

О. П. БЕЗПАЛЬКО

НАРИСИ
З ІСТОРИЧНОГО СИНТАКСИСУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПОСІБНИК
ДЛЯ ФАКУЛЬТЕТІВ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ
ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
«РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
Київ — 1960

124045

1 26

ВІД АВТОРА

Пропоновані «Нариси з історичного синтаксису української мови» є першою спробою дати навчальний посібник з цього предмета для студентів мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів УРСР.

Про те, наскільки вдалася авторові ця спроба, скаже своє слово принципова критика, конче потрібна при аналізі цілого ряду питань історичного синтаксису української мови, питань, які слабо або майже зовсім не висвітлені ще в нашій науці.

Автор буде дуже вдячний за всі критичні зауваження, спрямовані на усунення недоліків «Нарисів».

м. Луганськ, 1959 р.

§ 1. Вступ

Синтаксис — це одна з частин граматики. Граматична будова мови створюється не зразу, не раптово, вона складається протягом дуже довгого часу, протягом ряду епох.

Граматичну будову мови можна досліджувати або за її станом на будь-який час (статичний, синхронічний аналіз), або в процесі її становлення (порівняльно-історичний, діахронічний аналіз).

В. І. Ленін учив, що при науковому аналізі будь-якого явища треба «...не забувати основного історичного зв'язку, дивитися на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»¹.

На потребі історичного підходу до мовних явищ наставляв і Ф. Енгельс, який писав: «...«матерія і форма рідної мови» стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли залишити без уваги, по-перше, її власні омертвілі форми і, по-друге, споріднені живі і мертві мови»².

Утворившись на основі синтаксичної системи давньоруської мови — предка всіх сучасних східнослов'янських мов, синтаксична система української мови у своєму історичному розвитку зазнала чималих змін. І це зрозуміло: як і кожне суспільне явище, мова не становить чогось споконвічно і назавжди незмінного, закам'янілого, вона весь час розвивається, удосконалюється і збагачується новими явищами.

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 29, стор. 421.

² Ф. Е н г е л ь с, Анти-Дюрінг, Держполітвидав УРСР, К., 1949, стор. 290.

Предметом історичного синтаксису української мови є історія становлення і розвитку синтаксичної системи української мови від найдавніших часів і до наших днів.

Завдання історичного синтаксису української мови полягає не тільки в тому, щоб показати, які синтаксичні конструкції були раніше, які пройшли в них зміни, які конструкції зникли, які виникли в процесі розвитку української мови, але і в тому, щоб розкрити ці зміни і показати, як відобразився в них процес розгортання, збагачення й удосконалення синтаксичної системи української мови.

§ 2. Просте двоскладне (двочленне) речення

Прості речення в давньоукраїнській мові за своєю будовою були двох видів: двоскладні (двочленні) і односкладні (одночленні).

Просте двоскладне речення в давньоруській мові могло бути повне (Мьстиславъ же утече у Луческъ съ дружиною своєю — Іпат. літ.) і неповне (Идеже глава твоя, ту и свои главы сложимъ — Лавр. літ.), непоширене (Ночь мркнетъ — Сл. о полк. Іг.) і поширене (Глѣбъ князь мѣрилъ мо[ре] по леду — Тматороканський найис, 1068 р.), а також ускладнене.

§ 3. Просте ускладнене речення

У простому ускладненому реченні давньоруської мови могли бути однорідні члени речення, звертання, прикладка, вставні слова чи речення та відокремлені звороти, дієприкметникові і дієприслівникові.

1. Речення з однорідними членами. Однорідні члени речення з'єднувалися між собою або інтонацією: Чрьлень стягъ, бѣла хорюговъ, чрьлена чолка, сребрено стружіе храброму Святъславличю (Сл. о полк. Іг.), або за допомогою сполучників в:

а) еднальних (*и, та, да, ни—ни*): Ольга же повелѣ ископати яму велику *и* глибоку на дворѣ теремьстѣмъ (Лавр. літ.); Оттуда же идоша на Спашь *та* на Глуховъ (Іпат. літ.); А всядемъ, братіе, на свои бръзые комони *да*

позримъ синего Дону (Сл. о полк. Іг.); И не оставихо у него *ни* челядина, *ни* скотины (Повч. В. Мон.);

б) протиставних (*а, но*): Не вѣсте ли, яко на мужи ратныѣ пошли есте, *а* не на жоны (Іпат. літ.); Своего никтоже не хулить, *но* хвалить (Лавр. літ.);

в) розділових (*или, либо, пакы ли*): Чтите гость, откуда же к ва приде *или* простъ, *или* добръ, *или* соль (Повч. В. Мон.); Аже кто кого ударить батогомъ *либо* чашею, *либо* рогомъ, *либо* телѣснею, то 12 грѣвнѣ (Руська правда); ...но *либо* голову свою сложю, *пакы ли* отчину свою налѣзу (Іпат. літ.).

Між однорідними членами речення в еднальній функції вживався не тільки сполучник *и*, а й сполучник *а*, наприклад: Княземъ слава *а* дружинѣ (Сл. о полк. Іг.); Выдадять и всего съ женою и съ дѣтьми на потокъ *а* на разграбление (Руська правда); Се азъ, князь Мьстиславъ, снѣ король, внукъ Романовъ, уставляю ловчее на берестьяны и ввѣкы за ихъ коромолу со ста по двѣ лукнѣ меду, *а* по двѣ овцѣ, *а* по пятнадцать десяткѣвъ лну, *а* по сту хлѣба, *а* по пяти цебровъ овса, *а* по пяти цебровъ ржи, *а* по 20 куръ, *а* по толку со всякого ста (Іпат. літ.); Заутра приѣхаша печенѣзи *а* свои мужъ приведоша (Там же); Се кость от кості моея *а* плоть от плоти моея (Лавр. літ.).

У старій українській мові між однорідними членами вживалися сполучники:

а) еднальні (*и, та, да, ни—ни*): Кремянець держаши Свѣто Наримонътовичю от князии *и* от короля (Догов. русьск. лит. русьск. князів з польськ. кор. Казіміром Великим, 1352 р.); Далек идетъ! — кажите *Та* з субою ме везмите (Інтермедія до драми Я. Гаватовича, 1619 р.); Ходил Степан, овчар Малашовъ, *да* Гавриш, овчар Івановъ, *да* Грицко, овчар Нечипоровъ (Полт. акт. кн., XVII ст.); *А* вживаючи того дворища, не надобѣ *ни* воина, *ни* яловицѣ платити (Жалув. грам. польськ. кор. Казіміра слугі своєму Івану, після 1349 р.);

б) протиставні (*а, але, но, та*): Продад овецъ пятъ Ленисъ, *а* десятъ Максимови (Полт. акт. кн., XVII ст.); Просимъ вашей милости, штобы есте учинили иныи листъ, яко и тотъ, што писанъ, *но* не на 4, *але* на 3 тисячи подо кроловою печатью (Грама молдавськ. воеводи Петра до польськ. кор. Володислава, 1388 р.); Пошолем за ним, сповѣщаючи пану Трохиму, отцу пана полковника, *та* не засталема дома (Полт. акт. кн., XVII ст.);

в) розділові (*або, или, любо, чи, чи ли*¹): Хто уб'єть лося *або* вепра, *або* свинью, тотъ на замокъ дастъ плече (Оп. Моз. з., 1552 р.); Хочай якого знатного козака забили *или* чоловіка, то тое в жарт повернено (Літ. Сам.); Вотчичь даль свою р'чь Васковъ в руцѣ, *любо* стратить, а *любо* добудеть (Грам. галицьк. старости Петраша, 1401 р.); С палицею ли маю прийти до вас чи з милостю (Крехівський апостол, XVI ст.); Змежи их *чи* Хома Лазуровъ *чи ли* котрий з них шурхнув у окно палицею (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Між однорідними членами речення в давньоруській мові був і подвійний з'їставний сполучник *как — так и*: *Какъ* съдумавше новгородци, *такъ и* показаша путь князю Роману (Новгор. літ.). Цей же сполучник з певними фонетичними змінами здавна зберігається і в українській мові: Кондрат Яценко повинен уживат у вишпомененой половини *якъ* в дому, *так* теж *и* в поліу (Борисп. акт. кн., XVII ст.); *Як* дуб, *так* і береза належать до твердої породи дерев.

У старій українській книжній мові між однорідними членами речення вживалися й сполучники-полонізи *альбо* (= «або») та *так — яко + і*: ... знаменито буди і свѣдочно каждому доброму, кто коли на тотъ листъ позритъ *албо* услышитъ его тчужи (Грам. руськ. старости Ів. Срімського, 1412 р.); ...шли просто на Запороже до Сѣчи зносити Хмелницкого *албо* осадити его з войском (Літ. Сам.); Люду немало при гетманѣ, *такъ* козацкого, *яко* тежъ *и* московского (Там же); Приказуем, аби *так* Степаниха, *яко* *и* Григор Середа на своем zostали (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Сполучники *і, але, або, чи, та, як — так* при однорідних членах речення зберігаються і в сучасній українській літературній мові, а сполучник *да* відомий тепер лише діалектально. Це ж можна сказати і про сполучник *но*, хоч цей сполучник і трапляється ще в мові письменників дожовтневих часів: Рутульці бісом увивались, *Но* на пролом не

¹ Сполучник *чи ли* в пам'ятках цього часу, на думку Л. А. Булаховського, скоріше полонізм (*czyli*), ніж продовження давньоруської традиції (*чи ли* в'єспѣти было, в'ѣщій Бояне, Велесовъ внуче! — Сл. о полк. Іг.). Див. Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них, «Наукові записки» Київського держ. університету ім. Т. Г. Шевченка, т. V, в. 2, 1946, стор. 37.

насувались (І. Котляревський); На все те я глядів і дивувався, *Но* йшов (І. Франко). Не збереглися в сучасній українській мові давні сполучники *или, либо* та *любо*.

У старій українській (як і в давньоруській) мові при однорідних членах речення вживався сполучник *а* і в єднальній функції: А при томъ уздаванѣ были Глѣбъ Дворь-

скови со двѣма сѣма Ванько *а* Лехно... Сеньковича два: Михайло *а* Івашко (Продажн. лист Хоньки, жінки Дядьковича, 1378 р.); На дворци изба чорная *а* клетка, *а* стода на быдло, а на тыле изба *а* псарня (Оп. Моз. з., 1552 р.); *Вань* *а* ходи (Крехівський апостол, XVI ст.); А онъ сѣдить межи учителми *а* слухаетъ ихъ и пытаетъ (Пересопницьке євангеліє, XVI ст.); Хто конми пашетъ, от коня по полкопи *а* по осмачіѣ жита (Літ. Сам.); [Діялося] при Василіу Костенку *а* при Василіу Радишевському и при Олексу Прасолу (Борисп. акт. кн., XVII ст.); [Козаки] густо *а* безперестанно в тѣсноту анчаровъ почали стрѣляти (Літ. Бел).

Пізніше сполучник *а* з таким значенням зберігається лише в південно-західних говорах української мови: Взяв собі із дому шість печав хліба *а* шість фунтів солонини (І. Верхратський, Знадоби). Див. цей діалектизм і в І. Франка: Він був більш здержаний, тихий *а* навіть трохи чогось маркітний, хоч і старався не показувати того («Борислав сміється»).

Сполучник *а* в єднальному значенні відомий і іншим слов'янським мовам. Широко користується ним зокрема чеська, рідше польська мова, порівн.: чеськ. *teorie výchovy a výčovani* (= теорія виховання і навчання), польськ. *słowa a czynu* (= слова і діла).

Сполучник *і* в єднальній функції в давньоруській мові вживався не тільки між однорідними членами речення, але й між активним нечленним дієприкметником (головним чином минулого часу) та дієсловом-присудком: *Приникъши* Ольга *и* рѣ (Лавр. літ.); *Съдумавше* поляне *и* вдаша

от дыма мечь (Там же); [И] заутра *вствавъ и рѣ* к сущимъ с нимъ ученикомъ (Там же).

З погляду сучасної мови, в якій між дієприслівником та дієсловом не може стояти сполучник *і*, наведені конструкції — дивне явище. Вони настільки суперечать сучасній мовній свідомості, що навіть видатний лінгвіст Ф. Міклошич

не розумів їх і вважав постановку єднального сполучника в подібних випадках помилкою переписувача давньоруських текстів¹.

Цю особливість давньоруської мови (вживання єднального сполучника в означених конструкціях) у свій час переконливо з'ясував О. О. Потебня. Зупиняючись на цьому питанні, він говорить: «...висновок від нової мови до стародавньої передбачає рівність, якої в дійсності немає. Наша мова взагалі компактніша від стародавньої. В даному випадку («он вставши сказал») вона характеризується тим, що в ній дієприслівник дуже тісно зв'язаний із присудком і тяжить тільки до нього. Сполучник у «вставши и сказал» нам огидний тому, що, суперечачи вищезгаданому тяжінню дієприкметника, вносить у мову розпущеність; але безобразне в нинішній мові могло не бути таким у стародавній, якщо було ознакою її будови. В стародавній мові замість нашого дієприслівника стояв дієприкметник, що не мав безпосереднього відношення до дієслівного присудка. А тому можна думати, що в стародавньому «вставъ и рече» присутність сполучника робить лише більш виразною властивість звороту, яка існувала і без сполучника, саме те, що в реченні — два майже рівносильні центри; що до першого з них, підмета, тягне прикладка; що речення, ледве стримуючи свою єдність, ще начебто розпадається надвоє, що однаке не тотожне з повним його роздвоєнням, яке могло бути досягнуто перетворенням апозиції в складений присудок»².

Сполучники в таких конструкціях, як говорить О. О. Потебня, «начебто позначають шви між частинами речення, шви, які ще не досить зрослися»³.

Зворот типу «въставъ и рече» — дуже давнє явище. Досліджуючи його, О. О. Потебня прийшов до висновку, що він є фактом ще слов'яно-литовської доби⁴.

Із перетворенням дієприкметника в дієприслівник в таких зворотах залишається єднальний сполучник *и*, що «може бути з'ясовано, як випадок «переживання» явищем того ладу, серед якого воно виникло»⁵.

¹ Див. Н. К. Г р у н с к и й, Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, т. I, в. 3, Значение А. А. Потебни, 1911, стор. 31.

² А. А. П о т е б н я, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 187.

³ Т а м ж е, стор. 193—194.

⁴ Т а м ж е, стор. 187.

⁵ Т а м ж е.

Для української мови такі звороти [з сполучником не тільки *и* (*й*), але й *да* або *та й*] були характерні аж до XIX ст.: А вонъ, не досмотривши моеѣ вѣрноѣ службы, *и велѣлъ* мя имить бѣ моеѣ вины (Присяжна грам. кн. Федька Несвидського кор. Ягеллу, 1434 р.); *Прийшовши* до Пляшева рѣки больше милѣ от войска, *и вернулися* (Літ. Сам.); Клим, *знаючи* мене, *и велѣл* мнѣ яловниц чотири гнати до Лубен на ярмарок (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Ажно той дѣдъ покойникъ, *здихнувши* тихенько, *да каже...* (Сатирична вірша, 1786 р.); *И выслушавши* тие слова от Анектанава Александеръ, *и розгнѣвался* на него («Александрія», XVIII ст.).

Трапляються такі звороти і в пізніші часи. Див., наприклад, у Г. Квітки-Основ'яненка: Та сее *кажучи и почепила й* на шию капшучок («Конотопська відьма»); От таку-то кралу Зубиха *взявши та й* убрала в ленту (Там же); Сее *кажучи й пішов* («Козир-дівка»); Ну, *змалювавши*, Кузьма Трохимович *и дума* («Салдатовський патрет»); Не дуже я добре зробив, що, *не розпитавши* Василя, *та й* покликав його до себе («Маруся»).

Порівн. і в російській діалектній мові: *ни стирня* серцьм, *и уишол* домой¹.

Сучасній українській літературній мові сполучник *и* (*й*) або *та й* як засіб сполучення дієприслівника з дієсловом невідомий.

Як у давньоруській, так і в старій українській мові сполучник *и* вживався й у складних кількісних числівниках між назвами тисяч, сотень, десятків та одиниць: Авраму жившю лѣ ^т100 *и* 70 *и* 5 (Лавр. літ.); *И всѣ* лѣтъ княженья

Стославля лѣ ^т20 *и* 8 (Там же); А пса ^нв городѣ в Острозѣ в лѣто после Христова нароженья *тысяча и четьреста и 27-е* лѣто (Жалув. грам. вел. кн. литовськ. Вітовта Яську Нешевичу на дворище, 1427 р.); Куль железныхъ, свинцомъ облитыхъ, до гаквилицъ тыхъ и до киевъ девятьсотъ *сорокъ и шесть* (Оп. Черк. з., 1552 р.); ...смерть принял... в *шестдесят и осмъ* лѣт («Пересторога», поч. XVII ст.); Згорѣло людей живыхъ *чотириста и тридцать* (Літ. Сам.); Взялем в пна Яроцкого готовых грошей сумы

¹ Див. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, 1954, стор. 285.

сто и тридцать золотих монети доброї (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Діалектально, як і в мові персонажів з діалектним забарвленням у творах художньої літератури, сполучник *і* в таких випадках трапляється в нас аж до останніх часів: Та то бачиш... склав я собі на службі трохи грошенят... маю *сто і п'ятдесят*... (М. Коцюбинський, «Ціпов'яз» — слова Семена); У касі нашій *трийцять і п'ять* ринських (І. Франко, «Борислав сміється» — слова Сеня Басараба); *Дві тисячі*, кажуть, *і п'ятсот* років (О. Довженко, «Поема про море» — слова хлопчика Михайлика).

Сполучник *і* у складних числівниках є характерною рисою сучасних болгарської та сербської мов: блг. *трийсет и една* книга; сrb. *двадесет и два*.

2. Речення із звертанням: Почнемь же, *братіє*, повѣсть сию оть старого Владимера до нынѣшняго Игоря (Сл. о полк. Іг.); О руская *земле!* уже за шеломянемь еси (Там же); *Княже*, се есть не на добро знамение се (Іпат літ.).

У старій українській мові: Мылини *панове*, то есть цркъваная земля (Грам. самборськ. старости Сташка Давидовського перемишльськ. єпископу Іллі, 1422 р.); Купи, *Іване*, добрая то ярочка (Полт. акт. кн., XVII ст.).

3. Речення із вставними словами і реченнями (в давньоруських пам'ятках ділового характеру відсутні зовсім, в інших трапляються рідко): *Первое*, к Ростову идохъ, сквозъ вятичъ посла мя оць, а самъ иде Курьску; и паки *В. є* (= «второе»), к Смолиньску со Ставкомъ Скордятичемъ (Повч. В. Мон.); Ярославъ же сеи, *якоже рекохомъ*, любимъ бѣ книгамъ (Лавр. літ.); у кого ся избнеть учанъ а любо челнъ, *бѣ того не даи*, или у русина... (Смоленськ. грам., 1229 р.).

У старій українській мові: Андрей Русановичъ вышолъ недавно з Орды з полону, былъ тамъ, *поведаеть*, 15 летъ (Оп. Кан. з., 1552 р.); Почувши тое, Хмельнѣцкий взялъ половину войска козацкого, мѣлъ *полтора ста тысячей*, также и орды половину (Чернігівськ. літ., XVII ст.).

4. Речення із прикладкою: Се азъ, *Мьстиславъ, Володимиръ снѣ*... повелѣлъ есмь... (Мст. грам., бл. 1130 р.); Се вѣтри, *Стрибожи внуци*, вѣють съ моря стрѣлами на храбрѣя плѣкы Игоревы (Сл. о полк. Іг.); Иде Володимиръ, *снѣ Ярославль*, на ямъ (Лавр. літ.).

У старій українській мові: А тое провинѣньє и шкоду,

учиненую Александромъ воеводою, *оцємь его*... не упоминати на вѣки вѣчныє (Догов. грам. польськ. єпископів і вельмож з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.); А мель я, *возный*, на тотъ часъ... при себе сторону шляхтичовъ двоухъ (Повідомлення возного про ввід ним Жадана у володіння селом Сеневою, 1585 р.); И Стефана Зизанего, *дида скала школьного и казнодѣю*... обещестилисте («Пересторога», поч. XVII ст.).

Прикладка як у давньоруській, так і в старій українській мові могла приєднуватися до означуваного нею члена речення словом *яко*: И взяша и [Тугоркана] *Стополкъ акы* тестя свого (Лавр. літ.); За то поблѣкованъ, *яко* явний злодей (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Порівн. і в сучасній українській мові: В горах Брянський, *як* командир, зустрівся з новими труднощами (О. Гончар)¹.

5. Речення із зворотами:

а) з дієприкметниковим зворотом: Михалко Гюрговичъ, *познавъ князя*, возворотися (Іпат. літ.); Половци же, *узрѣвши полкъ Володимиръ, крѣпко идуць на нихъ*, побѣгоша (Лавр. літ.); [Ігорь] полетѣ соколомъ подъ мѣлами, *избивая гуси и лебеди завтроку, и обѣду, и ужинѣ* (Сл. о полк. Іг.).

У старій українській мові: Шкоду, *учиненую Александромъ*... не упоминати (Догов. грам. польськ. єпископів і вельмож з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.); Куль железныхъ, *свинцомъ облитыхъ*, до гакивиць тыхъ и до киевъ девятьсотъ сорокъ и шесть (Оп. Черк. з., 1552 р.). Продала-м ниву, *лежащую за мостком* (Борисп. акт. кн., XVII ст.); Продали-смо пну Прокопови Левенцеву хуторъ ншъ власний, *данный нам обом небожчиком дѣдом* (Полт. акт. кн., XVII ст.);

б) з дієприслівниковим зворотом: Татарове, *станы своѣ урядивъ*, идоша (Лавр. літ.); Русичи великая поля чрьленными щиты прегородиша, *ищуци себѣ чти, а князю славы* (Сл. о полк. Іг.); Повелѣ Ольга мовь створити, *рыкуще сице*... (Лавр. літ.); Ляхове розогналися, *воюючи по селомъ* (Іпат. літ.).

У старій українській мові: Мы, *порадившись с князи и паны, з нашею вѣрною радю*, даемъ и записуемъ пану Чу-

¹ Український сполучник *як* виник з давньоруського *яко*.

си ім'я у Луцкомь повѣте (Жалув. грам. велик. кн. Свидригайла Єсифу Чусі, 1434 р.); А хто бы, *животину маючи*, коня не держалъ, того староста грабить за огурцину (Оп. Вінн. з., 1552 р.); Той Андрѣй, *дослуживши року*, одишов од пана полковника (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

Як відомо, дієприслівник утворився з активного нечленного дієприкметника, який, втративши свою атрибутивність і набувши більше предикативності, перестав узгоджуватися з іменником у роді, числі і відмінку. В. В. Виноградов виникнення дієприслівника відносить до XI—XII ст.¹

В сучасній українській мові збереглися не всі давньоруські дієприслівники, а лише ті, що виникли з так званих апозитивних дієприкметників. Під апозитивними дієприкметниками розуміються такі дієприкметники, які узгоджуючись з підметом як з пояснюваним словом, тісніше зв'язані не з ним, а з присудком². Див., наприклад, переклад на сучасну українську мову давньоруського речення «Давыдовича *не доидуча* паки града стапта близъ» (Лавр. літ.),

¹ Див. «Материалы объединенной научной сессии, посвященной трудам И. В. Сталина по языкознанию», 1951, стор. 51.

² Термін «апозитія» походить від латинського слова *appositio*. «Апозитія,— говорить О. О. Потебня,— посідає середину між присудком і атрибутом, або означенням у тісному сміслі» (А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 103). «Термін «апозитія», «апозитивний дієприкметник»,— зауважує Є. С. Істріна,— не є цілком визначеним за своїм змістом і достатньо відмежованим від деяких інших термінів, як «прикладка», «власне прикладка», але з ним зв'язується звичайно дві характерні риси явища, що ним називаються: по-перше, він містить вказівку на атрибутивно-предикативний характер даного члена речення; по-друге, він вказує на відсутність тісного безпосереднього зв'язку цього члена з підметом і з присудком, себто деяку його самостійність, відокремленість. Обидві вказані риси зближують іменний активний дієприкметник з тими прикметниками та пасивними дієприкметниками, які виступають у реченні як відокремлені означення з предикативним значенням, що дало привід Потебні назвати всі їх «апозитією» і розглядати разом з дієприкметниками активними і пасивними. А втім відносно активних дієприкметників у називному відмінку Потебня і інші дослідники відмічають велике тяжіння до присудка; це тяжіння привело в дальшій історії руської мови до повного розриву активного дієприкметника з підметом і до підкорення його присудкові, причому дієприкметник став дієприслівником. Але доки він залишався дієприкметником, тобто доки він узгоджувався з підметом, він не втрачав свого зв'язку з цим останнім, як з означуваним, і лише зв'язувався з ним менш тісно, ніж з присудком» (Е. С. Істріна, Синтаксические явления Синодального списка I Новгородской летописи. «Известия» Отделения русского языка и литературы АН, 1919, т. XXIV, § 16).

в якому *не доидуча* — дієприкметник апозитивний: [Обидва] Давидовичі, *не дійшовши* до міста, стали поблизу нього.

Дієприслівники ж, що утворилися з предикативних дієприкметників, не зберігаються в сучасній українській мові. Залишки їх тепер можна спостерігати у виразі «він був *випивши*», та в просторіччі: Б'ється, з ким *попавши*. Порівн. і в старому фольклорі: Нема спинку вдовиному синку, що звів з ума чужую дитинку: як *ізвівши*, на коника *сівши*: «будь здорова, любая розмова» (П. Чубинський, Труды, т. V, стор. 275). До цього див. ще і стор. 17—19.

Просте речення, ускладнене прикладкою, вставними словами та реченнями, звертанням, дієприкметниковим та дієприслівниковим зворотами, зберігається і в сучасній українській мові.

§ 4. Підмет

За своєю структурою підмет буває простий і складений. Простий підмет у давньоруському реченні виражався іменником, займенником, числівником, субстантивованим прикметником чи дієприкметником. Приклади: *Иде Вольга по дєрєвьстѣи земли* (Лавр. літ.); *Оже ли кто вынезъ мьчъ, а не утнесть, то тзи гривну положить* (Руська правда); *Єдинъ* єю умре,

єдинъ же ископа яму (Лавр. літ.); *Бсга възглетъ, вси молча...* а *убогіи* възглетъ, *вси* на нь кликнуть (Сл. Д. Зат.); *Послании* же придоша къ Давыдови и рекоша єму (Лавр. літ.); *Не даша єму ту блізъ живущи* (Там же).

Підмет у давньоруській мові зрідка виражався *кличною формою іменника*, наприклад: *Ярополкъ выторгну изъ себе саблю и возпи великы глмъ: «Охъ, тот мя враже улови»* (Лавр. літ.); *Поставленъ црь Романъ въ Греко, а Игорє* воеваше на печенъги (Там же).

Також і в старій українській мові та фольклорі минулих часів: *Скраго* только щастье надворное хвалить (І. Вишенський); Як у Вильниці, на границі, Над Бугом-рікою, там стояв *Іване Богуне* Калиницький, *обивателю* Комлицький (Дума «Іван Богун»); Ой заплаче молодий *козаче* по своїй дівчині (А. Метлинський); *Кучерявий дубе* на яр похилився (П. Чубинський, Труды, т. V, стор. 85); Наумє, дурний твій *уме* (Номис, 12712).

Один приклад з таким підметом маємо і в «Кобзарі» Т. Шевченка: Чого ж смутний, невеселий Іде — чуть не плаче? Якусь тяжку недоленьку Віщує *козаче* («Гайдамаки»).

В наші часи такий підмет — вияв лише діалектно-фольклорної особливості: Розігрався *рою* по чистому полю¹.

Порівн. і в білоруській фольклорній мові: *Иваньку* попоу на вадзицу пашоу (П. П. Шейн)².

Пояснюють це явище по-різному: або тим, що клична форма близька до називного відмінка (Ягич), або тим, що співець звертається до відсутньої особи, як до присутньої, або тим, що клична форма має зайвий склад, якого бракує називному відмінку (О. О. Потебня), або, нарешті, тим, що клична форма як граматична категорія відмирає (Л. А. Булаховський, Т. П. Ломтев).

Для давньоруської мови були характерні речення без особових займенників у функції підмета при дієслові-присудку в першій або другій особі. Пояснюється це тим, що «сама форма присудка містила в собі вказівку на певну діючу особу»³. Приклади: Не мозѣте кляти, нѣ, исправьше, почитаите (Післямова до Остромирового євангелія, XI ст.); Не рци ему мое, но рци ему тако (Руська правда); Можеши ся съ нимъ бороти (Лавр. літ.); «Хочеши ли за Володимира?» — Она же рѣ: «Не хочу розути робичича,

но Ярополка хочу» (Там же); Рѣ имъ: «Што створимъ, яко не можемъ противу ему стати» (Там же); Николи же всяду на нѣ (Там же); А уже не вижду власти сильнаго и богатаго и много воя брата моего Ярослава (Сл. о полк. Іг.); Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ (Там же); Чему мычеши хиновскыя стрѣлки на моя лады вои? (Там же).

Як зауважує С. П. Обнорський⁴, у «Слові о полку Ігоревім» підмет у формі **я** зовсім не зустрічається.

¹ Д. С. Телентюк, Перехідні говори Луненського району Пінської обл. Білоруської РСР, «Діалектологічний бюлетень» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, в. 4, 1953, стор. 57.

² Е. Ф. Карскій, Белорусы. Язык белорусского народа, в. 2—3, Изд-во АН СССР, 1956, стор. 338—339.

³ В. И. Борковский, Синтаксис древнерусских грамот, Львов, 1949, стор. 91.

⁴ С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, 1946, стор. 60.

Підмет — особовий займенник першої і другої особи в давньоруській мові вживався тоді, коли він виступав носієм логічного наголосу, що бувало при необхідності навмисного виділення суб'єкта або при протиставленні його іншому суб'єктові: Великыи княже Всеволоде!.. *Ты* бо можеши Волгу веслы раскропити, а Донъ шеломы выльяти (Сл. о полк. Іг.); А *вы* плотници суще (Син. сп. І Новгород. літ.); *Ты* возми Галичь, а *язъ* Понизье (Іпат. літ.); *Мы* нынѣ исѣчени быхомъ, а *вы* наутриѣ исѣчени будете (Там же); *Ты* ми еси снѣ, а *язъ* тѣбѣ оцѣ (Син. сп. І Новгород. літ.).

Підмет — особовий займенник першої і другої особи в давньоруській мові вживався і при звертанні та прикладці: О *Днѣпре* *Славутицю*, ты пробилъ еси каменныя горы (Сл. о полк. Іг.); Се *азъ*, *Мьстиславъ*, *Володимиръ* снѣ, държа руську землю въ свое княжение, повелѣлъ есмь... (Мст. грам., бл. 1130 р.).

Пізніше вживання особового займенника у функції підмета поширюється, що пояснюється, можна думати, процесом вирівнювання конструкцій: впливом конструкцій, в яких підмет вживався і раніше. Приклади вживання підметів — особових займенників першої та другої особи, не викликаних потребами логічного наголосу чи протиставлення, як початок процесу поширення особових займенників у функції підмета трапляються вже і в давньоруській мові: О Бояне, соловію старого времени. Абы *ты* сиа плѣкы уще-коталъ (Сл. о полк. Іг.); Аже бы *ты* былъ, то была бы чага по ногатѣ (Там же).

Речення без підмета — займенника першої чи другої особи засвідчені й пам'ятками української мови: А придалъ есмь ему озера рыбага за Днѣстромъ (Жалув. грам. польськ. кор. Казіміра слуги своєму Іванові, після 1349 р.); Тое на вашу просьбу могу учинити (Літ. Сам.); При томъ... здоровья и всякое помыслности зычимо (Київськ. літ., XVII ст.).

В сучасній українській літературній мові особовий займенник у ролі підмета є нормою, але в говірках з архаїчними рисами (зокрема в говірках Закарпатської області) займенникові підмети першої та другої особи при особових формах дієслова-присудка, як правило, відсутні і тепер: Коли скот пущаємо в поле, так важиме; Устала-м рано хліп печи; Ци зробилисте вже гуртожиток?

Займенник *онъ* в давньоруській мові в ролі підмета виступав як з анафоричним, так і з особовим значенням: *И ре князь печенѣжскїи: «А ты князь ли еси?» Онъ же ре: «Азь есмь мужь его»* (Лавр. літ.); *Боянъ же, братіе, не Ю соколовъ на стадо лебедѣи пушаше, нъ своя вѣщїа прѣсты на живая струны вѣскладаше; они же сами княземъ славу рокотаху* (Сл. о полк. Іг.); *Онъ иде Новугороду, а я с половци на Одрьскъ* (Повч. В. Мон.); *Тому в Полотскѣ позвониша заутренюю рано у святяга Софеи въ колоколы, а онъ в Киевѣ звонъ слыша* (Сл. о полк. Іг.).

Крім простого підмета, в давньоруській мові був підмет і складений. Вирався він:

а) сполученням іменника в називному відмінку з іменником в орудному відмінку з прийменником *с*. *Стославъ же съ Рюрикомъ...* влегоса в Днѣпръ противу половцемъ (Іпат. літ.);

б) сполученням числівника в називному відмінку з іменником у називному чи в родовому відмінку: *Тура мя два метала на розѣ и с конемъ* (Повч. В. Мон.); *15 мужь утекши* (Іпат. літ.);

в) сполученням прислівника числового значення з іменником в родовому відмінку: *И погыбе мно* бещисла *людии* (Син. сп. І Новгор. літ.).

Ці типи складеного підмета від давньоруської мови успадкувала й стара українська мова: *Много было при томъ добрыхъ людии* (Жалув. грам. кор. Ягелла слугі своєму Ходку Чемеричу, 1399 р.); *А Данило ис воитомъ и вывели своѣ люди и старцѣ* (Розмеж. грам. кн. Федора Любартовича між Данилом Задеревецьким і братами Облазницькими, 1411 р.); *Сторожии* въ замьку бывають *два* (Оп. Кан. з., 1552 р.); *На полуденой сторонѣ три слонци и три дузѣ* кривавыхъ (Київск. літ., XVII ст.); *Гетманъ Хмельницкий з писаремъ* скочили до хана (Літ. Сам.); *Того ж часу з осени много козаков* з Запорожжа на зиму пришло (Там же).

Всі ці типи складеного підмета залишаються і в сучасній українській мові: *Багато літ* перевернулось, *води*

чимало утекло (Т. Шевченко); *Там за столом* сиділи вже *батько з сином* (П. Мирний); *Сімнадцять ран* покрили твоє тіло, *смертей сімнадцять* не взяли тебе (А. Малишко).

§ 5. Простий присудок

Присудок у давньоруському реченні був простий і складений. Простий присудок виражався дієслівними формами теперішнього й майбутнього часу, умовного та наказового способу, формами аориста, імперфекта, перфекта та плюсквамперфекта: *Подступимъ* завтра в лодьяхъ (Лавр. літ.); *Вольга же бляше* в Киевѣ (Там же); *По мнѣ идетъ* полкъ (Там же); *Посла ны* деревьска земля (Там же); *...ишель еси былъ* на стряга (Там же); *Аще бо бы перевозникъ Кии, то не бы ходилъ* Црюгороду (Там же); *Поуди*, княже, с нами в дань (Там же); *Пошелъ бѣ* Гюрги въ Русь (Іпат. літ.); *Будетъ ли сталъ* на разбои... то за разбоиники людье не платять (Руська правда); *Не вѣдѣ, у кого есмь купилъ* (Там же); *Хошу* главу свою *приложити*, а любо *испити* шоломомъ Дону (Сл. о полк. Іг.).

Простий присудок у давньоруській мові міг виражатися і формою активного нечленного дієприкметника, бо в ті часи він був більш схожий з дієсловом, ніж тепер¹. У стародавній мові «дієприкметник міг мати такий ступінь відносної самостійності і предикативності, яка в новій можлива лише в особовому дієслові та почасти в неозначеному способі»².

Присудок, виражений формами активного нечленного дієприкметника, вживався в реченнях простих, сурядних та підрядних.

І. Приклади простих речень, в яких присудок виражається активним нечленим дієприкметником: *Того же лѣта пришедѣ* Бонякъ (Іпат. літ.); *Мьстислав же одаривѣ* Кондрата конми красными и в сѣдлѣх (Там же); *Лестько же великъ гнѣвъ имѣя* на Данилу (Там же).

Коли активний нечленний дієприкметник змінився на дієприслівник, останній у функції присудка вживався ще і в старій українській мові: *Теды Степанъ* ведле звичаев подъ вечеръ *шаблѣ тие с комори винесши* (Полт. акт. кн., XVII ст.); *А за вину* *взядши* половину лѣса, прозиваемого *Гонозов-*

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 196.

² Там же, стор. 534.

щина (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Затымъ *крикнувши* всѣ войска рускии: «Съ нами богъ!» («Книга о побоищи Мамая...», XVII ст.); А Золотаренко Гомель *державши* в обложеніи немало (Літ. Сам.); *Ходя* онъ по покою самъ толко единый (Сатир. вірші, XVII—поч. XVIII ст.).

В сучасній українській мові такий присудок не зберігся.

2. Приклади сурядних речень з присудком — активним нечленним дієприкметником: Той же ноци *просивъше* миръ, и не да имъ посадни[к] со ладожаны (Син. сп. I Новгород. літ.); И та вся *створивъ* язъ, и рече Игорь (Іпат. літ.); Аньдрѣи же то *слышавъ* от Михна, и бы образъ лица его попуснѣлъ (Там же); И *пришедъ* Изяславъ Мьстиславичъ къ Киеву, и бѣ Игорь разболѣлся в порубѣ (Там же).

І тут, як і в попередньому випадку, форма дієприкметника в ролі присудка продовжує вживатися й тоді, коли дієприкметник набув значення дієприслівника: *Выскакавъ*

же вси прочии изъ лодья, ре Олегъ (Лавр. літ.); Мьстиславъ Изяславичъ *ведучи* в помощь оцю своему вугры, и слыша Володимеръ галичьскыи, оже идетъ Мьстиславъ Изяславичъ (Там же).

Аналогічні приклади засвідчені й пам'ятками старої української мови: Обѣ сторонѣ прошение промежку себе *взявши*, и Трохим утрату своєї шкоди мусял отпустит (Полт. акт. кн., XVII ст.); Матвѣй *поставивши* роя на токах, а той Сало вночи в свой улей вытрусил (Пирят. акт. кн., XVII ст.); *Идучи*, мовить, я из гаю своего у середу позно, и пришло мнѣ на умысл... (Там же).

Порівн. і в старому фольклорі: *Іхавши* отець по морі, а дідусь старенький і зупинив його корабель (П. Чубинський, Труды, т. II, стор. 20).

Сучасною українською мовою присудок-дієприслівник у сурядному реченні втрачений.

3. Приклади з присудком — активним нечленним дієприкметником у підрядних реченнях: Познаеть ли надолзѣ, у кого *купивъ*, то свое куны възметъ (Руська правда); [Кий] велику честь приялъ от цря, при которомъ *приходивъ* цари (Лавр. літ.); Не хожеше зять по невѣсту, но приводяху вечеръ, а завѣтра приношаху по неї, что *вдадуче* (Там же); А прокъ ихъ разбѣжеса, куды кто *видя* (Син. сп. I Новгород. літ.); Прозва-

шася имены, гдѣ *сидяще* (Там же); Не вѣдяху, камо *бѣжаше* (Там же).

Властивість бути присудком підрядного речення збереглася і за дієприслівником, що виник з активного нечленного дієприкметника. Приклади з старої української мови: Купцы и ремесники всякіе мають добровольно огонь у своихъ домѣхъ завжды держати, коли *хотячи* (Грамм. 1506 р., АЮЗР, т. II, стор. 8); Абы возы такъ продавали, якъ з дому *привезши* (Грамм. 1541 р., АЮЗР, т. I, стор. 113); Тую пята уходовъ держиваль староста и давалъ ихъ, кому *хотячи* (Оп. Черк. з., 1552 р.); Ова, буду ся боронити, якъ *могучи* («Слово о збуреню пекла», XVII ст.).

Подібні приклади трапляються в українських письменників ще першої половини XIX ст.: Пройшло йому те врем'я, що бувало майнув, де *здумавши* (Є. Гребінка); Чи до діла, чи не до діла, знай підписує, що *попада* (Квітка-Основ'яненко); [Тиміш] б'ється, з ким *попавши* (Квітка-Основ'яненко).

В сучасній українській літературній мові дієприслівник-присудок у підрядному реченні не закріпився і зник, але в просторіччі він ще зберігається.

Порівн. і в говорах російської мови: Лапша села но спод, *ни пам'яшавшы*; Война *замирьомшы*, два раза в Москве была¹.

§ 6. Складений присудок

Іменна частина складеного присудка в давньоруському реченні виражалася:

а) іменником: Азь есмь *мужь* его (Лавр. літ.);

б) нечленним прикметником: Бѣ Болеславъ *великъ* и *тяжекъ* (Лавр. літ.);

в) нечленним дієприкметником: Ярославъ... *любимъ* бѣ книгамъ (Лавр. літ.); Село его *не пожьжено* будетъ (Іпат. літ.);

г) числівником: Рюрикъ *пятьи* бѣ (Іпат. літ.);

д) займенником: Рекоста бо братъ брату: «Се *мое*, а то *мое* же» (Сл. о полк. Іг.);

¹ И. Б. Кузьмина и Е. В. Немченко, О некоторых синтаксических явлениях в говорах юго-западных и центральных областей к западу от Москвы, «Доклады и сообщения» Института языкознания АН СССР, т. X, 1956, стор. 119.

е) прислівником: А оцѣ наши дале суть (Іпат. літ.).

Серед давньоруських форм складеного присудка звертають на себе увагу форми, виражені активними нечленними дієприкметниками: Будеши *стєня* и *тряса*я до живота своего (Іпат. літ.); Бѣ *облада*я Олегъ поляны (Лавр. літ.); Суть же кости его и доселѣ тамо *лежаще* (Там же); Аще ли *покажешя* будемъ, всѣхъ грѣхъ прощени будемъ (Там же); Паѣхаша пещеру непроходну, въ ней же бѣше множество чуди *възъше* (Син. сп. I Новгород. літ.); И посла Володимиръ мужа хитра именемъ Алексу, иже бѣше при оцѣ его много города *рубя* (Іпат. літ.).

Кількість прикладів, в яких присудковим словом виступає активний нечленний дієприкметник минулого часу, в давньоруських пам'ятках надто обмежена, що О. О. Потебня пояснює так: «Якщо прийняти до уваги, що такі сполучення (*есмь судивъ* і ін.) звичайні в литовській і латиській, що вони відомі в небагатьох прикладах у старій чеській, що вони залишили деякі сліди в теперішніх російських говорах, то буде ймовірно, що їх відсутність або рідкість у старослов'янських та давньоруських пам'ятках — порівняно пізнього походження. Між тим, сполучення того ж дієприкметника минулого часу з іншими дієсловами, крім *ес-*, *бы-*, *буде-*, наприклад: «мъннѣся слышавъ», як побачимо, в стародавній мові досить звичайне. Пряму протилежність цьому становить дієприкметник на *-лѣ*: сполучення його з дієсловами *ес-*, *бы-* надзвичайно поширені в усіх старослов'янських наріччях, між тим як сполучення *-лѣ* з іншими дієсловами, якщо й трапляються, то надзвичайно рідко, так що якби трапився вираз «мъннѣся слышалъ», то ймовірно було б вважати його за два присудки «мъннѣся слышалъ естъ», ніж за один, яке «мъннѣся слышавъ».

Звідси можна зробити висновок, що мови слов'янські прагнули звільнитися від зайвини двох схожих дієприкметників мин. активн. (*-ѣ*, *-вѣ* и *-лѣ*) і досягли цього, давши їм різні призначення: першому — сполучатися з дієсловами, менш схильними до формальності, а другому — з *ес-*, *бы-*, які вже в стародавній мові, принаймні в сполученнях з дієприкметником на *-лѣ*, хоч і не цілком формальні, але ближчі, ніж перші, до формальності¹.

Коли активний нечленний дієприкметник набув зна-

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 132—133.

чення дієприслівника, останній, як і дієприкметник, також уживався в функції присудкового члена: Никто же вастъ будетъ *прелиця* философскими мудростями (I. Вишенський) Самъ онъ былъ безъ боязни *выборочаючи* и *отмѣняючи* («Апокрисис», XVII ст.).

Сучасна українська мова такої синтаксичної конструкції не зберегла. Залишок її див. у виразі «Він був *виписавши*». Порівн. і в російській діалектній мові: Комары ей искусаши, все ноги пузырями были *начасавши*¹. Те ж і в білоруських говорах: У Пятра была *нанявши* квартира².

Тепер в українській мові замість присудкового дієприслівника вживається або дієслово, або іменник. Давньоруське речення «Бѣ *облада*я Олегъ поляны» (Лавр. літ.) сучасною українською мовою перекладається або «Олег володів полянами», або «Олег був володарем полян».

При дієсловах буття іменна частина складеного присудка в давньоруській мові, як правило, виступала в формі називного відмінка. Орудний же присудковий відмінок при цих дієсловах зустрічається виключно рідко. За свідченням О. В. Патокової, наприклад, в «Повѣсти временных лѣт» маємо тільки три випадки присудкового орудного іменників з формою минулого часу від *быти* на десятки зворотів з присудковим називним і немає жодного випадку орудного з формою майбутнього часу на декілька зворотів із називним. Присудковий же орудний прикметників у пам'ятках давньоруської мови відсутній зовсім³.

У «Повѣсти временных лѣт» за Лаврентіївським списком та в Синодальному списку I Новгородського літопису орудний присудковий при дієсловах б у т т я спочатку

¹ А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, Изд-во АН СССР, 1953, стор. 169.

² Т. П. Ломтев, Исследования в области истории белорусского синтаксиса, «Уч. записки» Минского гос. университета, т. 2, 1941, стор. 242.

В. І. Борковський вважає, що такі конструкції є не залишки від колишніх, а нові утворення. На думку В. І. Борковського, спочатку в процесі перетворення другорядного присудка в складений з'явилися конструкції типу «он уехатши», в яких потім уже стала можливою і зв'язка *был*: «Он был уехатши». (Див. В. И. Борковський, Вопросы исторического синтаксиса русского языка, зб. «Вопросы по теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию», Изд-во АН СССР, 1952, стор. 272.)

³ О. В. Патокова, До історії розвитку присудкового інструменталу в російській літературній мові, «Наукові записки» Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства, 1927, стор. 84.

спостерігається майже виключно з формою давноминулого часу і в більшості випадків означає назву людини за її посадою чи саном, напр.: Жена грѣкини бѣ и бяше была черницею (Лавр. літ.); ...понеже бѣ была мѣти его черницею (Там же); Бѣ бо у Ярополка жена грикини, бяше была прежде черницею (Син. сп. I Новгор. літ.).

Орудний присудковий у давньоруській мові відомий і при дієсловах перетворення, тобто при таких, як *стати*, *учинитися*, *творитися* і ін. При цих дієсловах такий орудний уже домінував над називним. Приклади: Съгна оца съ престола и самъ царемъ ста (Син. сп. I Новгор. літ.); Приѣха Самеонъ къ митрополиту ставитися владыкою (Там же); Поча по миру ходити, тако уродомъ ся творя (Лавр. літ.).

Рідкісне вживання орудного присудкового при дієсловах буття в давньоруській мові пояснюється тим, що він виник історично пізніше від присудкового називного і розвинувся на місці останнього. Вважається, що в спільнослов'янській мові-основі в складі присудка орудного відмінка ще не було. Рідко він трапляється і в пам'ятках старослов'янської мови¹.

Чому на місці називного присудкового розвинувся присудковий орудний, в науці ще не існує точно встановленого погляду. Якщо на думку одних (О. О. Потебня, Д. М. Овсяннико-Куликовський), орудний присудковий виник під впливом орудного способу дії, то з погляду інших, поява такого орудного викликана потребою показати, що ознака, виражена присудком, має характер не постійний, а тимчасовий.

Орудний присудковий при дієсловах буття посідав скромне місце не тільки в давньоруській, але і в українській мові раннього періоду її історії. Про це ясно свідчать українські грамоти XIV—XV ст., зібрані В. Розовим². В цих грамотах присудкове слово (як іменник, так і

¹ Див., наприклад, А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, М., 1958, стор. 493—494.

Але С. Б. Бернштейн зауважує, що в старослов'янській мові орудного присудкового не було. (Див. С. Б. Бернштейн, О построении сравнительной грамматики славянских языков, «Вопросы языкознания», 1954, № 2, стор. 52, див. також його ж, Творительный падеж в славянских языках, Изд-во АН СССР, 1958, стор. 22, 23.)

² Проф. Вол. Розов. Українські грамоти XIV і першої половини XV в., т. I, К., 1928.

прикметник) в формі орудного відмінка при зв'язці від *бити* трапляється надто рідко і то лише в грамотах XV ст. Приклади: И маеть онъ намъ вѣрнымъ бити (Грам. князя Свидригайла, 1438 р.); ...поможъ у святого Ивана будетъ (Грам. кн. Свидригайла, 1443 р.).

Ширше використовується орудний присудковий відмінок у пам'ятках української мови лише з половини XVI ст. У пам'ятках XVII—XVIII ст. він вживається набагато частіше, ніж називний¹.

Як прогресивне явище, такий орудний у сучасній українській мові вживається ширше, ніж у минулі часи. Якщо раніше він використовувався для вираження ознаки тимчасової (Брат був *учителем*), а називний присудковий — ознаки постійної (Брат був *учитель*), то тепер ця значення відрубність між названими відмінками перестала виразно відчуватися, тому ми часто спостерігаємо, що і для вираження ознаки постійної тепер використовується не називний, а орудний відмінок (Російський народ завжди був *другом* і *братом* українському народові), як і навпаки: для вираження ознаки тимчасової застосовується, що буває рідше, називний відмінок (Він був знову тут *хазяїн* — П. Панч).

Орудний присудковий витісняє присудковий називний тому, що останній не дає змоги чітко відрізнити присудкове слово від підмета. Будучи морфологічно віддиференційованим від підмета, орудний присудковий надає мові більшої виразності, ніж це буває при називному присудковому. Порівн., наприклад, речення «Першою такою *колючкою* в Чіпчинім житті була смерть бабина» (П. Мирний) і «Перша така *колючка* в Чіпчинім житті була смерть бабина».

Не вживати орудного предикативного і користуватися в літературній мові тільки називним предикативним могли рекомендувати лише українські буржуазні націоналісти. Але і ці «хуторянські» «поради», як і всі інші «поради» українських буржуазних націоналістів, скеровані на те, щоб обмежити синтаксичну гнучкість сучасної української літературної мови, радянським мовознавством відкинуті.

На місці називного присудкового в давньоруській мові зрідка вживався і знахідний відмінок з прийменником *за*. Це тоді, коли іменний присудок означав несталу ознаку

¹ Порівн. І. З. Петличний, Граматичні особливості мови літопису Самовидця, «Питання українського мовознавства», книга перша, Вид-во Львівського університету, 1956, стор. 82.

підмета: Старѣшихъ нѣтъ, а мы будѣва за старѣишая (Іпат. літ.).

Порівняно з давньоруською мовою в українській мові як у минулому, так і тепер ця конструкція посідає значно більше місце. Приклади: Буду вамъ *за отца*, а ви будете *за сыны и дочки* (Крехівський апостол, XVI ст.); И в той Синявцѣ обучившись, в сотника тамошнего Мандрики *за писара* дворового былъ (І. Турчиновський, XVIII ст.); А Марко аж плакав, щоб була вона *за матір* (Т. Шевченко); Був я і *за перекладача*, і *за редактора* мови (О. Вишня); Я тут *за пасічника* буду (С. Воскресенко).

Давньоруська мова знала речення із зв'язкою і без зв'язки від дієслівної основи на *ес-*. Норми вживання цієї зв'язки тут були різні. Відомі насамперед речення із зв'язкою в формі першої та другої особи. Систематично така зв'язка вживалася в реченнях без підмета-займенника: Оба есвѣ Святославлича (Сл. о полк. Іг.); Ограженѣ ^м *есмь* страхо грозы твоеа (Сл. Д. Зат.).

У ряді давньоруських пам'яток, як наприклад, у «Слові Данила Заточника» та в «Слові о полку Ігоревім» зв'язка в формі першої та другої особи однини не просто звичайне, а обов'язкове явище¹.

Трапляються й речення із зв'язкою в формі третьої особи (*есть, суть*): Люба ми *есть* рѣчь ваша (Лавр. літ.); А наши князи добри *суть* (Там же). Однак типовими для давньоруської мови були речення без цих зв'язок: Красота воину оружје и кораблю вѣтрила (Зб. Свят., 1076 р.); Вся земля наша велика и обилна (Лавр. літ.); Лѣность бо всему мѣи (Повч. В. Мон.); Не скотѣхъ вѣ скотѣхъ коза (Сл. Д. Зат.); А мои ти куряне свѣдоми кѣмети (Сл. о полк. Іг.).

Прикладом у цьому відношенні може служити «Слово о полку Ігоревім», в якому речень із такими зв'язками немає зовсім².

Про походження речень без зв'язки в науці існують різні думки. Так, якщо з погляду, наприклад, О. І. Соболевського³ речення без зв'язки утворилися тому, що зв'язка в них зникла (найбільш поширена в літературі думка),

¹ С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, 1946, стор. 114, 174.

² Там же, стор. 174.

³ А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, 1907, стор. 265.

то О. О. Шахматов¹ вважає, що речення без зв'язки поруч з реченнями із зв'язкою існували і первісно. Цілковито ймовірно, гадає О. О. Шахматов, що другі з них виражали сполучення з назвою в теперішньому часі, перші — поза часом. Дальший розвиток привів до того, що в більшій частині індоєвропейських мов речення із зв'язкою занепали і, мабуть, уже в спільнослов'янський період перевагу одержали речення без зв'язки. На думку Л. А. Булаховського², зв'язка взагалі не була властива давньоруській мові, вживання ж її в пам'ятках цієї мови є не що інше, як слов'янізм. Із всіх цих концепцій найбільш правильною, гадає Т. П. Ломтев³, є концепція О. О. Шахматова.

В пам'ятках української мови зв'язка в формі теперішнього часу трапляється, але вже рідше, ніж у давньоруських текстах, і носить вона тут характер семантично мертвого залишка старовини: Нашего осподаря королевы *есмь* слуги (Роз'їжджа грам. Осташка Давидовського і ін. між маєтком Ігната Кутиці та маєтком Кунцера Полагичі, 1419 р.); Если то *ессть* правда, што на мене неприятель клеветет... («Пересторога», поч. XVII ст.); Тие гуси *суть* наши доморослие (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

У науковому та публіцистичному стилях сучасної української літературної мови зв'язка у формі *є* вживається і тепер: Боротьба за чистоту, за смислову точність, за гостроту мови *є* боротьба за знаряддя культури мови (М. Горький); Квадрат *є* рівнобічний прямокутний чотирикутник.

Поширене зараз (особливо в мові преси) речення із зв'язкою *є* по суті становить собою не збереження, а відродження конструкції даного типу.

Залишки стародавньої конструкції речення із зв'язкою в формі теперішнього часу нині зберігаються переважно в південно-західних говорах української мови: Я *есм* русин (Закарпатська обл.); Люди *не суть* наші (Там же).

Діалектних фактів не слід змішувати з уживанням зв'язок *еси, есте* в поетів, де такі зв'язки використовуються в стилістичному плані: Ширяють над минулим темним Нові пісні, нові часи... Під оком Партії недремним Щаслива.

¹ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, 1941, стор. 180.

² Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к русскому литературному языку, 1950, стор. 378.

³ Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, 1956, стор. 37.

земле, ти еси (М. Рильський); Ви месники есте (М. Бажан); О Дніпре, Дніпре, Мій Славуто, широк і славен ти еси, Чи вбито князя, а чи скуто, Мене до нього занеси (А. Маланшко).

У давньоруській мові в функції присудкового члена вживалася іменна форма прикметника. Як свідчить С. П. Обнорський¹, лише ця форма в даній конструкції фігурує в Синодальному списку «Руської правди». У функції присудкового слова звичайно вживається вона і в Лаврентіївському списку літопису² і в інших пам'ятках давньоруської мови. Приклади: Оже будеть *виновата*, то полвиры (Руська правда); Бѣ бо Болеславъ *великъ* и *тяжекъ* (Лавр. літ.); Аще ли буду *богатъ*, гордость воспріиму (Сл. Д. Зат.); Страны *ради*, гради *весели* (Сл. о полк. Іг.).

Таке явище, на думку Л. П. Якубинського, «пояснюється тим, що предикат в іменному присудку виступає сам по собі, як ознака, приписувана або відкривана в уже відомому предметі; в цьому випадку іменник, до якого відноситься прикметник (підмет), виявляється завжди певним для того, хто висловлюється. Раз я приписую в іменному присудку будь-яку ознаку будь-якому предметові, то цей предмет мені вже відомий: «Дом камен, красен» — можу сказати лише про відомий мені будинок. Член тут рішуче зайвий: він ніколи не ставиться в подібних випадках»³.

У старій українській мові присудкове слово в формі нечленного прикметника вживалося також нерідко: Язь самъ есмь *готовъ* (Грам. хана Тохтамиша, написана після 20.V 1393 р.); Увозъ передъ воротами на ланцуху, але *не добръ*, *ветохъ* (Оп. Кан. з., 1552 р.); Под час той... хлѣбъ бувъ *доругъ* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Такъ усе, що *живо*, поднялося въ козацтво (Літ. Сам.). Але чим ближче до наших часів, тим все ширше місце тут посідають займенникові прикметники. Вперше в такій функції вони засвідчені грамотами XV ст.: ...границѣ будутъ *вѣчныи* (Догов. грам. кор. Ягелла з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.).

¹ С. П. Обнорский, «Русская Правда» как памятник русского литературного языка. «Известия АН СССР». Отделение общественных наук, 1934, № 10, стор. 761.

² Е. Ф. Карский, Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи, «Известия по русскому языку и словесности АН СССР», т. II, кн. 1, 1929, стор. 20.

³ Л. П. Якубинский, Из истории имени прилагательного, «Доклады и сообщения» Института языкознания АН СССР, т. I, 1952, стор. 57 або: «История древнерусского языка», 1953, стор. 215.

Звуження сфери вжитку коротких (нечленних) прикметників, звуження, яке проходило протягом віків, привело до того, що в сучасній українській мові ці форми в ролі іменної частини складеного присудка вживаються дуже рідко. Виявляються вони лише в присвійних та таких якісних прикметниках, як *певен*, *варт*, *здоров*, які по суті є вже тільки залишками колишньої іменної системи прикметників.

Значно краще, ніж українська мова, іменні форми прикметників у присудку зберігає російська мова, хоч поруч з цим тут вживаються також і повні (членні) прикметники.

Короткі прикметники при абсолютній відсутності їх членних форм у ролі присудкового члена зберігаються в болгарській та сербохорватській мовах.

В сучасній українській мові (як і в білоруській та польській), що видно з уже сказаного, панівними у присудку є не короткі, а повні прикметники.

§ 7. Узгодження присудка з підметом

Присудок у давньоруській мові, як і в сучасних східнослов'янських мовах, мав ту ж саму форму числа, що і підмет, тобто узгоджувався з підметом у числі. Приклади:

1. Присудок в однині: *Изяславъ посла* посольствъ свои к Ростиславу (Іпат. літ.); *Тогда вступи* Игорь князь въ златъ стремень и *поѣха* по чистому полю (Сл. о полк. Іг.); *Весна украшаетъ* цвѣты землю (Сл. Д. Зат.).

Те ж і в старій українській мові: *Дорога идетъ* из Дѣдо-чичь до Баличъ (Розмеж. грам. кн. Федора Любартовича між Татомиром Балицьким та Івашком Дідошицьким, 1413 р.).

2. Присудок у двоїні: *Два мужа* толко *утекоста* (Повч. В. Мон.); *Два сокола слѣтѣста*; *Оба* багряная *стѣгна погасоста*; *Ту ся брата* *разлучиста* на брезѣ быстрои *Каялы* (Сл. о полк. Іг.).

Присудок у двоїні в давньоруській мові ставився і тоді, коли підмет виражався сполученням двох іменників у називному відмінку чи сполученням іменника в називному з іменником в орудному відмінку: *Игорь* и *Всеволодъ* помалу *идяста*, *не распустяста* полку своего (Іпат. літ.);

Двѣ с Василко сѣдоста (Лавр. літ.).

Але і в таких випадках у зв'язку з тим, що двоїна в давньоруській мові вже занепадала, присудок міг бути і в множині: *Два попа* *сгорѣша* (Син. сп. І Новгород. літ.); *Иван-*

ко и братъ его Збыславъ *прибѣгоша* в Галичь (Іпат. літ.); *Данило* же с братомъ *идоша* ко Возвяглю в силѣ тяжцѣ (Там же).

У старій українській мові, де двоїна вже занепала, замість двоїни в присудку вживалася форма множини: *И еще ва дали* 12 лисици пани Хоньци (Продажна Хоньки Васькової, жінки Дядьковича, на Калеників монастир,

1378 р.); Тое *свѣчили* два братеники (Розмеж. грам. старости житомирськ. Жидомонта і Каленика Скипорю на с. Тулино, 1458 р.); *Пилипча*, овчар, и *Иван*, овчар, що бувал у Кицѣ, напавши, *забыли* чоловѣка (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Гетманъ Хмелницкий* з *писаремъ* *скочили* до хана (Літ. Сам.).

Присудок у двоїні, якщо і трапляється, то зрідка та й то лише в ранніх пам'ятках української мови: *Мы два исъ братомомъ цѣлуева* крстѣ (Грам. кн. Федора Данильевича, близько 1386 р.); *Федоръ Данильевичъ исъ братомъ* своїмъ Михаиломъ *дала есва* правду господареві великому королю польському (Там же); *Вона два* (= їх два) *прилюбила* (Розмеж. грам. галицьк. старости Петра Владковича Схарбиновського, 1404 р.).

3. Присудок у множині: *Дулѣби живяху* по Бѹ (= Бугу — Лавр. літ.); *Отроци* Свѣнльжи *изодѣли ся* сущъ оружьемъ и порты (Там же); *Крычатъ тѣлѣгы* полунощи... *лисици брешутъ* на чрѣленья щиты (Сл. о полк. Іг.).

Те ж і в старій українській мові: *И за другим разомъ татаре* того жь лѣта *вишли*, але *козаки* онихъ добре *громили* (Літ. Сам.).

4. У давньоруській мові присудок ставився у множині і при підметі, вираженому збірним іменником, що означає назви осіб (*дружина*, *братія*, *народ*, *чернь* і ін.), а також назви земель та міст у значенні населення їх: *На Бѣлѣ-озерѣ сидять* *весь*, а на Ростовському озерѣ *меря* (Лавр. літ.); *И послаша* болгаре вѣсть ко царю, яко *идуть Русь* на Црѣградъ (Там же); *А киянъ* тогда много *побиша литва* (Іпат. літ.); *Приѣхаша* же со всею силою *Ростовская земля* (Там же); *Игореві* бяшеть не любо, оже ему тако *молвятъ дружина* (Там же); *Дружина* его не *ѣдутъ* с нимъ (Там же); *І чернь* не *хотѣша* дати числа (Син. сп.

І Новгород. літ.); *Семь* же лѣ *побѣдиша* Ярослава *морѣдва*

Муромѣ (Там же); *Виідоша* всь *гра* вѣ оружіі (Там же); *Не ваю* ли храбрая *дружина* *рыкаютъ* акы тури (Сл. о полк. Іг.).

Але смислове узгодження присудка з підметом у давньоруській мові не завжди витримувалось до кінця: іноді в таких випадках присудок виступав і в формі однини: *Иде Русь* бещисла корабль (Лавр. літ.); *Посла* ны *дєрьевска земля* (Там же); *Обрадовася* всь Новгородъ (Син. сп. І Новгород. літ.); *И соидєся* вся *волость Новгородская* (Там же).

Смислове (логічне) узгодження присудка з підметом, вираженим збірним іменником, що означав осіб, властиве було і старій українській мові: *А при том были* наша добра *рада* (Грам. кн. Свидригайла 5.ХІ 1445 р.); *Шляхта* одно домы свои *маютъ* у мѣсте (Оп. Моз. з., 1552 р.); ...не *имаютъ* власти *духовенство* православныхъ... низлагати (І. Вишенський); *Орда* назадъ *повернули* от Голтви (Літ. Сам.); *Войско* гетмана себе *выбрали* (Там же); *Итакъ золота* тиранско *забили* и *замордовали* Бруховецкого (Там же); *Козацтво* зась, *зостаючє* в городахъ, *волно* *сходили* з тихъ городовъ (Там же); *И* заразъ того жь часу *виступили* *пѣхота* (Там же); *Старшина*, *скупившись*, *многихъ* с чернѣ *выстинали* (Там же); *Будучи* им *суд* *прихилними*, от смерти их *уволнили* (Пирят. акт. кн., XVII ст.) *Вийшли* *товариство* на страж *ик* побережу *Днепровому* (Там же); *Теди уряд* горошынский *первый писали* без бытности *моей* до наказного сотника (Там же); *Войско* Хмелницкому *прибувають* (Літ. Вел.).

Однак у старій українській мові поруч із смисловим узгодженням у таких випадках практикувалося й граматичне узгодження присудка з підметом: ...*братство* *множилося* («Пересторога», поч. XVII ст.); *Орда* много *шкоди* в людехъ *учинила* (Літ. Сам.); *До* великого *убозтва* *козацтво* *прийшло* (Там же); *Зостаючая* *пѣхота* от него в Павлочи великіє *разбои* по *гостинцяхъ* *чинила* и *многихъ* *значнихъ* *киянъ* *позабивала* *купцовъ* (Там же)¹.

Хоч до середини XVIII ст. граматичне узгодження присудка із збірним іменником-підметом в українській мові

¹ У деяких пам'ятках, як наприклад, у «Літописі Самовидця», присудок при підметах із збірним значенням частіше вживається у множині. Див. І. З. Петличний, Граматичні особливості мови Літопису Самовидця, «Питання українського мовознавства», книга перша, Вид-во Львівського держ. університету, 1956, стор. 83.

переважає над смисловим, однак приклади смислового узгодження трапляються й пізніше. Див., наприклад, у Г. Квітки-Основ'яненка: *Зійшлися* вся ближня *рідня* («Маруся»); *А народ*, то біля мертвої, то біля відчиненого вікна, що над нею, *дивилися* (Там же); Та й *козацтво* усе, такі усе до одного, *дивувалися* на сюю кумедю («Конотопська відьма»); *Дітвора*... щоб не *відібрали* [шапок] та не *запроторили* куди геть (Там же).

Діалектально, переважно у представників старшої генерації, носіїв традиційних рис, як і в мові дійових осіб з діалектним забарвленням у літературних творах, смислове узгодження присудка з підметом — збірним іменником, що означає осіб, трапляється й до наших часів: Старшина поїть *громаду*, щоб *зробили* приговор вислати мене в Сибір (Тобілевич); *Дітвора бігають*¹; *Молодязь* у клуб *ідуть*²; На хутор *виходили* бідніше населення³.

Те ж і в говорах російської мови: *Народ* все дома *будут*. *Молодєжь* все *ходили* ко мне⁴; *Бригада* *придуть*⁵.

Смислове узгодження присудка з підметом — збірним іменником, що означає осіб, зрідка спостерігається і в сучасних говорах болгарської мови, напр.: *И дружина заєвряма* та *запяха* (= *І дружина заgrimіли й заспівали*)⁶.

§ 8. Односкладне (одночленне) речення

Серед односкладних речень давньоруської мови значне місце посідають речення безособові. Головний член (організатор) цих речень виражався:

¹ Л. П. Бова-Ковальчук, Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту. Зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 110.

² Й. О. Дзензелівський, Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я, «Діалектологічний бюлетень» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, в. V, 1955, стор. 64.

³ А. И. Филиппова, Говоры Прилукщины, Автореферат канд. диссертации, Киевский гос. пед. институт им. А. М. Горького, К., 1959, стор. 15.

⁴ В. И. Борковский, Синтаксис древнерусских грамот, 1949, стор. 42.

⁵ А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, АН СССР, 1953, стор. 179.

⁶ Л. Андрейчин, Грамматика болгарского языка, М., 1949, стор. 346.

1) словами *лзѣ*, *нелзѣ*, *нѣсть*, *надобѣ*, *жалѣ* з інфінітивом чи без нього, а також дієсловом третьої особи однини, при якому є заперечення: ...*лзѣ* ему русина пояти домовъ (Смоленськ. грам., 1229 р.); *Нелзѣ* бѣше дойти до тѣргу сквозь горожѣ (Син. сп. І Новгород. літ.); *Жалѣ* бо ему мила брата Всеволода (Сл. о полк. Іг.); *Нѣсть* храбрства ни думы противу мнѣ (Сл. Д. Зат.); Да творять куплю, якоже имъ *надобѣ* (Лавр. літ.); А хромоты на тѣлѣ *не будеть* (Смоленськ. грам., 1229 р.);

2) формою зворотного дієслова: Якоже *пишеться* в лѣтописаньи гречѣстѣмъ (Лавр. літ.); Тогда при Олзѣ Гориславичи *сѣяшеться* и растяшеть усобицами (Сл. о полк. Іг.);

3) інфінітивом: Ажь убѣть мужь мужа, то *мьстити* брату брата (Руська правда); Ре Стославъ во емь своимъ: «Уже намъ *сде пасти*» (Лавр. літ.); *Быти* грому великому, ити дождю стрѣлами съ Дону великаго (Сл. о полк. Іг.); Мужи злата добудуть, а златомъ мужей *не добыти* (Сл. Д. Зат.)¹;

4) нечленним прикметником чи пасивним дієприкметником у давальному відмінку з допоміжним інфінітивом *быти*: Луче есть на своей землѣ костью лечи, и нели на чужеславну *быти* (Іпат. літ.); Луце жь *потяту быти*, неже *полонену быти* (Сл. о полк. Іг.);

5) прислівником: *Темно* бо бѣ в третий день (Сл. о полк. Іг.); *Не лобо* ми есть в Киевѣ *быти* (Лавр. літ.);

6) дієсловом минулого часу середнього роду: По селомъ дубѣ *подрало* (Лавр. літ.); Нивы иныя ледомъ *подралд*, а иныя водою *подмыло* (Новгор. І літ.);

7) пасивним нечленним дієприкметником середнього роду: *Медь дано бы* богомъ

(Зб. Свят., 1076 р.); *И убито бы* князии сорокъ (Іпат. літ.); *Послано* бо быста преже два посла во Ятвязѣ (Там же); *Твоимъ* промысломъ звѣрьє разноличнии, и птица, и рыбы

¹ Як відмічає С. П. Обнорський (Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, 1946, стор. 26, 71, 175), у таких пам'ятках давньоруської мови, як «Руська правда», «Слово о полку Ігоревім» та «Повчання Володимира Мономаха», серед безособових речень інфінітивний тип вживається найчастіше.

украшено (Повч. В. Мон.); А сицеи рати не слышано (Сл. о полк. Іг.); А господину колико будетъ возъ украдено, то имати ему за возъ по 2 ногатъ (Руська правда).

Всі ці типи безособових речень зберігаються і в українській мові, правда, в окремих з них відбулись деякі зміни, але свого безособового характеру ці речення не втратили. Так, у реченнях, поданих під п. 1, зникли присудкові форми *лзѣ, нелзѣ, нѣсть, надобѣ*, які замінені формами *можна, не можна, немає, треба*. У реченнях, поданих під п. 4, давальний відмінок прикметника чи пасивного дієприкметника замінено формою орудного відмінка. Порівн., наприклад, давньоруське «Луце жъ бы *потяту* быти, неже полонену быти» (Сл. о полк. Іг.) з сучасним в українській мові: «Лучче нам *порубаними* бути, Ніж полону тяжкого *ззнати*» (М. Рильський).

Специфічною особливістю української мови ще з стародавніх часів є безособові речення з організаторами на *-но, -то*: А тои ярлыкъ писано у Ордѣ (Грам. хана Тохтамиша, написана після 20.V 1393 р.); Того ж часу двери замкнено (Крехівський апостол, XVI ст.); Колодезь въ замку почато і поль сажня *выбыто* въ скалѣ, воды *не добыто* (Оп. Вінн. з., 1552 р.); Четвертому ушы и носа *утято* («Лямент», XVII ст.); Самого тамъ *забито*, там и *поховано* (Київськ. літ., XVII ст.); Вола *вбито* в лѣску и шкуру *зодрано* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Там-то його й *скалічено* Та й на Україну *Повернено* з одставкою: Бачиш, праву ногу чи то ліву *підстрелено* (Т. Шевченко); Уже ж мене *пошарпано*, всі квітоньки *загарбано*, всі квітоньки-зірниченьки геть *вирвано* з пшениченьки (Л. Українка); Унуку *забито* у житі. *Снарядом підпалено* дім (А. Малишко).

У старій українській мові при формах на *-но, -то*, часове значення яких зблідло вже в давньоруську епоху, могли вживатися ще й допоміжні дієслова *було (было), буде*, порівн.: *Будет* ему *отдано* (Крехівський апостол, XVI ст.); Онѣ листы прочитано і *не знайдено было* ниц фалшивого («Пересторога», поч. XVII ст.); И так мене карано, коня *взято было* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Нашимъ купцомъ все поворочано и шкоди нагороджено, а вашимъ также *поворочано будетъ* (Лист Б. Хмельницького воеводі Б. Репніну, 1650 р.).

Трапляються такі звороти вже і в давньоруських пам'ятках: А господину колико *будетъ* возъ *украдено*... (Руська правда); *Приказано будѣте* (буде) добрымъ людѣмъ (Смо-

ленськ. грам., 1229 р.); И *убито бы* князии сорокъ (Іпат. літ.).

Закономірно такі звороти зберігаються і в сучасній українській мові: Героїчний рейд богунців і тарашанців від Унечі до Києва *було закінчено* (С. Скляренко); Скільки нами *буде зроблено!* Дні і ночі замалі! (Г. Плоткін).

Такі цілком природні й закономірні конструкції українські буржуазні націоналісти намагалися відкидати, але «детальне ознайомлення з літературною практикою переконало, що в усякому разі тенденція нормалізаторів літературної мови забороняти вживання останніх конструкцій іде всупереч з живим намаганням, позбавляє мову синтаксичних зворотів, яких вона потребує як засобів передавати певні відтінки думки»¹.

Крім безособових речень, у давньоруській мові були речення і неозначено-особові. Організатор у цих реченнях виражався формою дієслова третьої особи множини: Аще ся въвадить волкъ в овцѣ, то выносить все стадо, аще *не убьютъ* его (Лавр. літ.); На Немизѣ снопы *стелютъ* головами, *молотятъ* чепа харалужными, на тоцѣ животъ *кладутъ, вѣютъ* душу отъ тѣла (Сл. о полк. Іг.).

Неозначено-особові речення зберігаються і в українській мові: На Кодаку на комиссара рибу десятую *отбѣрали* (Літ. Сам.); *Окують* царей неситих в залізній пута... І *осудять* неправедних судом своїм правим (Т. Шевченко).

Номінативні описові речення, широко вживані в сучасній українській мові,— явище, можна сказати, майже невідоме давньоруській мові. Ці речення відсутні в пам'ятках давньоруського письменства не лише ділового характеру, де їх менш за все можна сподіватись, але і в художніх творах — жанрі, що найбільше забезпечує місце цьому типові речення. Показовим у цьому відношенні може бути «Слово о полку Ігоревім», в якому номінативних речень зовсім немає.

Але, як відмічає Є. С. Істріна², в тексті Синодального списку І Новгородського літопису речення: *Мразъ, вльиця; Тепло, дѣжгѣ; Громъ и мѣлния* — можна вважати номі-

¹ Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв до української літературної мови, «Наукові записки» Київського держ. університету, т. VII, в. III, 1948, стор. 35.

² Е. С. Істрина, Синтаксические явления Синодального списка І Новгородской летописи, 1923, стор. 51.

нативними описовими, якщо не ставити їх у синтаксичний зв'язок із попередніми реченнями: *И сташа дньє зли* (попереднє речення до першого прикладу); *Стояше вся осенина дъждева* (попереднє речення до другого прикладу); *Зело страшно бысть* (попереднє речення до третього прикладу).

Номінативні речення, але не описового типу, а такі, що виражають привітання чи побажання, трапляються в давньоруських грамотах. Наприклад: *Поклонъ от князя от Михаила къ отцю ко влѣце* (Договір тверського кн. Михайла Ярославича з новгородцями, близько 1294—1301 рр.).

В пам'ятках давньоруської та старої української мови зустрічаються речення номінативні називні: *Начало княженья Ярослава* Києвѣ (Лавр. літ.); *Приказъ пана Неміри*, старости луцкого (Грам. кн. Свидригайла, 9. 1 1452 р.); *Кройника о разних речахъ* (Київськ. літ., XVII ст.).

Номінативні описові речення часто зустрічаються в XIX ст.: За сим тут началось гуляння, і чарочка пішла кругом; *Розкази, сміхи, обнімання*, Ділились дружно тютюном (І. Котляревський); *Гвалт і галас*. На базарі, як посеред моря кривавого, стоїть Гонта з Максимом завзятим (Т. Шевченко); *Зима, холод, мороз! Оце негарний час!* (М. Вовчок).

Ще більше поширилися номінативні речення в українській літературній мові кінця XIX — початку XX ст., а особливо наших часів. Приклади: *Гук, крик, бій*: дим застилає все поле (П. Мирний); *Вечір*. Діти вже напилися чаю і гуляють (М. Коцюбинський); *Волга, зелень, сонце, вулиця, — військо, молодь, дівчора* (П. Тичина); Полк тоді саме наступав у горах північним берегом Дунаю. *Безлюдний, похмурий край... Голі шоломи сопок, темні масиви лісів. Урвища. Провалля. Розмиті проливними дощами дороги* (О. Гончар).

§ 9. Синтаксис відмінків

Синтаксис давньоруської мови характеризується особливостями не тільки з боку головних членів речення: чимало цих особливостей виявляється і в другорядних членах його в їх відмінковому вживанні. Серед цих особливостей найголовнішими є:

1) безприймникові конструкції, яким у сучасній українській мові відповідають прийменникові звороти;

2) конструкції з подвійними відмінками, що в основному не збереглися в українській мові;

3) деякі функції ряду відмінків, також уже втрачені українською мовою.

§ 10. Називний відмінок

У давньоруській мові, як уже відмічалось, називний відмінок служив способом вираження підмета або присудкового члена складеного присудка. Але тут же називний відмінок іменників жіночого роду на *-а* вживався і в сполученні з інфінітивом перехідних дієслів, де він виконував функцію додатка в реченні: *Аще помостивше мость, взяти от дѣла ногата* а от городниці *ногата* (Руська правда); *Молодымъ пѣти слава* (Сл. о полк. Іг.); *Аже будѣте холопъ убить 1 гривна сьрѣбра заплатити* (Смоленськ. грам., 1229 р.); *Такова правда* узяти русину у Ризѣ и на Гочкомъ березѣ (Там же).

Цей зворот — діалектна риса (за своїм походженням новгородська) — зрідка трапляється і в ранніх пам'ятках української мови: *И всякому ми дѣлу исправа* ему чинити и его людемъ (Грам. кор. Ягелла, 1387 р.); *Давати имъ мѣра* меду (АЗР, 1, 2)¹.

Як видно з поданих прикладів, форма називного відмінка на *-а* жін. р. в функції додатка виступає лише при незалежному інфінітиві. При інфінітиві ж, залежному від особових дієслів, в давньоруській мові вживалася форма знахідного відмінка жін. р.: [к]оторая ли вѣрвь *начнетъ платити дикую виру...* (Руська правда); *Яко соспоша и повелѣ тръзну творити* (Лавр. літ.).

За яких умов виник зворот типу «правда узяти»? На думку О. О. Потебні (а також Ф. Міклошича та О. О. Шахматова), історія звороту «правда узяти» є така: спочатку це був особовий зворот, в якому «правда» — це підмет при присудку «єсть узяти» (= єсть узятию). Подібне вбачає Л. А. Булаховський² і в німецькій конструкції «Er ist nicht zu finden» = «Він не для знаходження», «його не

¹ Про цей зворот у молдавських грамотах XIV—XV ст. див. В. Ярошенко. Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв., «Збірник комісії для дослідження історії української мови», т. I, Вид-во АН УРСР, 1931, стор. 320.

² Л. А. Булаховський, Исторический комментарий к русскому литературному языку, 1950, стор. 293.

можна найти». О. О. Потєбня не погоджується з тим, що форма на *-а* в такому звороті спочатку мала значення знахідного відмінка і що утворилася вона нібито із форми на *-ам* — первісної форми знахідного відмінка іменників жіночого роду на *-а*, бо, наприклад, у литовській мові, яка, як відомо, зберігає стародавню граматичну будову, у подібних випадках вживається називний відмінок однини чоловічого роду: «Курема дет мажас ваїкялис» = «Куди мені подіти мала дитина» (знахідний був би «Мажа ваїкяли») ¹.

Форма на *-а* втратила первинне значення суб'єкта і набула значення об'єкта дії (зворот типу «правда узяти» став усвідомлюватися як безособовий) тільки тоді, коли інфінітив утратив своє субстантивне значення ². Зрозуміло, що, набувши значення об'єкта дії, форма на *-а* занепадає й витісняється формою знахідного відмінка на *-у*, наприклад: Таку *правду* *взяти* русину у Ризь і на Гочкьмь березь (Смоленськ. грам., 1229 р.). Це з одного боку. З другого, форма на *-а*, втративши своє первинне значення і набувши значення знахідного відмінка, витісняє форму знахідного відмінка на *-у* і вживається не тільки при незалежному, а й при залежному інфінітиві, і не тільки при інфінітиві, а й при всіх інших формах дієслова.

Форма на *-а* жін. р. у функції знахідного відмінка в північноросійських говорах вживається і тепер при будь-якому інфінітиві та дієслові: Курице *отрубить голова* — полдела (Вологодська обл.); Он *хотел штука* на верех *выташишить* (Ленінградська обл.); *Пошол топить баня*; *Смолил лодка*; *Почитай газета* ³.

§ 11. Подвійний називний

Крім другого називного, що був у присудковому слові при зв'язці від *быти* і ін. (Сь же Котянь бѣ *тъсть* Мьсти-славу Галицькому — Син. сп. І Новгор. літ.; Онъ же нынѣ *ворогъ* ми ся учинилъ — Іпат. літ.), у давньоруській мові другий називний відмінок вживався і при діє-

словах називання ¹: Бяху мужи мудри и смыслени и *нарицаху ся поляне* (Лавр. літ.); А Ватько сѣде съ родомъ своимъ по Оцѣ, от него же *прозваша ся вятичи* (Там же); *нарекошася поляне* (Там же).

Такий другий називний (як і другий називний при дієсловах буття) був панівним у давньоруській мові. В давньоруських пам'ятках лише зрідка замість нього виступає орудний відмінок. Приклади: *Поляни прозвани быши*, зане в поли сѣдяху (Лавр. літ.); От варягъ бо *прозвашася Русью* (Іпат. літ.).

Як свідчать пам'ятки письменства, другий називний при дієсловах називання нерідко вживався і в старій українській мові. Приклади: Озеро уступное Мерлявица, волочать его мешане неделя, которая *зоветъ Середковая* (Оп. Моз. з., 1552 р.); [Вона] *зовется Маря Лавръниха* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Сей, каже, покойничок *зався Боркун Змира* (Сатирична вірша, XVIII ст.); А батько мій *Максим зався* («Доказательства хама Данилея Куксы потомстены», XVIII ст.), хоч у паралель до такого називного тут часто фігурує й орудний відмінок: И для того костель его *зовется въ писмѣ тѣломъ* («Апокрисис», XVII ст.); Презъ *звался Хвеском*, а тут *Гаврилом* (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Даниелемъ прозивася* («Доказательства хама Данилея Куксы потомстены», XVIII ст.).

Другий називний при дієсловах називання (поруч з орудним присудковим) у мові художніх творів трапляється аж до наших часів: По-нашому він *завсь Тарас* (І. Котляревський); Молодиця *звалася Чайчиха Горпина*, дочка — *Настя* (М. Вовчок); Вона оповідала йому, що *зветься Марічка* (М. Коцюбинський); Є у нас тут на селі одна дівчина, *Наталка зветься* (С. Васильченко).

Проте для мови наших часів така конструкція, в складі якої вживаються іменники, що означають осіб, вже застаріла і не характерна. Замість неї в сучасній українській літературній мові вживається виразніша конструкція, в якій присудковий член формально віддиференційований

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 417.

² Інфінітив, як відомо, за своїм походженням є форма давального або місцевого відмінка віддієслівного іменника основ на *-і*.

³ Див. ще, наприклад, П. С. Кузнецов, Русская диалектология, 1951, стор. 86, та В. И. Борковскій, Синтаксис древнерусских грамот, Львов, 1949, стор. 343—344.

¹ П. Я. Черних під другим називним розуміє називний відмінок лише при «знаменательном» чи «полуззнаменательном» дієслові із значенням «слыть», «именоваться», «называться» і под. Наприклад: Бяху мужи мудри и смыслени и *нарицахуся поляне* (Лавр. літ.). П. Я. Черних навіть застерігає, що другого називного не слід змішувати з називним предикативним у реченнях типу «Кий есть *перевозникъ былъ*» (Лавр. літ.). (Див. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, 1954, стор. 282.)

від підмета, конструкція, як це видно з попереднього, вживана вже в старій українській та зрідка в давньоруській мові, — орудний відмінок при дієсловах називання: *Катрусею* вдовівна звалась (Т. Шевченко); Я олійник, *Агатофілом* звуся (Л. Українка).

Але, якщо в іменній частині виступає географічна назва, вживання називного відмінка є звичайним і тепер: Село називається *Тарасівка*. Тільки в називному відмінку вживаються при дієсловах називання індивідуальні назви заводів, пароплавів тощо: Колгосп називається «*Перемога*».

§ 12. Родовий відмінок

Родовий відмінок у давньоруській мові мав багато значень, і в усіх цих значеннях він вживався здебільшого без прийменника.

1. Родовий часу (*genetivus temporis*). Означав він час, не повністю, а частково заповнений дією; час, коротший від часу, на який вказує назва в родовому відмінку (на питання *коли?*): *Въгна торки в городъ тоє ночи* (Лавр. літ.); *Тоє же осени* придоша новгородци (Там же); *Того же лѣта* бися Ярославъ с мордвою (Там же); *Выиде Мстиславъ от Дѣвда на море мѣца июня* (Там же); *Тоє же весны* болеть кнзю силна (Там же); *Знои бѣ великъ дне того* (Іпат. літ.); *Другаго дни* велми рано кровавия зори свѣтъ повѣдають (Сл. о полк. Іг.).

З таким значенням родовий відмінок широко відомий і в старій українській мові: А той ярлыкъ писано у Орді на устьи Дону *курачєго лѣта*, и мѣсяца *иричєна* (Грам. хана Тохтамиша, після 20.V 1393 р.); *Сєє зими* было ихъ (козаків) о польтретєгєста (Оп. Черк. з., 1552 р.); *Мѣсто одноє години* опустѣло (Крехівський апостол, XVI ст.); *Єдинъ вѣрнѣй самовидецъ... видѣлъ шєстой години* надъ великимъ княземъ небо отворенное («Книга о побоищи Мамає...», поч. XVII ст.); *Того жъ лѣта* рада на Кодачку была (Літ. Сам.); А он, Иван, зараз после того *великих мясниц* оженился (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Яким Третьак... Химку Жилиху, *ночной добы* напавши, збыл (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.).

Родовий відмінок часу зберігається і в сучасній українській літературній мові, але лексично він тут уже обмежений. Маємо його головним чином від таких іменників, як

день, ніч, вечір, зима, весна, осінь, місяць і т. п.: *Другого дня* скрізь було тихо (М. Коцюбинський); *Погожого вечера...* Марійка аж до перехрєста провєла Докію (М. Стельмах); *Цієї весни* валка підбиралась з молоді (О. Гончар).

Поруч із родовим відмінком часу тепер у літературній мові часто виступають прийменникові звороти: *На другий день* після сніданку Панас Максимович зайшов до правління (В. Минко); *У вихідний день* за столом буває шумно й весело (О. Копиленко); Такого руху, як *в цей вечір*, ще не бачили на будівництві (О. Довженко).

Лексично ширше, ніж у літературній мові, родовий часу вживається діалектально: *Такого холоду* дурні будуть, щоб нистись (мова йде про курей); *Їздив зимиого времѣя*¹.

2. Родовий віддалення - відсторонення (родовий аблативний). Означає такий родовий відмінок особу чи предмет, від яких віддаляються, відсторонюються чи звільняються. В давньоруській мові він широко вживався без прийменника при дієсловах *бѣжати, таити, скривати, каятися, лишатися* і ін.: *Бѣгоша* людєє огня (Лавр. літ.); *Пищанци Волчьє Хвоста бѣгають* (Там же); *Всєславъ... утавиєвъ ся киянъ*, бѣжа изъ Бѣлєгорода Полотьску (Там же); *Избуду* суєтного сєго свѣта (Там же); Онъ же *утаиєвъ всѣхъ мужиши* и *пословъ* Всеволожихъ (Там же); [Володимир] *подѣбѣгъ*, ста *подѣ* мостѣ, *одва укрьєся протиєнѣ*

(Там же); Онъ же *рѣ* имъ: «*Боюєя грѣха*» (Там же); *Мы любви не бѣгаємъ* (Іпат. літ.); Хрѣяне же *избавлєни* тоя *роботы* (Там же); Аче самъ *утечєть мене*, а жену и дѣти от него отгиму (Там же); *Кланяю ти ся и каюєя своєя вини*, занє азъ виновать єсмь (Там же); Вячєславъ, *лишиєвъ Переєславля*, иде опятъ Турову (Там же).

Безприйменникова конструкція з родовим віддалення-відсторонення в давньоруській мові спостерігається зокрема і при дієсловах з префіксом *от*: Се азъ *отхожю свѣта* сєго, *сѣве* мои (Лавр. літ.); Шаруканъ *єдва* *утече*, *отбѣгоша* же *товара* своєго (Там же); Мнозѣ тогда *отрѣкахуєя* *дш* *своє* (Іпат. літ.); Даниль лють зѣло *єсть*: *наєь* не *хощать* *отоити* прочь, не *примь* града (Там же); Мнози бо

¹ В. М. Бра х н о в, Придієслівне безприйменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині, Діалектологічний бюлетень Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, в. VI, 1956, стор. 49.

отшедше мира сего (Сл. Д. Зат.); Друзи же мои и ближнии мои и ти *отвергоша* ся мене (Там же); Въ се же лѣто *отвержеса* архиепископъ Иоанн *Новгорода* (Син. сп. I Новгород. літ.).

Відсутність прийменника *от* у таких конструкціях пояснюється, очевидно, тим, що префікс цей тоді ще зберігав свою семантичну силу, яка не потребувала підсилення його прийменником *от*; коли ж семантика префікса *от-* почала втрачатися, в зворотах такого типу з'являється прийменник *от-*, що досить широко засвідчено вже пам'ятками й давньоруської мови¹: Бонякъ *отѣха от вои* (Лавр. літ.); Олегъ же мало *отступи от град[a]* (Там же); И слышавши, *отидоша от Переяславля* (Там же); *От-*

хожу от ва (Там же); Толико явишь стягы, и мы *отступимъ* от Ярослава (Там же); Михаилъ же, не стерпѣвъ, *отиде от Киева* (Там же); Лодь *отринуша от берега* (Син. сп. I Новгород. літ.); Скоро *отлучатся от мене* (Сл. Д. Зат.);

Те ж і при таких дієсловах, як *избавити*, *таити*, *бѣжати* і ін.: и *от всѣх гонящихъ* [мя] *избави* мя (Лавр. літ.); Си же, *утаивъшися от рати*, и ѣхаша на село (Іпат. літ.); *Бѣгаше* бо Тимофеи *от лица его* (Там же); *Бѣжа от лица* художества моего (Сл. Д. Зат.).

Ширше, ніж у давньоруській, прийменниковий родовий віддалення-відсторонення вживався в старій українській мові. Приклади: не имаєть *от нихъ* то *отоити* (Жалув. грам. кор. Ягелла слугі своєму Ходку Чимерину, 1399 р.); Што была земля *отшла от Скляня...* то єсмо опять привернули къ Склиню (Жалув. грам. кн. Свидригайла Ольгердовича Івану Мушати, 1445 р.); *От порядку отлучился* («Пересторога», поч. XVII ст.); ...*отъ Кракова оттягнулъ* (Київськ. літ., XVII ст.).

Але в старій українській мові нерідко зберігається ще й безприйменниковий родовий віддалення-відсторонення. Приклади: А што ко ^л от кого услышо на господаря нашего лихо или добро, того ^м *не утлити* ^г *господаря* нашего велико ^к *короля* (Присяжна грам. кн. Федора Данильевича на вірність кор.

¹ За спостереженнями Н. І. Букачевича, в «Повѣсти временныхъ лѣтъ» і «Суздальському літописі» за Лаврентійським списком такі конструкції вже переважають над безприйменниковими (Н. І. Букачевич, Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке, ч. 2, Одесса, 1958, стор. 53).

Ягеллу, близько 1386 р.); *Хочемы его отстати* и *его дѣтши* (Поручна князів і бояр південноруських кор. Ягеллу за сіверськ. князя Дмитра Корибуда, 1388 р.); Николи єсмо *ихъ не отступати* (Догов. грам. кор. Ягелла з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.); ...*не отступают хвалы* (Крехівський апостол, XVI ст.); Молю теды васъ: *того обычая останте* (І. Вишньський); Шукаль дороги, якобы могль *грядущая бѣды увойти* («Пересторога», поч. XVII ст.); Вся твар *отбѣгла преступника* (Там же); Жаден чоловѣкъ злый *карности не уйдет* (Тестамент царя Василя, 1607 р.); Просили его, Многогрѣшного, жеби онъ над ними гетманомъ былъ, *чего онъ отмовлялся*, якъ старая дѣвка хорошого жениха (Літ. Сам.); Цюцюра зо всѣми козаками *отступилъ Шеремета* (Там же); *Утаясь насъ*, ссылається съ ляхами (Лист Б. Хмельницького путивльськ. воеводі, 1648 р.); А тые зас, которые кров невинную пролили и покой нарушили, горлового *карання не уйдутъ* (Універсал Б. Хмельницького, 1650 р.); И всѣ кролеве и царѣ нашихъ *рукъ не втекли* («Слово о збуреню пекла», XVII ст.); Скибенько. окном втекти, злого *караня уйшол* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Мало *входятъ* за межъ такихъ великой *бѣды* (Климентій Зѣновієвъ синъ, XVII — поч. XVIII ст.).

Безприйменниковий родовий віддалення-відсторонення є і в сучасній українській літературній мові, але вживається він тут уже не так широко, а тільки при таких дієсловах, як *цуратися*, *уникати*, *позбутись*, *лякатися*, *страхатися*, *стидитися*, *соромитися*, *сторонитися*, *зрікатися* і т. п.: *Того діти цураються*, в хату не пускають (Т. Шевченко); *І сторонився він людей* далі та далі (П. Мирний); [Ярина] мусила *позбутись думки*, що все, що її оточує, належить до батька (М. Коцкбінський); А я клянусь *зректися мсти і зла* (І. Кочерга); Тепер він уже не насмілювався проважати Валентину Сидорівну і *уникав розмов* з нею (О. Копиленко).

У творах художньої літератури як минулих часів, так і наших днів безприйменниковий родовий віддалення-відсторонення спорадично трапляється і при інших дієсловах, але це вже, безперечно, архаїчні конструкції: *Олипські нас не отступили* (І. Котляревський); Де се вони підівались, що *повідбігали і хазяйства* свого, і *діточок* маленьких? (Кв.-Основ'яненко); Поможі нам, *избави нас* вражожі *наруги* (Т. Шевченко); Та й не знаю, як ще другої *бід* *вбігла*, що мене не бито (М. Вовчок); *Аби не тікали* ми

труду... Пригляньмось до нашого люду (П. Грабовський); Як слухний час наспіє, Те кулі не уйде (І. Франко); Не відступився простого люду (Н. Рибак); Шапки де відбіє? (П. Панч); Вийти відмовитись прилюдно віри і тим заслужити визнання нового світу (О. Довженко).

Родовий віддалення-відсторонення (аблативний) слід вбачати і при перехідних дієсловах із запереченням. Приклади із давньоруської та старої української мови: Не погнетши пчель, меду не їдять (Іпат. літ.); Оружья не снимаите с себе (Повч. В. Мон.); А городовъ у русскои земли новыхъ не ставити (Догов. грам. литовсько-руських князів з польськ. кор. Казіміром Великим і ін., 1352 р.); ...не їли мяса («Пересторога», поч. XVII ст.); Кон мой того воза из мѣстца не рушив (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

Але в таких випадках як у давньоруській, так і в старій українській мові можливий був і знахідний відмінок: Аще кто мтръ не послушаетъ, в бѣду впадетъ (Лавр. літ.); ...возы не трясти (Грам. молдавськ. воеводи Петра львівськ. купцям, 1456 р.).

Родовий аблативний при запереченні зберігається і в сучасній українській мові: Правди нашої нікому не здолати (М. Рильський). Однак, як уже і в стародавні часи, тут припускається і знахідний відмінок: ...Не розплете довгу косу, Хустку не зав'яже (Т. Шевченко); Ми честь свою нічим не сплямували (О. Левада).

3. Родовий межі. Як норма, в давньоруській мові цей відмінок без прийменника вживався при дієсловах (чи дієприкметниках) руху з префіксом *до-* й означав межу, місце, до якого доходить рух: И доведе и Володимиръ воротъ мѣре своя (Іпат. літ.); Изяславъ же Двѣвичъ доиде Игорева броду, и ту постиже и вѣсть и Щернигова (Там же); Хотяхуть бо бьюще ся доити рѣкы Донця (Там же); Доѣхавше ихъ, начаша я бити (Там же); Русь же дошедше вежь и ополониша ся (Там же); ...за маломъ бо бѣ не дошелъ

Црагра (Лавр. літ.); Болнии не могутъ долѣсти двора моего (Там же); Игорь же, дошед Дуная, созва дружину и нача думати (Там же).

Також і в переносному значенні, означаючи межу руху в часі: И дошедъ велика дне вскрнѣя, по обычаю празнова [въ] свѣтло, впаде в болѣзнь (Лавр. літ.); Добру господину служа, дослужится свободы (Сл. Д. Зат.).

Конструкція родового межі (в прямому і в переносному значенні) відбита й пам'ятками старої української мови: ...дѣти мои лѣтъ достутъ (Заповіт князя М. О. Чарторийського, 1582 р.); А уже той поломень и старшихъ нашихъ доходитъ («Апокрисис», XVII ст.); Не дойшовши Канева, над Днѣпромъ окопався (Літ. Сам.); Теды всего понехавъши, злецены тая справа и нас дойшла, вряду меского Полтавського (Полт. акт. кн., XVII ст.); Нас поменная скарга от его не доходила (Борисп. акт. кн., XVII ст.); Много грошей... дойшло рук моих (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Доступити его всѣ пилне ся старают (К. Сакович, XVII ст.).

Але, як свідчать пам'ятки письменства, таке вживання безприйменникового родового відмінка в старій українській мові було вже обмежене.

В літературних творах не тільки наших часів, але й минулих ця застаріла вже конструкція (як у прямому, так і переносному значенні) відмічається вже в поодиноких, рідкісних прикладах: Йому і камінь ізміняє, Їнея геть не долітає (І. Котляревський); І дав дожить господь їй радості на світі (Т. Шевченко); Тільки що діти літ стали доходити, що вже матері і втіха, і поміч (М. Вовчок); Став розуму доходити (П. Мирний); Затихли крики, гомін бою життєвого тут мене не доходить (І. Франко); Багато парубків літа свої перейшли, не женившись — дожидали дівчину, поки літ своїх дійде (С. Васильченко); Я дійшов свого зросту і сили (П. Тичина); Але вже кінчаються строки, і праця доходить кінця (М. Бажан); Бо і він, і Воронцов, оцінюючи обстановку, доходили єдиного висновку (О. Гончар); Люті морози доходили краю й не попускали (О. Довженко).

Широке вживання конструкцій з безприйменниковим родовим відмінком межі в давньоруській мові (в деяких давньоруських пам'ятках прийменникових конструкцій в такому значенні зовсім немає) пояснюється, треба думати, семантичною силою префікса *до-*. Коли ця сила даного префікса втрачалася (а це виявилось вже в давньоруській мові), в названих конструкціях став вживатися і прийменник *до* (як і в зворотах, де цей прийменник вживався вже раніше, типу

«И гониша по ни до Чертова лѣса» — Іпат. літ.); И доведе и Володимеръ до воротъ монастыря (Лавр. літ.); Нельзѣ быше доити до тѣргу сквозѣ городъ (Син. сп. І Новгород. літ.).

Конструкція родового межі з прийменником *до* здавна аж до наших часів вживається і в українській мові: Іоан Палеолокгъ... *не доехавши до своєї столиці*, на дорозі умер («Пересторога», поч. XVII ст.); До Нехворощи не доїздив (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.); *Дійшли до Сінного базару* і завернули по Львівській (Ю. Яновський); Раптом далекий гомін *долітає до Хоми* (М. Коцюбинський).

Також і в переносному значенні: Та і не прийшлося вам *дожити до радісної години* (М. Стельмах).

Для сучасної української мови родовий межі з прийменником *до* — типове явище.

4. Родовий розділовий¹. Вживався такий відмінок у давньоруській мові при займенниках *кто*, *кждо* (кожний), *котрий* і означав сукупність однорідних предметів, з яких виділяються їх окремі одиниці: *Пославъ,*

испытай кождо и службу (Лавр. літ.); [Ольга] *повелъ комуждо голуби и къ воробъеви привязывати църь*, обертывающе въ платки малы, нитькою поверзывающе къ коему

ждо ихъ (Там же); ...никто же *ва* не можетъ вредитися

(Повч. В. Мон.); Оже ли кто *ва* не хочетъ добра и мира

хьяно (Там же); Изумѣша ся кнзи руски: кому *ихъ* ко-

торому поѣхати (Іпат. літ.); А кто ся *на* осталь живыхъ (Син. сп. І Новгород. літ.); И еще же ищуще то, кто Всеволоду приятель *бояръ* (Там же).

Безприйменниковий родовий розділовий в поодинокому прикладі засвідчений і в одній із ранніх українських грамот: *Котрий ихъ* живо останеть, у тыхо 4 тысячахо зоставати имаемо (Закладна кор. Ягелла воеводі молдавськ. Петру на Галич з областю за 4000 карб. сріблом, 1388 р.). Але для старої української мови це вже не характерне явище, бо в ній, як правило, родовий розділовий вживався з при-

йменником *з* (*із*): ...*которы из нихо* жи останеть (Закладна

¹ Ю. Ф. Карський такий відмінок називає родовим частиною (Е. Ф. Карский, Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи, «Известия по русскому языку и словесности» АН СССР, т. II, кн. 2, 1929, стор. 29), а Л. А. Булаховський — родовим «целого (общего)» (Исторический комментарий к русскому литературному языку, 1950, стор. 249).

кор. Ягелла воеводі молдавськ. Петру на Галич з областю за 4000 карб. сріблом, 1388 р.); *Где котрій зъ васъ* странихъ въ домъ увелъ (І. Вишенський); *Хто зъ насъ* былъ отъ господара его милости позванъ (Запис кн. І. Чарторийського, даний його брату Олександрю, 1547 р.); *Каждый з них*, одержавши митрополію... («Пересторога», поч. XVII ст.); *Приказали каждому з народу* жителей наших в мѣсте не приймават (Борисп. акт. кн., XVII ст.); И *хто ж ся з насъ* не будетъ миле веселити (І. Волкович, XVII ст.).

Ця конструкція в такому значенні зберігається і в сучасній українській мові: *Хто з нас* не любить міста, де родився (М. Рильський); *У кожного з нас* є дома або дружина, або мати, або наречена (О. Гончар).

5. Родовий частини (genetivus partitivus). Означає він прямий об'єкт при перехідних дієсловах у назвах неживих предметів, частково охоплених дією (дія охоплює лише частину об'єкта): *Дѣдъ мои и оцъ мои* доискася дружиною *злата и сребра* (Лавр. літ.); *Вдасть же Данило король брашна* воємь до досытка (Іпат. літ.); [Феодосій] *воды* в мѣру пьаше (Там же).

Родовий прямого об'єкта, частково охопленого дією, — звичайне явище і в українській мові протягом всієї її історії: *Хлѣба и всякой харчи* брали (Межигірськ. літ., XVII ст.); *Гаразд, моя доню* Ізольдо, я *золота* в сонця візьму, *блакиту* морського позичить попросим русалку саму (Л. Українка).

6. Родовий суб'єкта дії. У давньоруській мові на означення суб'єкта дії при дієсловах пасивного стану на *-ся* вживався родовий відмінок з прийменником *от*: А уличи и тиверьци сѣдяху бо по Днѣстру и присѣдяху къ Дунави... да то *ся зваху от грекъ* Великая Скуфь (Лавр. літ.).

Частіше ця конструкція відмічається при пасивних дієприкметниках¹: *От татаръ зажъженъ* бѣ градъ (Іпат. літ.); *Братъ ти убитъ от Стополка* (Там же); И не дошедшу

¹ Такий зворот Л. А. Булаховський вважає грецизмом, що проник у давньоруську мову під впливом старослов'янської мови. (Див. Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к русскому литературному языку, 1950, стор. 265.)

Однак, на думку В. І. Борковського та П. С. Кузнецова, це твердження Л. А. Булаховського є спірним. (Див. «Русский язык в школе», 1951, № 2, стор. 73. Див. також: П. С. Кузнецов, Русская диалектология, 1951, стор. 85.)

ему града, и прободенъ бы от проклятаго Нерадця, от дьяволя наученья и от злыхъ члвкъ (Там же); Камо Туръ поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, тамо лежать поганяи головы половецкыя, *поскеланы* саблями калеными шеломы оварьскыя *отъ тебе*, Яръ Туре Всеволоде (Сл. о полк. Іг.); Ты оживляеши... сироты и вдовици *от велможъ погружаемы* (Сл. Д. Зат.).

Родовий суб'єкта дії з прийменником *от* при пасивних дієприкметниках — конструкція, відома і старій українській мові: Тую исную мерзячку и шкоду, воеваную намъ и корунъ нашои, *учиненую от его оца*, правого чинимы и отпушаемы ему все тымъ нашимъ листомъ (Догов. грам. кор. Ягелла з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.); Замокъ Мозырскій *отъ пана Миколая Всѣтховича Нарбута початъ* есть (Оп. Моз. з., 1552 р.); *Похваленъ* есть *от людей* (Крехівський апостол, XVI ст.); Земля *опустошена от ляховъ, козаковъ и татаръ* (Літ. Сам.); По одповеди Собковой *повторе питаний* былъ *от насъ* Васил Собко (Полт. акт. кн., XVII ст.); *От мене*, мовить, той Хведор *убитий* (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

В українській літературній мові зворот «*от (від)* плюс родовий відмінок» був відомий у XVIII ст. і тримався ще в першій половині XIX ст.: Взялъ з собою орду, после потреби конотопской *от хана зоставленую* (Літ. Вел.); Вона не виверла з-під лоба білків, Мов цап, *задушений* в кошарі *від вовків* (П. Гулак-Артемівський); І діточки твої... *зобіджені від вітчимма та від нових дітей* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Тепер ця конструкція вийшла вже з літературного вжитку і трапляється зрідка лише діалектально: Хата *розбита от снаряда*¹.

В сучасній українській літературній мові на місці такого звороту вживається орудний відмінок: Буде бите *Царями сіянее* жито (Т. Шевченко); Багато дечого не стало; пропали й дерева, *посаджені дідом*, може... (М. Коцюбинський); Я єсть народ, якого Правди сила *ніким звоювана* ще не була (П. Тичина).

Конструкція з орудним суб'єкта дії при пасивних дієприкметниках — природна риса української загальнонародної мови з стародавніх часів: Шкоду, *учиненую Алек-*

сандромъ воеводою, оцѣмъ его... не упоминати (Догов. грам. польськ. єпископів і вельмож з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.); Скажѣте ми тое первое голое слово, *Павломъ реченное* (І. Вишенський); Тая пчола *вибита*, але не *Петром* (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Гроши знайдени Юрком Рекаленком* (Пирят. акт. кн., запис 1701 р.); Самко... *радою необранній* былъ (Літ. Сам.).

Слід зауважити, що орудний суб'єкта дії при пасивних дієприкметниках відомий був уже і давньоруській мові: *Убиста* и два сорочина, *посланая царемъ* (Іпат. літ.); *Ятъ*

бы старѣиши ихъ Творьянъ *Даниломъ* (Там же); И ты же птицѣ небесныя *умудрены тобою* (Повч. В. Мон.); Того же лѣта князь Ярославъ Всеволодичъ, *позванъ цесаремъ татарьскимъ Батыемъ*, иде к нему в Орду (Син. сп. І Новгород. літ.).

Орудний відмінок суб'єкта дії в сучасній українській мові вживається і при присудкових формах на *-но*, *-то*: *Кинута Революційним Комітетом* наче іскру в порох терориста (В. Еллан); Скільки нами буде *зроблено!* (Г. Плоткін). Ця конструкція відома в українській мові теж з давніх часів: *богомъ справовано* (Крехівський апостол, XVI ст.).

Орудний замість родового відмінка суб'єкта дії в сучасній українській мові вживається і при дієсловах пасивного стану на *-ся*: І навіки *прокленетесь своїми силами* (Т. Шевченко); Ти думала — *тобою* весь з'їдають? (П. Тичина) — конструкція, що засвідчена вже і пам'ятками давньоруської мови: [Святослав] *вѣнцяся своїми польє* (Син. сп. І Новгород. літ.).

Українські буржуазні націоналісти заперечували вживання орудного суб'єкта дії при пасивних дієприкметниках. У таких випадках вони рекомендували користуватися якщо не пасивним зворотом родового відмінка з прийменником *від (од)* («Книжка *прочитана від мене*»), то активним («Я прочитав книжку»). Безпідставно заперечуючи орудний суб'єкта дії при пасивних дієприкметниках, ці «мсово-навці» такої ж думки були й про орудний суб'єкта дії при присудках на *-но*, *-то* та при дієсловах із значенням пасивного стану на *-ся*. Позбавлені реального ґрунту та наукових основ, і ці тенденційні настанови українських буржуазних націоналістів, як настанови, скеровані на ґрхаїзацію сучасної української літературної мови, радянським мовознавством відкинуті.

¹ Й. О. Дзендзелівський, Цитована праця, стор. 75.

7. Родовий відмінок при дієсловах «гірко́го» почуття (родовий, що передає деліберативне значення): Влеку́му же єму по Ручаю кѣ Днѣпру, плака́хуся єго невѣрнии людьє (Лавр. літ.); Брата же моа, не плачита мєнѣ, но плачита себѣ и чадѣ своихъ (Киево-Печерський патерик); Да не восплачу́ ся рыдая, аки Адамъ рая (Сл. Д. Зат.).

Цей родовий відмінок у давньоруській мові був досить поширений. За спостереженнями Р. С. Ліона¹, він становив 30% по відношенню до інших конструкцій при цих дієсловах.

В українській мові такий родовий не зберігся і замінений прийменниковими зворотами — «**по** плюс місцевий відмінок» або частіше — «**за** плюс орудний відмінок»: Хай *по мені не плачуть* смутні дзвони (Л. Українка); Тільки постарілий колгоспний бригадир Опанас ні-ні та й *заридає* в клуні за своїм *любимим сином* (О. Довженко).

8. Родовий відмінок при супіні². У давньоруській мові родовий відмінок вживався і при супіні: Идетъ *искатѣ кунѣ* (Руська правда); Иде *учитѣ болгарскаго языка* (Лавр. літ.); Мы не цѣловатѣ ихъ приѣхали (Там же); Ту же к нимъ и сторожеви приѣхаша, их же бяхуть послалѣ *языка ловитѣ* (Іпат. літ.); Ходи Мирославъ посадникъ из Новагорода *миритѣ княнѣ* съ черниговци (Син. сп. І Новгород. літ.).

Коли супін витісняється інфінітивом (остаточно супін занепав з XV ст.), родовий відмінок, що був при супіні, залишається і при інфінітиві: Иде Гюрги *воеватѣ Новгородѣчки волости* (Іпат. літ.); Посла Олегъ мужи своя *построити мира* (Там же); Телебуга же ѣха *обзиратѣ города Володимѣря* (Там же); Володимеръ же посла Дуная *возводитѣ Литвы* (Там же).

Родовий відмінок у конструкціях супінного походження — звичайне явище і в українській мові аж до XIX ст.: А ходять *озерѣ* тыхъ *волочити* старосте козаки с Черкасъ (Оп. Черк. з., 1552 р.); И якъ зейшла зорниця, Яковъ, уставши, тоє свое товариство побудилъ и пошли *каляна*

¹ Р. С. Лион, Выражение делиберативных отношений в древнерусском языке, «Ученые записки» Ивановского гос. пед. института, т. XVII, в. 5, ч. II, Филологическое науки, Иваново, 1958, стор. 18.

² С у п і н — дієслівна форма на -*тъ*, вживана при дієсловах руху на означення мети цього руху. Супін вживався і при таких дієсловах, як *пояти*, *звати* і ін.

тягти (Полт. акт. кн., XVII ст.); Ходилъ *доставати Кодака* (Літ. Сам.); Иванъ, людей випровадивши, пошол у хату другую *люльки тягти* (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.); Пошла ж правѣ я у хату *конопель брати* (Там же); Селяне наши ехали *греблѣ гатити перятинской* (Пирят. акт. кн., XVIII ст.).

Трапляється ця конструкція ще і в літературних творах першої половини XIX ст.: Нехай *Рима строїти* чухрає (І. Котляревський); [Петро] не в час прийшов *хати холодити* (І. Котляревський); Иде мати *калини ламати* (А. Метлинський); [Івга] пішла *города розглядати* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Тепер в українській літературній мові при інфінітиві, що стоїть на місці супіна, вживається знахідний відмінок: Та й пішов собі у поле *Криницю копати* (Т. Шевченко); За лісом били ще гармати, Та кличе нас Політбюро *новий правопис розглядати* розумним дітям на добро (М. Рильський); Вона йшла *качати* йому *воду* (О. Гончар).

У діалектній мові родовий відмінок при інфінітиві, що замінив супін, трапляється ще й тепер: *Деє силосних ям копатѣ* піду; Послали її *сажі трусити*, а вона впала¹.

Знахідний відмінок, що вживається тепер в українській літературній мові при інфінітиві (що заміщає супін) замість родового, засвідчений вже і пам'ятками давньоруської мови: Посла Олегъ мужи своя *построити мира* и *положити ряды* межи Грѣки и Русью (Іпат. літ.); Из Ригы ехали на Гочкыи берьго тамо *твердити мирѣ* (Смоленськ. грам., 1229 р.).

§ 13. Давальний відмінок

У давньоруській мові давальний відмінок вживався на означення напрямку руху, мети, причини, особи, приналежності і ін.

І. Давальний напрямку руху. Цей безприйменниковий відмінок у давньоруській мові широко відомий у назвах території, населених пунктів і особливо в назвах міст чоловічого роду, до яких скерований рух як без заходу, так і з заходом до них: Аще бо бы перевозникъ Киї, то не бы ходилъ *Црюгороду* (Лавр. літ.); Новгородцѣ *вороти Новгороду*, а Брячиславъ бѣжа *Полотьску* (Там же);

¹ В. М. Браخنнов, Цитована праця, стор. 46—47.

И присла [Стославъ] в ночь, поя Антонья Чернигову (Там же); Ярославъ же, совокупивъ Русь и варягы и словене... приде *Волюню* и сташа оба полъ рѣкы Буга (Там же); Бѣжа Олегъ, снѣ Стославль, *Тмутороканю* от Всеволода (Іпат.

лїт.); Приде Батыи *Киеву* в силѣ тяжьцѣ ... и окружи гра (Там же); Приде Стоша *Лучьку*, а Путята *Киеву* (Там же).

Давальний напрямку руху в назвах міст жіночого роду через те, що такі назви в давньоруській мові нечисленні, трапляється рідко, напр.: Утрѣи же днѣ поѣха от Луцеска *Пересопници* (Іпат. лїт.). Звичайно ж у таких випадках вживався знахідний відмінок з прийменником: веша Святослава *въ Ладугу* (Новгор. I лїт.).

Сюди ж належать і адвербіалізовані вже тоді форми давального відмінка напрямку руху — *домови* (скорочене *домовь*), *долу*, *долови* (скорочене *доловь*) і *горѣ*: Данииль же хотяше изинити *домови* лѣсною сраною (Іпат. лїт.); Василко же, напився, поѣха *домовь* спать (Там же); Онѣ же изрѣзавъ шатеръ и сви собѣ ужище, и свѣсися оттуду *доловь* (Там же); И проиде въ вустѣ Днѣпрское и оттоле поиде по Днѣпру *горѣ* (Лавр. лїт.).

До цієї групи випадків відноситься й давальний відмінок *дну* (в значенні «на дно»), форма, яка ще, здається, не цілком адвербіалізувалася: ...придоста к печерѣ, и не видѣста ничто же, и придоста *дну* в печеру, нам сѣдящемъ у мощи его... (Лавр. лїт.).

Безприйменниковий давальний відмінок напрямку руху в давньоруській мові відомий і в загальних назвах осіб, а також у займенниках, що відносяться до осіб. Давальний відмінок цього типу (давальний напрямку до особи) трохи відрізняється від попередніх типів, бо до відтінку значення обставини тут приєднується ще й об'єктний відтінок значення (синтаксична функція додатка). Цей відтінок значення навіть переважає, якщо давальним відмінком керує перехідне дієслово доставлення, і особливо якщо безпосереднім об'єктом дії доставлення є неживий предмет (нести кому що). Приклади: А остатокъ бьеныхъ тех бѣжаше *дружинѣ* (Лавр. лїт.); Глѣбъ же Юрьевичъ приде *корьсуньскимъ половецемъ* (Іпат. лїт.); Стославъ, поима лутшѣи мужѣ киянѣ, и ѣха *брату своему Игореву* (Там же); Михайль же воротися назадъ опять *Кондратови* (Там же); Выбѣгоша из града, идоша *Куремѣ* (Там же); Якоже

перебрѣде [Ізяслав] рѣку Санѣ, и ту пригна *ему* посоль от короля (Там же); Ізяславъ ... посла по половци, и придоша *ему* половци мнози (Там же); Идохъ Переяславлю *оцю*, а по Велицѣ дни ис Переяславля та Володимерю... (Повч. В. Мон.).

Дуже поширений в ранніх оригінальних пам'ятках давньоруської писемності давальний відмінок напрямку руху від іменників — власних назв населених пунктів чоловічого роду уже в XII ст. витісняється сполученням давального відмінка з прийменником *къ* і знахідним відмінком з прийменником *въ*. За свідченням С. П. Обнорського¹, в «Слові о полку Ігоревім» давальний відмінок з прийменником *к* на означення напрямку руху — вже постійне явище. Як відмічає А. Б. Правдін², в Іпатіївському списку літопису в частині подій з 1151 по 1158 р. трапляється 46 випадків давального відмінка напрямку руху при 65 випадках вживання прийменникових зворотів. У Лаврентіївському списку літопису за роки 1151—1175 відмічений 31 випадок з давальним напрямку при 64 випадках використання прийменникових сполучень. Як зауважує А. Б. Правдін³, серед прийменникових зворотів, що витіснили старий давальний напрямку, велику питому вагу мають сполучення цього ж відмінка з прийменником *къ* у списках літописів XIV—XV ст. У Лаврентіївському списку літопису під 1151—1175 рр. з 64 випадків використання прийменникових сполучень у відповідності з старим давальним напрямку на давальний із прийменником *къ* припадає 44 випадки, тобто 68,7%. В Іпатіївському списку літопису за роки 1151—1158 на 65 випадків використання прийменникових сполучень на давальний відмінок із прийменником *къ* припадає 45. Це ж сполучення переважає і в Комісійному списку Новгородського I літопису, де під 1136—1158 рр. воно трапляється 18 раз, а знахідний з прийменником *въ* лише 11 раз. Однак таке явище не відбиває живого мовного процесу, бо в давньоруській мові безприйменниковий давальний напрямку руху від назв міст замінюється давальним з прийменником *к* на означення напрямку до пункту без заходу в нього, для означення ж напрямку руху із заходом

¹ С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, 1946, стор. 166.

² А. Б. Правдин, Дательный приглагольный в старославянском и древнерусском языках, «Ученые записки» Института славяноведения АН СССР, т. XII, 1956, стор. 14.

у межі населеного пункту вживався знахідний з прийменником **в**. Перевага конструкції «**к** плюс давальний відмінок» на означення напрямку руху в літописних списках XIV—XV ст. пояснюється, мабуть, тим, що переписувачі древніх літописних текстів, як гадає А. Б. Правдін¹, під час писання чисто механічно заміняли безприйменниковий давальний відмінок найбільш близькою по формі конструкцією цього ж відмінка з прийменником **в**, не ураховуючи, що по смислу слід би поставити знахідний відмінок з прийменником **вз**. Приклади: ...приде вѣсть Изяславу *з Києву*, оже сѣ ѿ его побѣженъ (Лавр. літ.); Вниде князь Святославъ Олговиць *к Новугороду* и сѣде на столѣ (Коміс. список І Новгород. літ.).

В Іпатіївському списку літопису нерідко замість безприйменникового давального напрямку руху, що означає предмет, у межі якого скерований рух, вживається зворот «**до** плюс родовий відмінок», наприклад: И иде из города на столъ *отень до Переяславля*; Кюръ Михайловичъ же утече со своими людьми *до Суждаля* и повѣда великому

князю Юрьевъ [?] безбожны агарянь приходъ нашествіе; И поѣха *до Любомля* со княгиною и со слугами своими дворяными, из Любомля поѣха *до Берестья* и, перебувъ во Берести 2 дни, поѣха *до Каменца*.

У «Повѣсти временныхъ лѣт» за Лаврентіївським списком такі конструкції трапляються лише в поодиноких випадках,

наприклад: [А]фету же яша полуношныя страны и западн[ыя]... [и] рѣку Тигру текущи межю Миды и Вавилономъ *до Понтьского моря*; А и Щерънигова *до Києва* нестишь

ѣзди ко оцю (Повч. В. Мон.).

На думку А. Б. Правдіна², такі конструкції в Іпатіївському списку літопису могли бути внесені одним з пізніших переписувачів, в XIII—XIV ст. Нам здається, що оскільки ця пам'ятка стосується саме території теперішньої України, названий зворот з таким значенням слід розглядати як давню рису мови племен — предків українців.

Аналогічно з давальним напрямку до населеного пункту в списках літописів XIV—XV ст. зворотом «**к** плюс давальний відмінок» витісняється й давальний напрямку до особи.

Приклади: Иде *к брату* своєму Стополку (Лавр. літ.);

И сомя шоломъ, погнаше опять *к полкомъ* (Іпат. літ.).

На основі викладеного можна сказати, що вже, мабуть, у XIII ст. давальний відмінок напрямку руху (і до населеного пункту, і до особи) зникає з літературного вжитку.

Розглянутий матеріал дозволяє думати, що давальний відмінок напрямку руху в спільнослов'янській мові-основі широко використовувався, утворюючись від іменників з найрізноманітнішим лексичним значенням (назви загальні і власні, назви осіб і неживих предметів). Але поруч з ним уже в спільнослов'янський період у цьому значенні вживалися і прийменникові звороти «**к** плюс давальний відмінок» та «**в** плюс знахідний відмінок».

У текстах старої української мови випадки безприйменникового давального відмінка напрямку руху відсутні, з чим не можна змішувати прикладів, у яких пропущений прийменник **к** перед словами, що починаються з букви **к**. Див., наприклад, у грамоті Осташка Давидовського, Корчака та Спичника, 1419 р.: ...к Полагичо

и ко Локотко и *Конемятчицо*; у грамоті житомирського

старости Жидимонта, близько 1458 р.: ...а от Трибѣссос-

кого кургана *Кодѣскои* дорозѣ; едучи *Кодни*.

Це, звичайно, не старі конструкції з безприйменниковим давальним напрямку руху, а явище, яке пояснюється особливостями вимови.

У пам'ятках української мови зустрічаються лише пережитки давального напрямку руху в адвербіалізованих уже з давньоруського періоду (див. стор. 50) формах *домови* чи *домов*, *долгови* чи *долгов*, *дому*, *долу*, *горѣ*:...человѣкъ

то обвинсныи *домовъ* приѣде... (Постанова галицьк. старости М. Бучацького і галицьк. судді Коли, 1435 р.);

А от ты Липнико *к Великои Рудѣ* Великою Рудою на низъ

по Боярьскую Руду пошеши *горѣ* Боярьскою Рудою... (Роз'їжджа грам. старости житомирськ. Жидимонта і пана Каленика, 1458 р.); И вели его ажъ на верхъ горы,

¹ А. Б. Правдин, Цитована праця, стор. 14.

² Там же, стор. 18.

на которой же то мѣсто ихъ было збудовано, абы его *доловь* зьврѣгли (Пересопницьке евангеліє, XVI ст.); А наши войска козацкие з наказнимъ гетманомъ Даниломъ Апостоломъ *домовѣ* отпустили (Літ. Сам.).

Ці форми в західноукраїнських говорах зберігаються й до останніх часів: Він собаку взяв на шнурок і повів *домів* (Дрогобицька обл.); Пушли вони *дому* перестрашені (Закарпатська обл.); Сметанка потекла *долу* (Там же); Иван подався *горі* селом (Там же).

Див. ці діалектизми, наприклад, і в І. Франка: Моя ж Оришка... селом *домів* побігла («Смерть убийці»); Їжак поставив свою жінку на її місце, а сам пішов *горі* бороздою на другий кінець («Заець і Їжак»); Рікою поплив народ *долів* вулицями спокійно, сумовито («Борислав сміється»).

Форма *долу* спорадично трапляється й в сучасних поетів: Віє вітер з-за гори, гнуться *долу* явори (А. Малишко).

Порівн. і в російських північно-східних сибірських та воронезьких говорах: пошел этому *городу*; пошел *другу*-то в гости; уяжал там *бабе*; *другу* своєму прияхал¹. Он пришол— *сабе* пашол²; Сходи-ко *Ване Даниловичю*³.

В сучасній білоруській мові, як зауважує Ю. Ф. Карський, таке вживання відбивається в багатьох говорах, мабуть, в одному слові *двору* (що сполучається вже нерідко з прийменником): Хлопчик побег *двору*; Ён яе *двору* привѣз⁴.

Широко вживався давальний відмінок напрямку руху в минулому в сербській мові, напр.: Она иде свому *винограду*; Нека дође *граду Вучитрну*⁵.

У старій українській мові безприйменниковий давальний напрямку руху не зберігся. Він скрізь замінений прийменниковими зворотами. Тут широко вживався, що засвід-

¹ А. М. Селищев, Критические заметки по истории русского языка, «Ученые записки» Московского гос. пед. института им. Потемкина, т. V, в. 1, М., 1941, стор. 192.

² В. И. Собинникова, Синтаксические особенности говоров Гремяченского района Воронежской области, «Доклады и сообщения» Института языкознания АН СССР, т. IV, 1953, стор. 26.

³ Р. С. Овчинникова, Синтаксические особенности говоров деревни Большой Кугутур Кировской области, «Ученые записки» Томского гос. университета им. Куйбышева, № 19, Языкознание, 1954, стор. 41.

⁴ Е. Ф. Карский, Белорусы. Язык белорусского народа, в. 2—3, Изд-во АН СССР, 1956, стор. 413.

⁵ Данић, Србска синтакса, део 1, Београд, 1858, стор. 322.

чено й пам'ятками давньоруської мови, цей же відмінок з прийменником *к* (та його варіантом *ік*): Сталі полі потока

Малого Крїховця у Круглы Лозъ, кде переходи дорога от Зудечова *к долїнѣ* (Грамм. кн. Федора Любартовича, 1421 р.); [Тетяна] теж пошъла *к мужу к Бѣлазору* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Вышли товариство на страж *ик побережю* Днепровому (Пирят. акт. кн., XVII ст.); А косарѣ сподарѣ идут *к нему* с косами (Климентій Зѣновієвъ синѣ, кінець XVII — початок XVIII ст.).

В пам'ятках старої української мови під польським впливом у такому плані вживався й прийменник *ку*: А такъ приступилъ есмь *ку крулеви ку* его *мѣсть* (Грамм. кн. Федька Несвидського, 1434 р.); Княжа его милость с тим *ку домови* своєму отехаль («Пересторога», поч. XVII ст.); Рушалъ зъ Лубенъ въ полкъ Миргородський *ку Хоролови* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Хмелницкий з своїми войсками и татарами или с ордами великими *ку Лзову* потягли (Літ. Сам.).

Давальний відмінок напрямку руху з прийменником *к* тепер відомий у фольклорі, а також діалектально: Ой пушу я кониченька в саду, А сам піду *к милій* на пораду (Нар. пісня); Прийшла *к берегу* (Чернігівська обл.). Досить широко вживали цю конструкцію ще найстаріші представники нової української літературної мови, особливо І. Котляревський; наприклад: пішла *к порогу*; пішла *к Дідоні*; *к Полтаві* полк веде (І. Котляревський); Ти б сам пірнув на дно *к линам* (П. Гулак-Артемовський); посунувши хліб... *к покутю* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Але в сучасній українській літературній мові ця конструкція, крім кількох фразеологічних зворотів (*к бісу*, *к лихий години*), вже архаїзм, який у мові художньої літератури трапляється надто рідко; наприклад: Кожі Микита м'яв — прийшли *к ньому* люди (П. Тичина); Гей, мій коню! *К лукам* братським Чвалом-вітром пронеси (І. Цитович).

У старій українській мові на місці безприйменникового давального відмінка напрямку руху поширений був (також засвідчений уже й пам'ятками давньоруської мови) і родовий відмінок з прийменником *до*: А коли которыи торговецъ поидеть торговать ис Торуня через Берестіє *до Лучьска*, без печали буде (Грамм. вел. кн. литовськ. Кейстута і його брата волинськ. кн. Любарта торунськ. купцям,

після 1341 р.); Рыбу ему зъ озера того, уловивши, отъ-возьять до Києва (Оп. Київськ. з., 1552 р.); Сам поехали до митрополита («Пересторога», поч. XVII ст.); Усѣ суди и справи в Києвѣ отправовати, не ездячи до Люблина анѣ теж до Варшави (Літ. Сам.); Того бола повѣв есмо был до Прилуки на ярмарок (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

Конструкція «до плюс родовий відмінок» у такому значенні зберігається і в сучасній українській мові: Ішов кобзар до Києва Та сів спочивати (Т. Шевченко). Ну, друже, по руках, бо до Москви верстаю шлях (М. Бажан); Ярина їхала вперше до свого обласного міста (О. Десняк).

Однак у назвах населених пунктів, в які скерований рух, в сучасній українській літературній мові паралельно з цією конструкцією і до того, здається, чимраз частіше вживається знахідний відмінок з прийменником **у** (**в**); наприклад: В Москву... везу туди листи (М. Бажан); Спинив ще заведений в квітні мотор я і вирушив, друзі, в Одесу на зліт (С. Олійник); А одного разу мати взяла в колгоспі коней, і ми поїхали... в Переволошину до тітки в гості (О. Гончар); Дмитро передав командування загоном Турові, а сам ... пішов у село (М. Стельмах); Дмитро пішов від млина в місто (О. Десняк).

2. Д а в а л ь н и й відмінок мети дії. Вживався він у давньоруській мові в іменниках, що являють собою назви дій і станів: ... овыхъ изби, а другия работѣ предасть мужемъ своимъ (Лавр. літ.); Идушема же има, сташа ночлѣгу (Там же); Пришедшимъ же имъ лѣсъ Болдыжъ, и ту бяхуть стали обѣду (Там же); Ярополкъ с дружиною своєю и съ братьєю, ни вои своихъ съждаше, ни нарядившеся гораздо, устремишася боеви (Іпат. літ.); Възложиша и на кола и везоша и на Подолье на торговище и повергоша поруганию беззаконнии (Там же); Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо, далече залетѣло; небыло нѣ (= «не було воно») обидѣ порождено, ни соколу, ни кречету, ни тебѣ, чръныи воронѣ, поганыйи половчине! (Сл. о полк. Іг.); И полетѣ соколомъ подъ мъглами, избивая гуси и лебеди завтроку, и обѣду, и ужинѣ (Там же).

У давньоруській мові звичайним був і давальний мети від слова жена в більш-менш стійких сполученнях з дієсловами *пояти, взяти, дати*; наприклад: Хочу *пояти* тьчерь твою собѣ женѣ (Лавр. літ.); Дщерь же мою Раскану *вдаю* ти женѣ (Олекс. літ.).

Численними прикладами в давньоруській мові давальний відмінок мети виступає і від слова *рота* (= «присяга», «клятва») в стійких сполученнях з дієсловами *ити, ходити, водити* і под.; Твои сли *водили* суть црѣ наши *ротѣ* и насѣ послаша *ротѣ водить* тебе и мужь твоихъ (Лавр. літ.); Како се могу створити, *ротѣ* с ними *ходишь*? (Там же); Ити ему про свое куны *ротѣ* (Руська правда).

Трапляється також давальний мети від слова *крестъ* у значенні «клятвене цілування хреста»: Изяславъ, Стославъ и Всеволодъ высадиша строя своего ис поруба ... за-

водивъше *крѣсту*, и бы чернцемъ (Лавр. літ.).

Давальний мети вже в давньоруській мові поступово замінюється іншими граматичними засобами з таким самим чи спорідненим значенням. Як синонім до давального мети тут виступає головним чином знахідний відмінок з прийменниками **в** і **на**: Князь же Всеволодъ... води ихъ *в роту* в половѣцьскую (Лавр. літ.); Коли соколь въ мытехъ бываетъ, высоко птицъ възбиваетъ, не дастъ гнѣзда своего *въ обиду* (Сл. о полк. Іг.); А Ольга възвратися Києву и пристрой вон *на прокъ* ихъ (Лавр. літ.); ...ити по немъ тѣмъ видокомъ на тѣргу *на роту* (Руська правда).

Значення мети дії в давньоруській мові виражалосся

також і давальним відмінком з прийменником **к**: Води и *к ротѣ* и отпусти ихъ во свояси (Іпат. літ.); ... поидоша *к боеви* противу собѣ (Лавр. літ.).

Замість давального відмінка *крѣсту* трапляється прийменниковий зворот *кѣ крѣсту*: ...приведе бояры ... и заводи я *кѣ* честьному *крѣсту* (Новгор. І літ.).

Поруч з давальним відмінком *женѣ* в значенні жінки, з якою одружуються чи бажають одружитися, вживався другий знахідний відмінок або орудний: ...приведе собѣ *жену* сестру Охозиеву (Хроніка Георгія Амартола); Хоштя поняти собѣ *женою* (Син. сп. І Новгор. літ.).

Випадки з давальним відмінком мети нам невідомі тільки в сучасній, але й в старій українській мові.

3. Д а в а л ь н и й відмінок мети. Цей відмінок залежав від наявного в реченні іменника, при якому він виконував функцію означення: Се буди мтї *градомъ* рускимъ (Лавр. літ.); Не имаши быти другъ *кесарови* (Там же);

И призва старейшину *конюхо* (Там же); Мастерѣ всяци

бѣаху... кузнѣць *желѣзу*, и *мѣди*, и *сребру* (Іпат. літ.); То бо єсть початокъ всякому *добру* (Повч. В. Мон.); не имѣю плода *покаянію* (Сл. Д. Зат.).

У давньоруській мові в цьому значенні в формі давального відмінка вживалися і особові займенники: Ты *ми* братъ єсь, а другий *ми* братъ Левъ, а сыновечъ *ми* Юрьи (Іпат. літ.); Язъ не помянухъ свады Романовы, *тобѣ* бо другъ бѣ (Там же); Ты *намъ* братъ еси (Там же).

Давальний відношення засвідчений пам'ятками й української мови: Мы, князь Володиславъ ... дѣдичъ вѣчнии *землямъ тѣмъ* (Жалув. грам. кн. Володислава Опольського слугі Л. Волошину, 1377 р.); имѣли еи *собѣ* женою (Пересопницьке євангеліє, XVI ст.); Не будешъ товаришом *цесарови* («Пересторога», поч. XVII ст.); До чого помощниками *онимъ* шляхта, урядъ и ксиондзи были (Літ. Сам.); господаръ тому панському *добру* (Борисп. акт. кн., XVII ст.); Они не господари тии *уцямъ* (Полт. акт. кн., XVII ст.).

В сучасній українській літературній мові вживання давального відношення значно звузилося порівняно з старою українською мовою. Буває він тут насамперед в особових займенниках, залежних від іменника — предикативного члена, наприклад: Коли не хоч братись, То так будем: Я сестрою, а ти *мені* братом (Т. Шевченко); Я не брат *тобі*, Ярино! (Т. Шевченко); Він же *нам* отець (Л. Українка).

Рідше зустрічається цей відмінок у іменниках. Приклади: Ще одна мить — і край *роботі* (М. Коцюбинський); Ми *кривді* вічні вороги (М. Рильський); ... бо дочка — солдат *вітчизні*, *Матері* ж — дитя (А. Малишко); Заступимо шлях *війні!* (З газ.).

Але, як правило, в сучасній українській літературній мові в останньому випадку замість давального відношення вживається його синтаксичний синонім — родовий відмінок, слововживання, звичайне вже не тільки в старій українській, але і в давньоруській мові: Він був опора *правди* і *добра* (М. Рильський); Один по одному підіймалися мінометники на висоту за командиром *роті* (О. Гончар).

Порівн. і давньоруське: Дивъ кличеть врѣху *древа* (Сл. о полк. Іг.), а також староукраїнське: Мы, панъ Гнѣвошь, староста *рускоѣ земли...* (Грамм. руськ. старости Гнѣвоша, 1393 р.).

Досить стійко давальний відношення зберігається в західноукраїнських говорах: Видко недалеко буде кониць

лісови (І. Верхратський, Лемки); Так він сказав вітцьові *собі*, же як з ним было (І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі...).

4. Давальний відмінок причини дії. У давньоруській мові він вживався від займенників *чѣто*, *то*, *се*; наприклад: *Чему*, господине, простре горючюю своєю лучю на ладѣ вои? (Сл. о полк. Іг.); Мьстиславъ разгнѣвася на нѣ и хотяше на ня ити, но нѣлзѣ бо бѣшеть ити, зане бяху бо тогда налегли половци на Русь, и *тому* стоя-

шеть, бѣяся съ ними, ся перемагаєся (Іпат. літ.); Бѣ знамение в лунѣ страшно и дивно... *сему* же рекоша стариі людіе: «Не блѣго єсть сяково знамение» (Там же).

Давальний причини зберігається і в сучасній українській мові, але тільки в формах *чому*, *тому*, які в українській мові з самого початку її історії перетворилися у прислівники причини. Приклади: Всі гуляють. А де ж Гонта? *Чом* він не гуляє? *Чому* не п'є з козаками? *Чому* не співає? (Т. Шевченко); Можливо, не все ще скінчилося. *Тому* я й досі себе почувую солдатом (Л. Первомайський).

Поруч з формами *чому*, *тому* в сучасній українській мові з таким же значенням вживаються й адвербіалізовані форми родового відмінка *чого*, *того*, наприклад: *Чого* ти ходиш на могилу? Насилу мати говорила: *Чого* ти плачеш ідучи? *Чого* не спиш ти уночі? (Т. Шевченко); А *чого* ж ви так легковажно у таку дорогу вирушаєте? (О. Вишня); Та це ж вона приїхала, бо вона моя наречена! *того* ж і чудна така, *того* і ніяково їй стало, *того* ж і мовчить! (С. Васильченко).

5. Давальний особи.

1) У давньоруській мові звертає на себе увагу давальний етичний відмінок (*dativus ethicus*) чи, за термінологією О. О. Шахматова¹, давальний заінтересованої особи. Особливість цього давального полягає в тому, що він не так тісно зв'язаний з дієсловом, що ним керує, як давальний відмінок об'єкта². Якщо без давального об'єкта дієслово, яке керує ним, має неповне значення, то при давальному заінтересо-

¹ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, 1941, стор. 339.

² Ю. Ф. Карський говорить, що давальний етичний майже не залежить від керованого ним дієслова (Е. Ф. Карський, Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи, Известия по русскому языку и словесности АН СССР, т. 2, кн. 1, 1929, стор. 102).

Однак і при названих дієсловах паралельно з давальним відмінком тепер можливі й прийменникові звороти: Воля лагідно посміхався до Фелікса (Ю. Яновський); [Міра] все дивувалася з нього, який виріс здоровий (А. Головка); Проклятий фашист позаздрив на твоє щастя (П. Панч).

При таких дієсловах, як *сміятися* і *глузувати*, в сучасній українській мові вживаються прийменникові звороти, при *лягти* і *клясти* — знахідний відмінок: Мені здається, що й самого тебе вже люди прокляли (Т. Шевченко); Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лягти й клясти панів (М. Коцюбинський); Ну й насмісся ж над панами-шляхтичами (О. Корнійчук); За моїх юнацьких років з велосипедиста, який заїздив з міста на село, сміялися і глузували (Ю. Смолич).

У деяких письменників минулих часів поруч з прийменниковими зворотами вживається й безприйменниковий давальний відмінок об'єкта і при дієслові *сміятися*, що для сучасної української мови є вже архаїзм: Тв, всім привикши насміхатись, Розпустиш славу по мені (І. Котляревський); Там подруженьки зостріли та й почали мені сміятися, що білоручка (Г. Квітка-Основ'яненко); А як йому й досі досадно на маляра і на патрет, що через них йому люди сміялися (Г. Квітка-Основ'яненко); Так далеко чорнобривий, Не чує, не бачить, Як вороги сміються їй, Як Катруся плаче (Т. Шевченко); І нам стали сміятися Едомляни злії (Т. Шевченко); Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів, зве його порохном (М. Коцюбинський). Також і в фольклорі: Чужому ликові не смійся (Номис, 2339). Див. такого ж характеру давальний відмінок і при дієслові *клясти* в М. Коцюбинського: Олександра стала клясти чоловікові («На віру»).

Порівн. і в російських письменників минулих часів, а також у фольклорі та діалектній російській мові: Как смеялись тогда Мы твоей седине! (Пушкін); И говорят, что даже он своим злодействам не смеется (Лермонтов); Не смейсь чужой беде: своя на гряде (Пословица); Мне ребята смеютца¹.

4) Давальний відмінок об'єкта в давньоруській мові вживався і при дієсловах *разумѣти*, *судити*, *зазрити*

(= «судити»), *одолѣти*, *мьстити*: Да иже горазнѣ сего напише, то не мози зазвѣрти мьнѣ грѣшнику (Післямова до Остр. ев.); Даже кто запѣртить или ту дань и се блюдо, да судить ему бѣгъ (Мст. грам., бл. 1130 р.); И молвяше всегда Ярополку Свѣналдъ: «Поиди на братъ свои и прими волость его», хотя отмстити сыну (= «за сина») своему (Лавр. літ.); Одолѣ Стѣславъ козаромъ (Там же); Не разумѣмъ ни грѣцьскому ни латиньскому языку (Іпат. літ.).

Аналогічні конструкції зрідка засвідчуються й пам'ятками української мови XIV—XVII ст.: ... егда придетъ праведный судии, хотя судити живимъ и мртвымъ (Грамм. Юрія Болковича, бл. 1350 р.); Тамъ, ижъ ему здолати не могли, людей побили (АЮЗР, ч. III, т. I, 30); А теперь вы, братъ наш, поразумейте тому... (Метрики Бел. князівства Литовського, XVI ст.); Сими досадами имъ не одолѣете (І. Вишенський); ... одолѣваютъ властемъ («Пересторога», поч. XVII ст.).

В сучасній українській мові об'єкт при дієсловах *судити*, *розуміти*, *перемогти* виражається не давальним, а знахідним відмінком: при дієслові *мстити* — знахідним з прийменником *за*: Иди до народу, нехай він тебе судить (П. Панч); Червона Армія перемогла всіх інтервентів (П. Панч); Обов'язково хороший педагог ... любить і розуміє дитину і справу виховання комуністичного покоління (О. Копиленко); Коли б він міг помститись за брата, поїхав би сам на Далекий Схід (О. Копиленко).

6. Д а в а л ь н и й п о з б а в л е н н я (давальний аблативний). Означав він у давньоруській мові особу чи предмет, від якого віддаляється чи відбирається якась його частина чи якийсь предмет, належний йому: И опада ему все мясо с бороды и зуби исподнии выгниша вси (Іпат. літ.); Слышавъ же чоръ Михаилъ, оже ему стрыеве изимани (Лавр. літ.); А господину колико будетъ возъ украдено, то имати ему за возъ по 2 ногатѣ (Руська правда); Левъ же убося того велми, и еще бо ему не сошла оскомина Телебужины рати (Іпат. літ.).

Давальний аблативний — характерна конструкція і старої української мови: ...ему побрала пан Татомиръ вепрѣ... и пооралъ ему поле (Грамм. кн. Федора Любартовича, 1413 р.); Севастьянове коня взели и кожух (АЮЗР, ч. III, т. I, стор. 29); ...му ся торба урвала («Пересторога», поч. XVII ст.); Сѣно ми под Витожновим забрал воезъ десят (Полт. акт. кн., XVII ст.); ...ему гетманство отнято (Літ.

¹ В. И. Собинникова, Синтаксические особенности говоров Гремяченского района Воронежской области, «Доклады и сообщения» Института языкознания АН СССР, т. IV, 1953, стор. 27.

Сам.); ...брав *им* хутори (Істор. вірш про Жовтоводську битву).

В сучасній українській літературній мові давальний аблативний вживається також, хоч порівняно з минулим його місце тут вже обмежене. Приклади: Та недовго навітшалась Конвалія біла, — і *їй* рука чоловіка вікувкоротила (Л. Українка); Сон урвавсь *Кончакові*, буря колише намет (М. Рильський).

Приклади давального аблативного при дієсловах *взяти, брати, красти* і под. ([Дим] краде *людям* сонечко ясне — Л. Українка; Мошко в першій хвилині сказав шандареві, що я крав *йому* великі гроші, завиті в папір — І. Франко; Видирали *Коваленкові* карту, пхали другу — Л. Мартович; Одного обібрали до сорочки, *другому* забрали муку, а Дмитро, на щастя, два місяці тому погорів — Л. Мартович) звучать досить незвично з погляду сучасної української літературної норми, хоч у західноукраїнських говорах приклади такого типу є ще звичайними.

§ 14. Подвійний давальний відмінок

Крім подвійного називного, давньоруській мові відомий був і подвійний давальний відмінок. Другий давальний у цій конструкції залежав від інфінітива, за допомогою якого він був співвідносний з першим давальним. Другий давальний мав, звичайно, предикативний характер. Вживалися в ньому іменники (зрідка), прикметники та пасивні дієприкметники: Того же лѣта оскорбишася новгородци глаголяще: «Яко быти намъ *работъ* и много зла всячески пострадати от Рюрика и от рода его» (Никон. літ.); [Король] самъ бо не смѣ ѣхати к Галичю: повѣдаху же бо ему волхвы угорьскыя, яко узрѣвшу Галичъ, не быти ему *живу* (Іпат. літ.); Приключися ту быти *прислану* Володимеромъ Рюриковичемъ митрополиту Кирилу (Лавр. літ.); Луце жъ бы *потяту* быти, неже *полонену* быти (Сл. о полк. Іг.).

У пам'ятках української мови другий давальний зустрічається надто рідко. Приклади: Лучше убо и благополезнѣйше намъ за вѣру святую православную и за цѣлость отчизны на пляцу военномъ отъ оружія бранного полягти, нижъли въ домахъ своихъ яко невѣстюхамъ *побіеннымъ* быти (Універсал Б. Хмельницького, 1648 р.); Лучше не быть *живому*, Нижли без милой *самоу* (О. Падальський,

XVIII ст.). Див. також і в А. Метлинського: Ой як же мені *веселому* быть, *веселому* быть, *одрадісному*?

В сучасній українській літературній мові другий давальний зник, замінившись орудним відмінком: Лучче нам *порубаними* бути, ніж полону тяжкого зазнати (М. Рильський); *Романістом* йому бути, а не *інженером* (О. Копиленко); Та й те сказати — з чого йому бути *веселим* та після чого (А. Головка).

Порівн. і в старій українській мові: Чи не лѣпше было сміреніємъ *живымъ* быти, нежели гордостію здохнути? (І. Вишенський).

Архаїчні звороти з другим давальним тепер зрідка зустрічаються тільки в говірках української мови: Газети не читать — значить быть *темному* чоловіку (Херсонська обл.); Треба быть *склоннішому* к старшому (Київська обл.).

Залишок другого давального див., наприклад, і в російському прислів'ї: Не до жиру — *быть* бы *живу*.

§ 15. Давальний самостійний

До особливостей структури давньоруського синтаксису відноситься і зворот з подвійним давальним відмінком, відомий під назвою «давальний самостійний» (dativus absolutus). У давальному самостійному перший давальний відмінок виражався іменником чи займенником, другий — дієприкметником (переважно активним нечленим). Називається цей зворот самостійним тому, що перший давальний відмінок у ньому не залежить від інших членів чи частини речення, а другий (дієприкметник), маючи певну долю предикативності, своєю функцією дорівнюється дієслову-присудку. Крім двох давальних, у цьому звороті могли бути і залежні від його членів слова. Приклади: *Свѣтаюци же суботѣ*, начаша выступати полци половецкии, акъ боровѣ (Іпат. літ.); *Будущу же ему в половецехъ*, тамо ся налѣзе ся мужъ родомъ половецинъ (Там же); *Влекому же ему по ручаю к Днѣпру*, плакахуся его невѣрнии (Лавр. літ.);

Совъкупленѣ же братьи, рѣ имъ Антонии... (Там же); *Киеви же пришедишу в свои градъ Киевъ*, ту животъ свои съконьча (Там же).

Як зауважує О. О. Потебня, «ця побудова особливо любима деякими літописцями, напр., в частині Волинського літопису. Іноді давальних самостійних, що йдуть один за дру-

гим, набирається так багато, що письменник забуває за ними поставити головний присудок, і ланцюг підрядних висить начебто на повітрі. Такі зайвини служать, звичайно, ознакою штучності мови письменника, але не показують штучності самої побудови¹.

Приклад «зайвини» в уживанні давального самостійного в Галицько-Волинському літописі О. О. Потєбня наводить такий: *Посласта же Андреа да... укрѣпить градъ. Не дошедшимъ же воемъ рѣки Сяну, сосѣдшимъ на поли ворожитъся, и бывшу знаменію надъ полкомъ сице: пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболонку велику, играющимъ же птицамъ, орломъ же клекъщущимъ и плавающимъ крыломи своими и воспрометающимъся на воздѣ, и се знамение на добро бысть.*

Давальний самостійний був улюбленим в «урочистих», «підвищених» виразах. Широко практикувався він у літописах, перекладних текстах, у мові творів релігійного характеру, але в мові ділових документів (актах різних, грамотах) його немає. Відсутній він, наприклад, і в «Слові о полку Ігоревім» та в «Руській правді». Це свідчить про те, що в давньоруський період дана конструкція вже виходила з ужитку в живій розмовній мові.

Давальний самостійний мав значення, головним чином, підрядного речення, а саме: підрядного часу (здебільшого), причини і ін. Міг він виступати також і як сурядне речення, і як головне в складнопідрядному, і, нарешті, як просте самостійне речення². Приклади:

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 337.

² За спостереженнями Є. С. Істрині, в Синодальному списку І Новгородського літопису давальний самостійний вживається переважно в значенні підрядного речення часу (Є. С. Істрина, Синтаксические явления Синодального списка І Новгородской летописи, Изв. ОРЯС, 1921, т. 26, стор. 211—220). За підрахунками Л. А. Коробчинської, в Суздальському літописі за Лаврентієвським списком давальний самостійний в значенні підрядного речення часу вживається 88 раз, в значенні підрядного речення причини — 15 раз, в значенні підрядного додаткового речення — 22 рази, в значенні окремого самостійного речення — 97 (Л. А. Коробчинская, Дательный самостоятельный в Суздальской летописи по Лаврентьевскому списку 1377 г., «Доповіді та повідомлення» Львівського держ. університету ім. І. Франка, в. 3, ч. 5, 1952, стор. 19).

На думку О. С. Мельничука, твердження про функціонування давального самостійного в ролі самостійних простих, головних і сурядних речень є помилковим, бо воно ґрунтується або на змішуванні синтак-

1. Давальний самостійний із значенням підрядного речення часу: *Сташема обѣма полкома противу собѣ, и ре Редедя* (= «Коли обидва полки стали один проти одного, Редедя сказав» — Лавр. літ.); *Князю Стославу възростъшию и възмужавшию*, нача вой совокупляти многи и храбры (= «Коли князь Святослав виріс і змужнів, він почав скупчувати коло себе багато хоробрих воїнів» — Лавр. літ.).

2. Давальний самостійний із значенням підрядного речення причини: *Льови же дѣтську сущу*, поручи и Василкови (= «Тому, що Лев був ще дитиною, доручив його Василькові» — Іпат. літ.); *Надолзѣ борющемася има*, нача изнемагати Мьстиславъ (= «Тому, що вони боролися довго, Мстислав почав знемагати» — Лавр. літ.).

3. Давальний самостійний у значенні сурядного речення: *Тѣгда помързъшию озѣру и стоящю 3 дни*, и въздре угъ вѣтрѣ, изламавъ, внесе все въ Волхово (= «Тоді замерзло озеро і стояло три дні, і подув південний вітер, зломивши, поніс усе у Волхов» — Син. сп. І Новгород. літ.).

4. Давальний самостійний у значенні головного речення в реченні складнопідрядному: *Володимеру же шедшию Новгороду по верховниѣ воѣ на пѣтѣгы*, бѣ рать велика бес перестаніи (= «Володимир пішов до Новгороду по воїнів з верхніх земель для боротьби з печенігами, бо без перерви точилася війна» — Лавр. літ.); *От него родившюся Кончаку*, иже снесе Сулу, пѣшь ходя, котель нося на плечеву (= «Від нього родився Кончак, який зніс Сулу, пішки ходячи, казан носячи на плечах» — Іпат. літ.).

5. Давальний самостійний у значенні простого самостійного речення: *Глѣбу же убьєну бывшию и повержену на брезѣ межі двѣма колодами* (= «Гліб убитий був і кинутий на березі між двома

сичних функцій давального самостійного з можливостями його перекладу на сучасну мову, або на неправильному розумінні членування тексту в давньоруських пам'ятках на окремі фрази. (Див. О. С. Мельничук, Історія вживання давального безприменникового відмінка в українській мові, зб. «Дослідження з синтаксису української мови», Вид-во АН УРСР, К., 1958, стор. 286.) Але з цією думкою О. С. Мельничука погодитися не можна, бо аргументи його про помилковість вище викладеного твердження не є переконливими.

колодами» — Лавр. літ.); *Ярославу суццю Новгородъ тогда* (= «Ярослав був тоді в Новгороді» — Лавр. літ.).

Виник давальний самостійний, як гадає О. О. Потебня¹, на місці звороту з першим давальним, що безпосередньо доповнював головний присудок. Така думка про походження давального самостійного, як найправдоподібніша, зберігає своє значення й тепер.

Популяризатор праць О. О. Потебні І. Белорусов, зупиняючись на цьому питанні, пише: «Спочатку перший давальний у давальному самостійному був тотожним з давальним головного речення або вірніше — повторенням цього останнього, а дієприкметник при першому давальному носив обопільний характер: і атрибутивний, і предикативний, судячи по контексту. Потім дієприкметник став тяжіти більше до дієслова головного речення, ніж до давального відмінка імені при головному дієслові, і внаслідок цього, з одного боку, утворювалась перевага предикативності над атрибутивністю, а з другого — давальний відмінок при головному дієслові став ігноруватися, так що з'явилася можливість вживати перший давальний при дієприкметнику, незважаючи на відсутність давального при головному присудку. Таким чином і з'явився при дієприкметнику перший давальний самостійний або незалежний від давального при головному присудку»².

На якому ґрунті (спільнослов'янському, старослов'янському чи східнослов'янському) виник давальний самостійний, в науці ще не з'ясовано. Якщо одні з мовознавців (Ф. Міклошич, Є. С. Істріна, Л. А. Булаховський, П. Я. Черних і ін.) вважають, що давальний самостійний — явище старослов'янської мови, успадковане давньоруським письменством, то інші (О. О. Потебня, П. І. Житецький, Є. Ф. Будде, І. С. Свенціцький, Ю. Ф. Карський і ін.) дотримуються того погляду, що це — факт живої розмовної давньоруської мови.

Наявність давального самостійного в давньоруській та старослов'янській мовах не є ще доказом на користь думки про запозичення цієї конструкції давньоруською з старослов'янської мови. Беручи до уваги, що сліди давального самостійного зберігаються в східнослов'янських мовах

¹ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, ч. I—II, стор. 337.

² И. Белорусов, Синтаксис русского языка в исследованиях А. А. Потебни, 1902, стор. 87—88.

(діалектально, в приказках та прислів'ях), вважати, що цей зворот у давньоруській мові є запозиченням із старослов'янської мови, очевидно, не можна. Таке трактування неможливе ще й тому, що давальний самостійний був відомий і в інших слов'янських мовах.

Думку, що давальний самостійний є явищем синтаксису спільнослов'янської мови, в свій час висував ще Є. Ф. Будде¹.

Наявність давального самостійного і в давньоруській і в старослов'янській мовах є не продуктом впливу другої на першу, а, треба думати, спільною спадщиною, яку одержали ці мови від свого єдиного для них предка — спільнослов'янської мови-основи.

У пам'ятках української мови давальний самостійний зустрічається досить рідко і носить незвичайний, штучний характер, є виявом старокнижної традиції: *Спящим же члкомъ*, прииде ворогъ его и насъяля куколю межи пшеницю и отишоль (Пересопницьке євангеліє, XVI ст.); *Спящим вѣмъ*, достал шкатулы его и листовъ патриаршихъ в той справѣ писаныхъ («Пересторога», поч. XVII ст.); *Поки, тимъ злочинъцюмъ сидячимъ*, держати ихъ сторожею, бавите мешанъ и приклады, свѣчками на каждую ночь светячи, тратити мѣские гроши, на которыхъ вже коштывало золотыхъ болшъ десятка (Борисп. акт. кн., XVII ст.); *Будучому мнѣ Леонтию Кичкаровскому... у монастыри Мгарскому...* Юрко Рекаленко... знайшол ... гроши (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.); *Между же сими умершу Владиславу в лѣто 1647*, на его мѣсто братъ его Иоанъ Казѣмѣръ избранъ (Літ. Вел.); *Королю отрицающу и поvidaющу*, яко во отмщеніє шляхтичи тако учинили, козаки соединившеса с татарами а великими полками на Польшу приходятъ (Там же); *И нѣкогда изшедшиу з дому оному на злое дѣло*, жена же ожидаая его («Великое зеркало», XVIII ст.); *Приспѣвшу возрасту моему*, вдаша мя родители мои книжному ученію (І. Турчиновський, XVIII ст.).

У пам'ятках української мови, де, як уже зазначалося, давальний самостійний був надто рідкісним явищем, спостерігаються здебільшого лише сліди його. Це звороти, в яких активний нечленний дієприкметник при іменнику чи займеннику в давальному відмінку набув уже функції діє-

¹ Див. його: «Основы синтаксиса русского языка» в «Русском филологическом вестнике», 1913, № 4.

прислівника: *Идучи им в дорогу*, пришли до нѣкоторои воды (Крехівський апостол, XVI ст.); *И будучи пану Ивану Хреницкому у Буремли*, такъ же того жъ дня въ пятницу приехала кнегиня Дмитрова Буремская (Инвентар замка Буремль, 1573 р.); *Приехавши нам до Полоцка месеца юля пятнадцатого дѣня*, вернуль се до насъ дворянинъ нашъ Христофор Держко (Метрики Вел. князівства Литовського, XVI ст.); *Пидросши нам и дошедши лѣтъ ж зуполныхъ*, вискалем и дойшодем своей отпещини (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Мѣючи мнѣ плецъ... тен плец полецила-м и дала-м у вѣч-ность зятеви моему* (Там же); *Трафилось, еше живым будучи Мурѣмарцѣ*, купил был в попа Иванковского, отца Хведора, пляцъ за готовую суму (Борисп. акт. кн., XVII ст.).

Слiди давального самостійного в українській мові П. І. Житецький вбачає і в таких прикладах: Як тій *зозулі* в саду *куючи*, так вашій *сестриці* там *горюючи* (П. Чубинський, т. 5, стор. 751); *Горе мені на чужині*, без батенька *живши* (Там же, стор. 1041)¹; Сюди ж відносяться і такі приклади, як: *Побачивши* тебе учора, світ *мені* повернувся (Г. Квітка-Основ'яненко); *Не сіявши, не оравши*, не буде жито родити, *козака не чарувавши*, не буде ходити (А. Метлинський).

Як можливі залишки колись-то звичайного на східнослов'янському ґрунті давального самостійного, на думку Л. А. Булаховського², заслуговують довір'я такі північно-російські діалектні вирази, як: Я вьехал уже *закативши солнцу*; Я приехал еше *не отошедши* обедне,— за «Матеріалами для изученія великорусскихъ говоров», VIII, Сборник Отделенія русскаго языка и словесности Акад. наук, LXXIII, 1903, № 5, стор. 34. Також і в інших російських говорах: *Дьон пять* прашло *яму радивши*; Сем гадов *яму памьорши*³.

Слiди давального самостійного зрідка зустрічаються і в живій білоруській мові: *Идучи нам на ягады*, сустреў лясник

¹ П. Ж и т е ц к и й, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в., 1889, стор. 33.

² Л. А. Бу л а х о в с ь к и й, 3 історичних коментаріїв до української літературної мови. Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів, «Наукові записки» Київського держ. університету. філологічний збірник № 2, 1948, стор. 45.

³ И. Б. К у з ь м и н а и Е. В. Н е м ч е н к о, Цитована праця, стор. 120.

(Мат. Б. № 6 Диснеп.); *Самому зрабыўшы*, дак грошы у кармане будуць (Бобр.)¹.

Приклади таких зворотів часто зустрічаються вже і в пам'ятках давньоруської мови: *Идучи ми сѣмо*, видѣхъ бани древены (Лавр. літ.); *Умираючи ему*, призва к собѣ епископа (Там же); *Мьстиславу же пьючи сѣ угры*, и повѣда имъ (Іпат. літ.); *Свитающи же дни...* сторожеве рекоша (Там же).

Зникнення давального самостійного в східнослов'янських мовах пояснюється, по-перше, тим, що активні нечленні дієприкметники втратили тут здатність до відмінювання і, значить, до узгодження з іменником (чи займенником) у давальному відмінку, і, по-друге (а це, треба думати, послужило основною причиною),— діянням загальної тенденції до витіснення дієприкметникових зворотів підрядними реченнями—досконалішим засобом вираження тих самих значень, що виражалися давальним самостійним.

Зник у східнослов'янських мовах і зворот, що утворився з давального самостійного,—дієприслівниковий зворот з суб'єктом дії чи стану в давальному відмінку.

§ 16. Знахідний відмінок

Знахідний відмінок в давньоруській мові мав чимало синтаксичних функцій.

І. Нерідко цей відмінок у давньоруській мові вживався при дієсловах говоріння, пізнання, почуття, повідомлення, думки в значенні прямого об'єкта: *Изяславъ же, слышавъ ту вѣсть*, поиде по Дюрги (Іпат. літ.); А галици свою *рѣчь говорахуть* (Сл. о полк. Іг.); *Пѣти* было *нѣсь* Игореві, того [Олга] внуку (Там же); *Тоже звонъ слыша* давньи великыи Ярославъ, сынъ Всеволожь (Там же).

Але цікаво, що при тих же дієсловах безприйменниковий знахідний широко вживався й на означення непрямого об'єкта (такий об'єкт при вказаних дієсловах називається деліберативним): *...почютиша Ярополка* идуча (Лавр. літ.); *Печенѣзи же мнѣша князя* пришедша, побѣгоша (Там же); *Слышавше же се* врази половци *сѣрть*

¹ Див Е. Ф. Карский, Белорусы. Язык белорусского народа. в. 2—3, Изд-во АН СССР, 1956, стор. 415—416.

Володимерю, присунушася къ Баручу (Іпат. літ.); Кіяне, же *услышавше Изяслава*, взидоша противу ему (Там же); *Повѣдаша* ему *Володимера* в Черниговѣ, а *Изяслава* у Стародубѣ (Там же); Тогда бо *глаголють* тму, бывшюю в Галичи, яко и звѣзды видити середѣ дніи (Там же); Борисъ же *повѣда зсоровѣ* обою (Там же); Михаилъ же *увѣдєвъ приятѣ* киевское, и бѣжа со снѣмъ своимъ во Ляхы Кондратови (Там же); *Убиство* же его сиче скажемъ (Там же); И се приде вѣстьникъ къ нему, съказа отчю ему *сѣмьртъ* (Казання про Бориса і Гліба, XII ст.); И егда хотяху страннии ти отити, *възвѣстивши*а юноши свои *отходъ* (Кієво-Печерський патерик); *повѣдахуть гнѣвъ* княжъ (Там же); Звоня рускымъ златомъ, *поють время* Бусово (Сл. о полк. Іг.); Но *молю* лобъ вашу, съ вниманиємъ пишемыхъ смотрите, и яже слышите, *разумѣвайте* (Кирило Туровський).

О. О. Потєбня, зупиняючись на таких фактах, говорить: «Чим далі просуваємося в старовину, тим частіше зустрічаємо в мові відсутність прийменникових об'єктів, з чого—ймовірний висновок, що був такий час, коли обидва роди об'єктів, зовсім не розмежовуючись у свідомості, однаково виражалися простим знахідним»¹:

Безприйменниковий знахідний відмінок непрямого об'єкта при дієсловах говоріння, пізнання, почуття, повідомлення, думки, хоч уже порівняно рідше, вживався і в старій українській мові: ...такогого *человѣка* где *учюють* и *изнайдутъ* (Грам. молдавськ. воеводи Стефана, 1499 р.); Естли бы *неприятеля* у земли господарской *слышати* было... (Оп. Моз. з., 1552 р.); Слуга замковий не вѣдаючи, чий то волошин, але *разумѣючи* з Волох *его* быти, торбу взял («Пересторога», поч. XVII ст.); *Слышали* есмя *гетмана* запорожского, идучого с войскомъ ко Львову (Лист київського студента Т. Кодрицького, 1651 р.); *Которого* тамъ *чюючи*, и оная пани мати пришла собѣ на отпустъ («Римські дѣянія», XVII ст.); ...*повѣдалъ* *тыхъ*, котрие противъ уставу его чинятъ проступоване (Там же); И *мнимаючи* *Филимена* мертвого, троянове велми ся зосмутили («Повість про Троянську війну», XVII ст.); Ставши поблѣчне, Хвед Кушгнер *оповѣщал* *купленую ниву* свою (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Сказано* мне у селѣ Яцинах *Марю Андрѣху* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); *Зачувши* *приятелей* своих он,

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 299—300.

Леско, у селѣ Петровцѣ повѣту Гадячского, поѣхали туда обоє (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.).

Деякі дієслова названої групи могли керувати безприйменниковим знахідним відмінком непрямого об'єкта ще і в старшому періоді української літературної мови, але такі випадки спостерігаються вже не так часто, наприклад: Зевес *поход* тобі *сказав* (І. Котляревський); *Розказував* свої *прокази* (І. Котляревський); В обід пили заморські вина, Не можна всіх *їх* *розказать* (І. Котляревський); ...*співав* *мельницю* (І. Котляревський); Він *наговорить* на вербі *груші* (Г. Квітка-Основ'яненко); Вибачайте, добрі люди, Що козацьку *славу* так навмання *розказую* (Т. Шевченко); *Недолю* *співаю* козацького краю (Т. Шевченко); Бабусенько, голубонько... *скажи* ж мою *долю* (Т. Шевченко).

У літературних творах пізніших і наших часів таке архаїчне слововживання відмічається вже надто рідко. Приклади: Ви *чули* ту *пригоду*? (І. Франко); В дщовому шелесті стало чути, як десь за школою хрипко й сумовито заграли якісь очеретяні дудки: півні *найглухішу* *ніч* *співали* (С. Васильченко); Панянка із провулку Королів, Що вперше позавчора він зустрів, *Побачення* *сказала* на сьогодні (М. Рильський); *Уже* блакитно у вікні, Співає птаха рання, а переяславка мені *Оповіді* *коханья* (М. Нагнибіда); Ще нам *дорогу* *розказали* (С. Васильченко).

Порівн. і в російських письменників: Я *полагала* *вас* далеко от Москвы (Грибоедов); Он *пел* *любовь*, *любви* послушный (Пушкін); И *кущи* роз, где соловьи *Поют* *красавиц* безответных на сладкий голос их *любви* (Лермонтов). Порівн. і в стилістичному плані у В. Маяковського: И я, как весну человечества, рожденную в трудах и в бою, *пою* *мое* *отечество*, *республику* *мою!*

Порівн. і в сербській мові: Чуєте мене у животу (= «Що я живий»).

Такий знахідний вживається і в латиській мові: Кура [лайміня] лідзі айциная та пасака мамульню = «Котра [доля] з собою покликала, та *сказала* *матусю* (= сказала, де матуся)».

В сучасній українській мові безприйменниковий знахідний відмінок при дієсловах говоріння, пізнання, повідомлення, почуття, думки вживається лише на означення прямого об'єкта: А щоб кінці як-небудь поховать, я хочу *байку* *розказать* (Л. Глібов); Він таємну *думав* *думу* (Л. Українка);

Весняного ранку *співай*, моя люба, веснянку (Л. Українка); Я *чую* твій *плач*, Ярославно (П. Воронько).

Непрямий же об'єкт при названих дієсловах у сучасній українській літературній мові виражається знахідним відмінком з прийменником *про*: Я *співаю* і *про Ясси*, і *про Жовті Води*, і містечко Берестечко (Т. Шевченко); Гуща *говорить про спілку*. Прокіп *про волю* (М. Коцюбинський); Я *думаю про* рідної Москви *Мости* камінні (М. Рильський); Молода інженерка вже *чула про Ясні Зорі* (В. Минко).

Знахідний відмінок з прийменником *про* для вираження такого об'єкта вживався і в давньоруській мові. Див. стор. 153.

Давньоруський безприйменниковий знахідний відмінок непрямого об'єкта при дієсловах говоріння, пізнання, повідомлення, почуття, думки в сучасній українській мові замінюється не тільки знахідним з прийменником *про*, але в певних випадках і підрядним реченням. Див., наприклад, переклад на сучасну українську мову таких давньоруських речень: [Печеніги] *мняхуть и* свого = «[Печеніги] *думають, що він свій*» (Лавр. літ.); Половци же *услышавше всю землю русскую* ідуше, бѣжаша за Дон = «Половці, почувши, що вся руська земля йде, утекли за Дон» (Лавр. літ.); [Вартові половецькі] *князя творяхуть* спяща = «[Вартові половці] гадали, що князь спить» (Іпат. літ.).

2. Знахідний напрямку руху. У давньоруській мові безприйменниковий знахідний відмінок вживався на означення місця чи пункту, в який скерований рух (на питання *к у д и ?*): Олександрѣ, убо явоясь злаго своего створения, поиде ко тѣсту своему *Киевъ* (Іпат. літ.); Воишелкъ створи миръ с Даниломъ ... и приде *Холмъ* (= «в Холм») к Данилу (Там же); Рюрика в Киевѣ не бяшетъ, но ѣхалъ бѣ *Вручи* своихъ дѣля орудѣи (Там же); И ѣхавше *Воронажь* (= «у Воронеж») и яша его сами (Там же); Пришедшимъ же имъ *лѣсъ Болдыжь* (= «в ліс Болдиж»), и ту бяхуть стали обѣду (Там же); Улѣбъ же внида *Черниговъ*, приде изъ Цряграда к великому князю Костянтину *Володимеръ* (= «у Володимир» — Лавр. літ.).

Порівн. і в білінній мові: Идет он *княжеский двор* (Песни, собр. П. Н. Рыбниковым, ч. 1, Народные былины, старины и побывальщины, 1861, стор. 135).

Однак безприйменниковий знахідний відмінок напрямку руху в давньоруській мові був непродуктивною конструк-

цією, бо вже в спільнослов'янській мові-основі для означення місця, куди скерований рух, знахідний відмінок вживався головним чином з прийменниками¹. У давньоруській мові в такому значенні насамперед використовувався також цей зворот, але був ще й зворот «*до* плюс родовий відмінок»: Вниде Вячеславъ в *Переяславль* (Лавр. літ.); Стославъ шель бяшетъ в *Корачевъ* (Іпат. літ.); Иде Воишелкъ до *Галича* къ Данилови князю (Там же).

Лінія звороту «*в* плюс знахідний відмінок» із давньоруської, перейшовши в українську мову, продовжується

в ній аж до наших часів: ...приѣзиль есмь *въ Києвъ* (Грам. київськ. кн. Андрія Володимировича, 1446 р.); А я таки *у Київ* з Петрусем помандрую (Т. Шевченко); Мотря з Софією увіходили в *Семенів двір* (М. Коцюбинський).

Паралельно з цією конструкцією здавна в українській мові з таким самим значенням використовується (останнім часом — рідше) і родовий відмінок з прийменником *до*: Торъговъцы, которыи *до Черкасъ* приезджаютъ, ...дають на замокъ мыта отъ копы по 3 гроши (Оп. Черк. з., 1552 р.); А он тепер зыйшовъ на мешкана *до Лебедина* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Петрусь *до школи* та із школи 3 книжками ходить та росте (Т. Шевченко); Полк вступив *до Праги* надвечір (О. Гончар); Дмитро і Олександр Петрович увішли *до сільради* (М. Стельмах).

Безприйменниковий знахідний відмінок напрямку руху, що рано вийшов з літературного вжитку, залишив деякі пережитки в говірках української мови: Ми поїхали *Видіополь*². Те ж і в говорах російської мови: Гулять захотела *зеленаю роцу* (Воронезька обл.); *Баню* (= «в баню») зимою мнучька — ту на крошках волокѣт³.

Вживання безприйменникового знахідного відмінка напрямку руху спостерігається як пережиток і в інших індоєвропейських мовах. Наприклад, в латинській мові: Romam venit (= «пішов у Рим»)⁴.

3. Знахідний місця. У давньоруській мові безприйменниковий знахідний відмінок вживався на означення:

¹ А. Б. Правдин, Цитована праця, стор. 17.

² Й. О. Дзєндзелівський, Цитована праця, стор. 75.

³ Р. С. Овчинникова, Цитована праця, стор. 41.

⁴ Див. Ф. Миклошич, Сравнительная грамматика славянских языков, т. IV, стор. 392.

а) певного простору, на якому проходить рух: ...обходихъ всю землю Галилеискую («Хожденіє» ігумена Данила); И прихожаше землю ихъ, яко и орель (Іпат. літ.);

б) певного простору, через який проходить рух: И то рекъ, перебрѣде *Донѣць* (Іпат. літ.); И перешедше *Днѣпръ* и вѣхавше въ Киевъ (Там же).

В обох цих значеннях знахідний відмінок зберігається і в сучасній українській мові: *Вкраїну* з краю в край проходили з боями (В. Сосюра); *Я країну* твою вздовж і вперек обійшов (С. Голованівський); Непомітно так, зимовим ранком, Переїхали ми *річку Буг* (М. Шеремет).

Знахідний відмінок у значенні простору, через який проходить дія, в сучасній українській мові вживається і з прийменником *через*: Трудно нам буде, Луко, *через Прут* перехопитись у Молдаву (М. Коцюбинський); Худобу ми переправимо *через Буг* і поженемо польовими дорогами (М. Стельмах); Переходить *через міст* Олеса (Я. Шпорта).

Конструкція «*через* плюс знахідний відмінок» у такому значенні існувала вже і в давньоруській мові: И потом переїхавше Берендичи *чаресъ Лыбедь* и взяша Игореви товары (Іпат. літ.); Вьются голоси *чрезъ море* до Кієва (Сл. о полк. Іг.).

4. З н а х і д н и й ч а с у. У давньоруській мові вживався безприйменниковий знахідний відмінок на означення часу, який не повністю охоплений дією; дія проходить лише частину того часу, що виражений знахідним відмінком: час дії коротший часу, вказаного в знахідному відмінку (на питання *к о л и ?*): Не хожеше зять по невѣсту, но приводяху *вечерь* (Лавр. літ.); *Азъ утро* послю по вы (Там же); *Осень* умре половечський князь (Там же); Феодосии... мѣтву творяще над нимъ *днь* и *ночь*, дондеже на 3-ие *лѣто* прѣгла и слыша и на ноги нача стояти, акы младенець (Там же); Дѣють людье вѣче *ночь* (Іпат. літ.); *Сѧ* есмь створилъ дѣла на воинѣ и на ловѣхъ *ночь* и *днь* на зноу и на зимѣ (Повч. В. Мон.); *Пятый же день* приспѣ князь Святослав съ новгородци (Син. сп. І Новгород. літ.).

У пам'ятках старої української мови такий знахідний теж трапляється, але вже рідко. Приклади: ...по его уѣханѣ *третии днь* право має бути (Постанова галицьк. старости Михайла Бучацького та судді Коли з Далеева відносно ворів, 1435 р.); Ставы 2, млыны малые по нихъ:

2 по одному колу, пересыхаютъ *лѣто*, вымылковъ ледво бываетъ з живность домовую (Оп. Вінн. з., 1552 р.); ...перепилъ ся естъ *вечерь* («Повѣсть о Китоврасе»); Поляки постерегши, стали явне шемрати и на короля нарѣкати, же прошлую *зиму*, *весну*, *лѣто* и настоящую *осѣнь* до послѣднихъ числѣ ноєврія в окопах... цѣлости своей неслышну покладаетъ надежду (Літ. Вел.); И старуху бьютъ по брюху *пятныцю* святую (Великодні вірші, 1791 р.); *Понедѣлок* (= «у понеділок») хотъ не смѣлок — так ему заслуга (Там же).

У сучасній українській літературній мові цей знахідний відмінок вийшов з ужитку. Трапляється він зрідка лише в південно-західних говорах у слові *вечір* та в фразеологічних зворотах «*день і ніч*» (в значенні «завжди») та «рано й *вечір*» (вранці й увечері), наприклад: Коли *вечір* оба вернули домів, кожух у трьох міснях потріскав на руках (І. Франко); Було, шляхта, знай чваниться, *День і ніч гуляє* (Т. Шевченко); Мотря *день і ніч* у роботі (П. Мирний); Кумкають у них [калюжах] жаби рано й *вечір* (П. Мирний).

Порівн. і в деяких говорах російської мови: *Иванов день* потти в папоротник в 12 часов; *Ночь, полночь* прибегут к нам¹.

У сучасній українській літературній мові цей знахідний зберігається з словами *кожен, тому*; порівн., наприклад: *Кожен вечір* на лимані ставив ятірці (І. Ле); Це протилежний бік материка, до якого підходив він рівно *рік тому* (О. Довженко). В інших же випадках він заміняється прийменниковими зворотами: Що там було *в оту ніч* чорну, вітряну! (А. Головка); *В ці дні* на ворога звалився ще один приголомшливий удар (О. Гончар). Такі звороти відомі були вже і в давньоруській мові: *В одну ночь* умре ихъ 14 мужи (Іпат. літ.); *В ту же зиму* виїде Рюрикъ из Новагорода (Там же); Темно бо бѣ *въ 3 день* (Сл. о полк. Іг.).

У просторіччі знахідний відмінок часу, не повністю охоплений дією, вживається ще і з словами *цей, той*: *І той рік* теж усе поле в їх уродило (М. Вовчок); Дивне бачив *я сю ніч!*... (О. Гончар).

У давньоруській мові вживався і знахідний, що означав період часу, повністю охоплений дією (на питання

¹ В. В. П а л а г и н а, Синтаксические особенности говоров западной части Томского района, «Ученые записки» Томского гос. университета им. В. В. Куйбышева, № 19, Языкознание, 1954, стор. 17.

скільки часу?): И стоя Ольга *лѣто*, не можаше взяти града (Лавр. літ.); Бишася *день*, бишася *други*, третього дни кѣ полуднію падоша стязи Игоревы (Сл. о полк. Іг.).

Такий знахідний здавна широко зберігається і в українській мові: Роботъ имъ на лето: *день одинъ* косять, а *другій* жнуть (Оп. Вінн. з., 1552 р.): А войска ... стояли *тиждень* надаремне, жодного промыслу не чинячи (Літ. Сам.); Діти чекали її *день*, і *два дні*, і *декаду*, і ще *тиждень*, а її не було (Ю. Яновський).

5. Знахідний істот. Прямий об'єкт (додаток), що означає назви тварин чоловічого роду однини, в давньоруській мові, як правило, виражався знахідним відмінком: Аще кто украдетъ *бобръ*, то 12 грѣнъ продажи (Руська правда); И приспѣ осень, и помяну Олегъ *конь* свои (Лавр. літ.); И повелѣ купити собѣ *козелъ* (Там же); То лучше бы ми *волъ* видѣти въ дому своемъ, нежели жену злообразну (Сл. Д. Зат.).

Знахідним відмінком міг виражатися й об'єкт, що означає назви осіб (того ж роду й числа): Аже кто познаеть *челядинъ* свои... (Руська правда); Вземши *младенець*, вложи и в карабѣицю (Лавр. літ.); Заутра приѣхаша печенѣзи и свои *мужь* приведоша (Там же); И иде Ростову съ дружиною своєю, а *снъ* оставивъ Новгородѣ (Син. сп. І Новгород. літ.). Більш поширеною формою вираження такого об'єкта була форма родового відмінка (звичайно, в значенні знахідного): ...пѣхнеть мужъ *мужа* (Руська правда); ...опять воротить *челядина* (Там же); Прислалъ Володимерь *сна* своего (Лавр. літ.); Романъ же слышавъ и пусти *шюрина* своего домовъ (Іпат. літ.); А того мы есмы искали, абы ты пустилъ *брата* наше (Там же).

Родовим-знахідним відмінком (формою родового відмінка в значенні знахідного) в давньоруській мові виражався об'єкт, що означає власне ім'я особи чоловічого роду: Посла Всеволодъ *Стополка* в Новгородѣ (Іпат. літ.); *Бориса* же Вячеславлича слава на судъ приведе (Сл. о полк. Іг.).

У сучасній українській мові об'єкт, що означає істот чоловічого роду однини, виражається тільки родовим-знахідним відмінком: І Яремі дали *коня* Зайвого з обозу (Т. Шевченко); Чуеш, батьку, крила соколині, Бачиш *сина* в кованій броні? (М. Шеремет).

Від знахідного відмінка об'єкта, що означає назви істот чоловічого роду однини, в сучасній українській мові залишився лише слід у прислівнику *заміж* (з давньоруського «за мужь»).

Об'єкт, що означає назви істот (в тому числі й осіб) чоловічого роду множини, в давньоруській мові виражався знахідним відмінком: Взясъ бо тогда скоты, и овцѣ, и *конѣ*, и *вельблуды* (Лавр. літ.); И тако уряди *сны* своя перебувати в любви (Там же); Позва к собѣ *нарочитыѣ мужи*, иже бяху иссѣкли *варягы* (Там же); Созва Володимерь *боляры* своя и *старци* градскиѣ (Там же); И вѣставше людѣе, избиша *еппы*, и *попы*, и *боляры* своя (Іпат. літ.); Игоръ кѣ Дону *вои* ведеть (Сл. о полк. Іг.); Орли клекотомъ на кости *зѣбри* зовуть (Там же); Не корабль топить *человѣки*, но вѣтръ (Сл. Д. Зат.).

Знахідний відмінок множини об'єкта, що означає назви істот, властивий був і старій українській мові (особливо в

назвах тварин): Я, пѣ староста, згадалъ *земляны* (Грам. галицьк. старости Петраша, 1401 р.); А Данило ис воитомъ и вывели своѣ люди и *старци* (Розмеж. грам. кн. Федора Любартовича, 1411 р.); А вземши *волы*, имаеть на насъ свои пѣнязи править (Зобов'язання Яна Бучацького заплатити 80 гривень Михайлові, канцлеру молдавськ. воеводи Олександра, 1458 р.); *Бобры* только тамъ гонятъ половинники (Оп. Черк. з., 1552 р.); ...*приятели* поздоровляй (Крехівський апостол, XVI ст.); *Кони*, *волы*, коровы, козы, кури, гуси побралаи (Книга Луцька, XVI ст.); Дѣвкамъ своимъ вѣно готують. *сыны* одѣвають (І. Вишенський); ...мѣли *свои прикажчики* (Літ. Сам.); Люде свои *кони* побралаи (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Турки* колко разъ громил (Київськ. літ., XVII ст.).

У сучасній українській літературній мові на місці знахідного множини в назвах об'єктів — осіб чоловічого роду, за винятком конструкцій типу «пішов у партизани», «обраний у депутати», де знахідний зберігається, вживається родовий-знахідний відмінок: Зібрав *хлопців* та й поїхав По морю гуляти (Т. Шевченко); Дмитро і Тур зразу ж виводять *партизанів* у тил ворога (М. Стельмах).

У літературних творах минулих часів такий об'єкт зрідка трапляється і в формі знахідного відмінка, але це вже архаїзм, наприклад: А наймичка До царівни б рада

слать старости (Т. Шевченко); Мав дід два сини (І. Франко); Збирає парубки й дівчата, лагодить хор (С. Васильченко).

Родовим-знахідним відмінком у сучасній українській літературній мові виражається й об'єкт, що означає назви тварин чоловічого роду множини: Семен розпряг волів, пустив їх на пашу (М. Коцюбинський); Він помітив коней і заплющив очі, усміхаючись на ходу (О. Довженко).

Але тут припускається й знахідний відмінок: Коні забирають, воли вигонять, плуги вивозять... (М. Стельмах).

У говорах української мови архаїчний знахідний множини чоловічого роду і тепер зберігається не тільки в об'єктах — назвах тварин, а й осіб: Він мав из собов хлопці (Закарпатська обл.); Свої діди ми не забули¹; Обійшов родичи².

Як уже відмічалось, в сучасній українській мові (а так і в інших східнослов'янських мовах) замість стародавнього знахідного відмінка об'єкта, що означає назви істот чоловічого роду, вживається родовий-знахідний відмінок. Процес заміни форми знахідного відмінка формою родового в об'єкті розпочався ще в спільнослов'янський період. Заміна ця була викликана потребою чітко розмежувати об'єкт дії (додаток) і суб'єкт дії (підмет), бо відсутність формальної різниці між ними в цій категорії іменників³ при характерному для слов'янських мов вільному порядку слів утруднювала таке розмежування. Див., наприклад, речення «узрѣ отьць сынъ», з якого зрозуміти, хто ж кого побачив (батько сина чи син батька), не можна. Порівн. з цим сучасну конструкцію *Побачив батько сина*, в якій об'єкт дії, виражений формою родового-знахідного відмінка, зовсім легко відрізняється від суб'єкта дії.

Те, що така потреба в розмежуванні називного і знахідного відмінків (суб'єкта і об'єкта дії) однини чоловічого роду виникла раніш за все в назвах істот, пояснюється тим, що саме тут важливо відмежувати діючу особу від об'єкта дії, бо неживі предмети, які самі діяти не можуть, в ролі

¹ Й. О. Дзензелівський, Цитована праця, стор. 69.

² Л. П. Бова-Ковальчук, Цитована праця, стор. 111.

³ Знахідний і називний відмінки однини іменників чоловічого роду основ на *о*, *у* та *і* первісно мали різні форми, наприклад, плодос (називний відмінок) і плодом чи плодон (знахідний відмінок). Але вже в спільнослов'янській мові-основі внаслідок фонетичних змін (закон відкритого складу) форми знахідного і називного відмінків однини, що до того часу були різними, збіглися в одній формі: плодос — плодъ, плодом чи плодон — плодъ.

суб'єкта дії виступають рідко (основна їх функція — служити об'єктом дії), істоти ж, особливо особи, часто виступають в ролі не тільки об'єкта, а й суб'єкта дії.

Розмежування між формами відмінків об'єкта і суб'єкта дії в назвах істот здійснювалося за допомогою родового відмінка, мабуть, тому, що форма родового відмінка вже давно перебувала в синтаксичних відношеннях з формою знахідного відмінка:

1) Форма родового відмінка (і це характерно не тільки для слов'янських а й для інших індоєвропейських мов) вживалася на означення прямого об'єкта, частково охопленого дією.

2) Форма цього ж відмінка в слов'янських мовах (а це властиво і спорідненим з слов'янськими мовами мовам балтійським) вживалася для вираження об'єкта при запереченні (негації).

Дехто з мовознавців (А. Мейє) вважає, що форма родового відмінка в даному разі могла з'явитися і під впливом займенникових форм *мене, тебе, себе*.

Форма знахідного відмінка об'єкта витісняється формою родового не в усіх назвах істот одразу. Заміна ця сталася перш за все у власних іменах осіб¹. Цим і пояснюється те, що об'єкт, який означає власні імена людей, в давньоруській мові виражався вже не знахідним, а родовим-знахідним відмінком.

У загальних же іменах осіб знахідний об'єкта зберігається значно довше. Тому-то в давньоруській мові, як це вже відмічалось, об'єкт такого порядку виражався не тільки родовим-знахідним, але ще й знахідним відмінком.

У давньоруській мові форма знахідного відмінка в назвах об'єктів осіб чоловічого роду однини могла зберігатися особливо тоді, коли при ній був прийменник (прийменник ясно вказує на те, що цим іменником виражається не суб'єкт, а об'єкт дії) або займенникове означення². Наприклад: ...приду за ваш *князь* (Лавр. літ.); ...паде жребии *на снѣ твои* (Там же); ...имуть *снѣ мои* (Там же); Казимиръ же

¹ Н. Некрасов, О заменительных падежах, «Известия ОРЯС», т. X, кн. 2, 1903, стор. 239.

² Про те, що займенник-означення *свои* при іменниках-об'єктах чоловічого роду затримував появу форм родового відмінка в цих об'єктах, див. А. И. Томсон, Родительный-винительный падеж при названиях живых существ в славянских языках, «Известия ОРЯС», т. XIII, кн. 2, 1908, стор. 239, 247, 255.

приставя к нему *мужь свои* Миклая и посла его в Галичь (Іпат. літ.).

Родовий-знахідний відмінок об'єктів, що означають назви тварин і птахів чоловічого роду в однині, з'являється найпізніше. Так, наприклад, у Маріїнському евангелії родовий-знахідний об'єкта, що означає назви тварин, зареєстрований лише один раз: *видить влѣка* градашта. В усіх же інших випадках об'єкт такого порядку в цій пам'ятці виражається лише знахідним відмінком: *обрѣтете жрѣбець* привзанъ.

Дуже рідко родовий-знахідний об'єкта, що означає назви тварин чи птахів чоловічого роду однини, відмічається і в пам'ятках давньоруської мови, де спостерігається він, головним чином, у спеціальних умовах: при суміжному розташуванні в реченні суб'єкта і об'єкта, у випадках стилістичної підкресленості об'єкта: коли пожреть синиця *орла*; добра бо *пса* князи і бояре любять (Сл. Д. Зат.); або без будь-яких умов — в таких прикладах, як: похвати *быка* рукою за бокъ (Лавр. літ.); И видѣ *осла*, стояща на игумени мѣстѣ (Там же).

Родовий-знахідний об'єкта, що означає тварин чоловічого роду однини, не був характерним і для раннього періоду української мови: в грамотах XIV—XV ст., зібраних В. Розовим¹, об'єкт даного характеру (таких прикладів тут тільки два) виражається лише знахідним відмінком: ...дали ему село... а шість кобыль і стада і *жеребець* (Грам., видана Волчку руськ. старостою Гнівошем, 1393 р.) ...продалъ за 30 копъ руськихъ безо дву копу и за *кунь* (Купча на село Шидлов і дворище Жаворонковича, придбані Клюсом у Федора Шидловського, 1400 р.).

Аналогічні приклади трапляються навіть і в пам'ятках XVI ст.: Левко Оржищевський... *выславъ конь* (Витяг з перепису війська Великого князівства Литовського, 1565 р.).

Родовий-знахідний об'єкта, що означає назву тварини чоловічого роду однини, як норма, в українській мові виступає лише в XVI—XVII ст.: *Вольно старосте коня* того взяти (Оп. Черк. з., 1552 р.); ...достане ... *коня* (Літ. Сам.); *Звѣрь изъилъ того быка* (Борисп. акт. кн. XVII ст.); ...взяли *лошака* вороного и *вола* одного (Пирят. акт. кн.,

¹ Проф. Вол. Розов, Українські грамоти XIV в. і перша половина XV в., т. 1, К., 1928.

XVII ст.); ...забил *пидсвинка* Васкового Коваля (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Знахідний же відмінок таких об'єктів у пам'ятках XVII ст., а також і пізніше фіксується лише у виразі «на конь»: *На конь* свой сель а поехалъ на валку («Повість про Троянську війну», XVII ст.); Двѣ тисячи доброго панцерного товариства запорожського, *на конь* всѣвши... пошлы в тропы за ханомъ (Літ. Вел.). Порівн. і в старому фольклорі: *Сідай на мій кінь* (П. Ч у б и н с к и й, Труды, II, стор. 317).

Як свідчить Й. О. Дзендзелівський, об'єкт із значенням істоти у формі знахідного відмінка однини в говірках Нижнього Подністров'я зрідка трапляється і тепер: *Витягаю короп* і *нижу на кукан*; Він тоді продав той *кабан*, а за ті гроші купив дочці хату. Тут же подається й приклад такої архаїчної конструкції із значенням особи: Він переліз через поріг, увійшов в хату і сфатив *Вирвидуб* за чуб і повішав його на кілочку¹.

Те, що родовий-знахідний в об'єкті, який означає назву тварин, з'являється найпізніше, пояснюється тим, що тварини здебільшого виступають у ролі не суб'єкта, а об'єкта дії. Так, за підрахунками проф. О. Томсона, в сучасній російській мові майже при $\frac{3}{4}$ перехідних дієслів логічним суб'єктом (agens) буває виключно людина, тварина — випадково².

Процес заміни форми знахідного відмінка формою родового в об'єкті, що означає назву істоти чоловічого роду в множині, почався відносно пізно. Про це ясно свідчать факти давньоруської мови, в якій, як уже сказано було, об'єкт такого порядку виражався не родовим-знахідним, а знахідним відмінком. Процес заміни форми знахідного відмінка формою родового в такому об'єкті почався лише з того часу, коли форми знахідного та називного відмінків, втрачаючи свої відмінності, починають фонетично збігатися. Доки ж знахідний і називний відмінки у множині відрізнялися своїми формами (порівн. *вълкы* — знах. в., *вълци* — наз. в.; *сыны* — знах. в., *сынове* — наз. в.), такої потреби в заміні форми знахідного відмінка формою родового не

¹ Й. О. Дзендзелівський, Цитована праця, стор. 69.

² А. И. Томсон, Родительный-винительный падеж при названях живых существ в славянских языках, «Известия ОРЯС», т. XIII, кн. 2, 1908.

було. Як і в однині, процес вживання форми родового відмінка множини в функції знахідного розпочався насамперед у назвах осіб. Перші приклади такого родового-знахідного в об'єкті засвідчуються пам'ятками лише XIV ст.:

...знати коро ^д на ^с ^в *поручи́ко* (Поручна кн. Федора Данильевича і ін. за Олехна, 1388 р.).

Але це ще поодинокі приклади. Частіше така форма виступає в XVI ст., а особливо в XVII ст. Приклади: А наймуєть *сторожлив* до замку староста (Оп. Черк. з., 1552 р.); Винует своїх *неприятелей* (Крехівський апостол, XVI ст.); Трясли и ляхи *козаковъ* (Хмельницьк. літопис, XVII ст.); Зачувши *приятелей* своїх, он, Леско, у сельъ Петровцѣ повѣту Гадяцкого, поѣхали туда обоє (Пирят. акт. кн., XVII ст.)

Об'єкт, що означає назви тварин чол. р. множини в родовому-знахідному відмінку, з'являється пізніше. Навіть у пам'ятках XVII ст. трапляється він рідко, наприклад: *псовъ* хандожити (Літ. Сам.); Взялем тих *конѣй*, хотѣлем козаковат (Полт. акт. кн., XVII ст.).

У зв'язку з витісненням форми знахідного множини формою родового відмінка в об'єктах — назвах істот чоловічого роду аналогічна заміна пройшла і в об'єктах — назвах істот жіночого роду множини, бо й ці іменники у множині, як і іменники чоловічого роду в однині, в древньоруській мові мали однакові форми: *жены* — називний відмінок, *жены* — знахідний відмінок.

Але родовий-знахідний відмінок об'єкта в іменниках жіночого роду, особливо в назвах тварин, — рідкісне явище ще навіть у пам'ятках XVII ст., наприклад: Мусѣлы стерво исти, а итого мало было, бо *собакъ* и *кошокъ* ввели (Літ. Сам.). В більшості ж випадків тут вживається знахідний відмінок: Зустрѣвся на дорозѣ з Павлом Пшеничним и из его товариством, которие з ним Яцковъ товар, и *вувцѣ*, и *свинѣ* к Санджарову Старому провадили (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Ширше, ніж у назвах тварин, родовий-знахідний відмінок множини жіночого роду в функції об'єкта дії виявлявся тоді в назвах осіб. Приклади: Небожчикъ свекоръ мой Лехно оныхъ поменутихъ моихъ *зоввицѣ*, а своїх *дочокъ* при виданю въ станъ малженский... отвѣнивши. поодѣливаль (Декрет Переяславськ. полк. уряду, 1685 р.); На вечерници пускаласмо многих молодиков и *дѣвок* (Пирят.

акт. кн., XVII ст.); Волно имъ будет тих *чарновницѣ* и на квестию видат (Полт. акт. кн., XVII ст.).

В сучасній українській літературній мові такий об'єкт виражається звичайно родовим-знахідним відмінком: Обдарувавши *дівчат* квітами, Марко скомандував рушати далі (О. Копиленко); Схлипнули нишком матері, згадавши загиблих своїх *дочок* (О. Довженко). У літературних творах минулих часів в таких випадках зрідка трапляється ще й знахідний відмінок, але це вже архаїзм, явище, яке тепер спостерігається лише в діалектній мові: Він поховав *три жінки* (М. Коцюбинський); Іван обіймав *молодиці* (М. Коцюбинський); Збирає парубки й *дівчата*, лагодить хор (С. Васильченко); Була де не була єдна жона, а тота жона мала *два дівки* (Закарпатська обл.); У кадуб саджали парить *баби* (бабів)¹; Я бачила там якісь *жінки* в плавні; Нада примірувати *такі бавовниці*, як Ганна Мороз².

Родовим-знахідним відмінком у сучасній літературній мові виражається й об'єкт, що означає назви тварин жіночого роду множини: Хлопці збирали *овець* в отару (П. Мирний); ...*свиней* пасти на хутори віддала (А. Головка), хоч поруч з цим припускається ще й стара конструкція — знахідний відмінок. Жінка пригнала до загороди *вівці* й *корови* (М. Коцюбинський).

6. У давньоруській мові родовий-знахідний об'єкта вживався і в назвах неживих предметів, тимчасово чи частково охоплених дією: И ты, Борисе-brate, услыши *гласа* моего (Казання про Бориса і Гліба, XII ст.); Сиі же добриі Володимєрьъ язвенъ трудєнь въѣха во городъ свои и утре мужєственаго *поту* своего за отчизну сгою (Іпат. літ.); ...возлюби *мира* паче рати (Там же); Овому *носа* урезаша (Син. сп. І Новгород. літ.); А всядемъ, братє, на свои брѣзья комони да позримъ синєго *Дону* (Сл. о полк. Іг.).

Таке вживання родового-знахідного відмінка відомо і в старій, і в сучасній українській мові: Имають ис правою вѣрою и со усею своєю силою безо лсти того исного *города* боронити (Закладна кор. Ягелла воеводі молдавськ. Петру, 1388 р.); Нехай утягнет *языка* своего (Крехівський апостол, XVI ст.); Плачте, боголюбци, и стогнѣте, глядячи на того *трупа* (І. Вишенський); Четвертому ушы и *носа*

¹ В. М. Брахнов, Цитована праця, стор. 50.

² Й. О. Дзендзелівський, Цитована праця, стор. 69.

утято («Лямент», XVII ст.); Казали смо его, Ивана ... бити и носа урѣзати (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Ухопив *стільця*, стрибнув на лаву, знайшов *ножа* (П. Мирний); ...Цапа продали, зрубали *дуба* (Л. Українка); *Листа* дістала і малу посылку (М. Рильський).

7. У давньоруській мові знахідний відмінок прямого об'єкта вживався при дієслові *воєвати*. У цьому відмінку в таких випадках вживалися імена осіб, назви народів та земель: Оттуду же їздячи, и почаша часто *воєвати* по Рси с Кунтувдѣмь *Стослава* (Іпат. літ.); *Воеваша* Литва *Ляхы* (Там же); [Варяшко] много *воєва Володимера* (Лавр. літ.); Послуша ихъ Игорьъ и повелѣ печенѣгомъ *воєвати болгарьскую землю* (Там же); Романъ Мьстиславльичъ, зять Рюриковъ, пославъ люди своя *воєвать волость* Рюрикову (Іпат. літ.).

Знахідний відмінок при дієслові *воювати* властивий був і старій українській мові: Такъ оныѣ отступници *церковъ* божію почали *воєвати* («Пересторога», поч. XVII ст.); А на за-порагахъ живучіи козаки *татари* и мѣста *турецкіи* на мори *воюють* (І. Вишеський); Того ж року войска литовскіе... *города* Сапѣжини *воєвали* (Літ. Сам.); ...землю шведскую *воєвали* (Там же); Не будеш пересудів брати, А ні їх *воювати* (Істор. вірш про Жовтоводську битву).

Аналогічні приклади в українських літературних творах трапляються не тільки у XVIII ст., а і в дожовтневі часи: Буду *турковъ* *воєвати* мечемъ (М. Довгалевський, XVIII ст.); А москалі за Дунаєм *Турка* *воювали* (Т. Шевченко); Се безумство тиснутися нам Самохітно до пастки, Чи нам тут *воювать* *египтян*, Чи просити їх ласки? (І. Франко).

В сучасній українській літературній мові знахідний відмінок вживається лише при похідному від *воювати* префіксованому дієслові і то тільки в іменниках, що означають територію: Радіють поки що, думають — *світ* *завоюють* (С. Васильченко); З військом він *одвоював село*, та й сам погинув (П. Тичина); А *відвоюємо* свою *землю* — з усіма почестями і на найкращому місці поховаємо обох братів (М. Стельмах); Вони запевняють їх, що ви хочете *завоювати Європу* (О. Довженко).

Те ж і в переносному значенні: Перші дні Петро, *завоювавши симпатії* всіх хуторян, помагав Марті Іванівні поратися по господарству (М. Стельмах); Без боротьби щастя не буває, *завоювати його* треба (О. Десняк).

У назвах же осіб чи народів знахідний відмінок при дієслові *воювати* в сучасній українській літературній мові замінюється приїменниковими зворотами: Вона була певна, що обидва сини й зять, а може, й дочка та невістка *воюють з німцями* (І. Ле); Віктор мріє бути командиром, *воювати проти ворогів* революції (О. Копиленко).

Таке явище відоме вже і старій українській мові: Не хочу я з *Грицями* *воювати*, нехай идуть до ролѣ або свинѣ пасти (Львівськ. літ., XVII ст.); ...*противъ* ... *богу* *воюет* («Пересторога», поч. XVII ст.)¹.

Тепер в українській мові знахідний відмінок в іменах осіб чи назвах народів при дієслові *воювати* можливий лише діалектально або в розмовному просторіччі: *Чемберлена* *воювати* збираються (Слова крамаря Латки — С. Васильченко, «Авіаційний гурток»).

У давньоруській та старій українській мові при дієслові *воювати* вживалася і конструкція «*на* плюс знахідний відмінок» у значенні особи: И *воєвати* почаша сами *на ся* (Лавр. літ.); И начаша *воєвати* угри *на греки* (Там же); Если то годится сынови коронному, тобѣ, пане Хмельницький, на пана свого руку подносити и *воєвати* *на него* (Черн. літ., XVII ст.); ...неприятели со всѣхъ сторонъ *на насъ* бы *воєвали* (Лист Б. Хмельницького до російських послів В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна, 1653 р.).

Сучасною українською мовою ця конструкція при названому дієслові втрачена.

8. Знахідний відмінок у давньоруській мові вживався на означення предмета, який є причиною, що викликала дію, виражену дієсловом *мстити* (знахідний причини): Ажъ убьеть мужъ мужа, то *мстити* брату *брата* (Руська

правда); Хочеши *мьцати* *мужа* свого? Ре же имъ Ольга, яко азъ *мстила* уже *обиду* мужа свого (Лавр. літ.); *Кровь* снѣвъ своихъ *мьцаеть* и *мстить* (Там же); Ляхове... *мстили* быхомъ *обиды* твоя (Іпат. літ.).

У пам'ятках української мови такий знахідний теж трапляється, але вже тільки в поодиноких прикладах: ...*обиды отмстити*, якіє доселѣ претерпѣли («Милость божія», XVIII ст.).

¹ У старій українській, як і давньоруській мові, приїменник *проти* вживався не тільки з родовим, а й з давальним відмінком.

Один такий приклад маємо і в І. Котляревського: Еней так в лютім гніві рветься, *отмстить* Палланта *смерть* несеться. Але цей єдиний приклад в «Енеїді» І. Котляревського — рідкісне явище в українській мові вже і для часів Котляревського.

Порівн. і в Пушкіна: ...Иль сам погибнет, иль погубит — *Отмстит поруганную дочь* («Полтава»). Також у Лермонтова: Ты должен *отмстить* меня («Люди и страсти»).

В сучасній українській мові замість знахідного відмінка в такому випадку з тим же значенням вживається конструкція «*за* плюс знахідний відмінок»: Злетіла зграя соколина *За батька мститься і за сина* (М. Рильський).

9. У давньоруській мові знахідний відмінок вживався на означення об'єкта керування з боку суб'єкта дії: Самъ же Изяславъ князь *правляше столъ* оца своего Ярослава Къевѣ, а брата своего *столъ* поручи *правити* близоку своему Остромиру Новѣгородѣ (Остромирово евангеліє, Післямова); Гзакъ бѣжить сѣрымъ влькомъ; Кончакъ ему *слѣдъ править* къ Дону великому (Сл. о полк. Іг.).

Порівн. і в Т. Шевченка: Во дні фельдфебеля-царя Капрал Гаврилович Безрукий Та унтер п'яний Долгорукій *Україну правили* («Юродивий»).

В сучасній українській мові замість знахідного відмінка об'єкта керування в такому ж значенні використовується орудний відмінок: Брянський стояв на спостережному пункті сьомої стрілецької роти і звідси *керував* *огнем* (О. Гончар).

10. Знахідний відмінок у давньоруській мові вживався і при дієслові *наїхати*, що мало значення «найти», «зустрінути». Означав він предмет, на який скерована дія: *Наїхаша* *дорогу* ихъ, поїхаша по *дорозѣ* по них (Іпат. літ.); И ту *наїхаша* *пещеру* непроходиму, в неї же бѣше множество чюди влѣше (Син. сп. І Новгор. літ.).

Аналогічні конструкції у такому значенні трапляються і в пам'ятках української мови: *Наїхавши* его *окрутъ* [корабель] пѣратовъ морьскихъ... взящи его до окренту [корабля] своего (Повість про Петра Золоті ключі, XVII ст.); Рыбалки *наехали насъ* и побрали у свои лотки (І. Турчиновський, XVII ст.).

Але в давньоруській мові при *наїхати* вживався й зворот «*на* плюс знахідний відмінок»: И *наехаша* на *Яруна* сторожи за Тъхвѣрю Ярославли (Син. сп. І Нов-

гор. літ.); И *наехаша* на *полкъ* нѣмци и чюдь и прошибошася свиньею сквозѣ *полкъ* (Там же).

У сучасній українській мові при дієслові *наїхати* вживається зворот «*на* плюс знахідний відмінок»: Одного разу, коли він завагався, майже *наїхав* на *нього* ридван якогось польського пана (Гоголь).

§ 17. Подвійний знахідний відмінок

У давньоруській мові, крім подвійного називного та подвійного давального, вживався ще і подвійний знахідний відмінок. Перший знахідний — це відмінок прямого об'єкта, другий знахідний носив предикативний характер.

Серед давньоруських конструкцій з подвійним знахідним відмінком розмежовуються три групи:

1. Подвійний знахідний, в якому другий знахідний іменника (виступав він при дієсловах *називання*, *призначення*, *прийняття*, *володіння*): Володимѣрь же радъ бѣвъ, *заложил* *городъ* на *бротѣ*

томъ и *нарѣ* и *Переяславль*, *зане* *перея* *славу* *отроко* *тъ* (Лавр. літ.); И *пояша* в него *сна* Мъстислава *кнзя* *собѣ* (Іпат. літ.); *Поставлю* *уношу* *кнзя* *имъ* (Там же); *Олегъ* *вину* *положил* *материю* *болѣзнъ* и *нача* *ся* *просити* у *Ростислава* *Чернигову* *къ* *оцю* (Там же); *Хочемъ* *тя* *имѣти* *собѣ* *оца* (Там же); *Стополкъ* *поя* *собѣ* *жену* *дщерь* *Тугорканя*, *кнзя* *половецкого* (Лавр. літ.); *Зовуть* *я* *татары* (Там же); ...*имѣя* *постѣшника* *брата* *своего* *Константина* (Там же); *Кто* *царя* *пастуха* *наричетъ* *людьмъ* (Зб. Свят., 1073 р.); *Нарекли* *бо* *бѣшетъ* *Василка* *оца* *собѣ* и *господина* (Лавр. літ.); *Отпусти* *ю*, *нарекъ* *ю* *дщерь* *собѣ* (Там же); *Тебе* *бо* *имуще* *помошницю* *в* *печали* *и* *в* *болѣзни* (Повч. В. Мон.).

Але в давньоруській мові другий знахідний відмінок іменників часто вже поступається орудному предикативному, через що в давньоруських пам'ятках, як це зауважував ще Потебня¹, вживання орудного предикативного майже таке ж звичайне, як і вживання другого знахідного відмінка: *Отпусти* *ю*, *нарекъ* *ю* *дщерью* *собѣ* (Лавр. літ.); *локтемъ* *сашень* *зовуть* (Там же); *Бояре* *же* *галичстии* *Данила* *княземъ* *собѣ* *называху* (Іпат. літ.); *Нарекли* *мя*

¹ А. А. Потебня, Цитована праця, стор. 508.

есте собѣ *отцемъ* (Там же); *Матерью* бо си наречашеть ю (Там же); Володимерь же *великимъ мужемъ* створи того и оца его (Там же); Постави Ярославъ Лариона *митрополитомъ* (Там же).

Другий знахідний іменників зустрічається і в пам'ятках української мови: Вы есте его [домъ мѣлтъвнѣи] учинили *печеру* разбойникомъ (Пересопницьке євангеліє, XVI ст.); Я тебе *стражу*, *слугу*, *невольника* и *взяня* женѣ учиню (І. Вишенський); *Жону* собѣ понялъ куму Чаплинскію (Літ. Сам.); Хмелницкій гетманъ при той згодѣ, взявши *завставу* пановъ значныхъ, былъ у войску коронномъ (Там же); А чернь войско жеби *гетмана* настановляли, кого улюблять (Там же); Микита Милашенко поставил собѣ *поруку* людей добрих (Полт. акт. кн., XVII ст.); Ляхи чи згодне чи не згодне брали собѣ *короля* Казимира (Записка посла Б. Хмельницького С. Мужилловського царю Олексію Михайловичу, 1649 р.).

Порівн. і в старому фольклорі: Посію я рожу, покладу *сторожу*, покладу *сторожу* батечка рідного (П. Чубинський, Труды, т. II, стор. 207).

Однак у старій українській мові місце другого знахідного іменників значно звужується, бо замість нього тут вже широко, як правило, вживається або орудний предикативний, або прийменникові звороти: Волохове ради неради прийняли *за пана* Іеремію Могилу, коронним войском упроваженого («Пересторога», поч. XVII ст.); челоуѣцы *за начальника*... тя вмѣнятъ (І. Вишенський); Понялъ рицаръ Григорий матку свою *за жону* собѣ («Римські діяння», XVII ст.); Бруховецкого *гетманомъ* не приймають (Літ. Сам.); Мѣ називали *коноводом* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Жону его первую зовут *Евдокиєю*, отца, мовит, *Грицком* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); А сторона Бруховецкого на столецъ осадили Бруховецкого, зопхнувши князя, *гетманом* окрикнули (Літ. Сам.); ...сина князя Хованского *царемъ* поставити (Там же); Потом король Казимѣръ просилъ Хмелницкого, давши козакам семи сенаторов[ъ] *в заставу* за Хмелницкого (Черн. літ., XVII ст.); Барабаша *гетманом* настановляє (Дума «Хмельницький і Барабаш»).

В сучасній українській літературній мові другий знахідний іменників ще буває можливий при дієсловах називання: А *зовуть* мене, мамо, не *Устим* (І. Ле); *Звали* його

Тишко (П. Панч). Взагалі ж замість другого знахідного іменників тепер широко вживаються або орудний предикативний, або прийменникові звороти (другий знахідний з прийменником): *Галайдою Яремою* Себе називає той, що привіз... (Т. Шевченко); Хто мене поставив *сторожею* серед руїн і смутку? (Л. Українка); Шайтана Богдан *полковником* призначив (О. Корнійчук); Одного хлопця звали на честь Дзержинського — *Феліksom* (Ю. Яновський); Його прислали до мене *за комісара* в артилерійський дивізіон (П. Панч); Призначаю вас *на командира* новоорганізованої роти (О. Десняк); *За почесного голову* обрали товариша Миколу (С. Васильченко); Зразу ж біля нього вмовився Іван Тимофійович, якого вчора обрали *головою* колгоспу (М. Стельмах); В мінометну роту Вася прийшов під Сталінградом, і лише на дніпровському плацдармі... Брянський призначив його *старшиною* (О. Гончар).

Другий знахідний іменників в прикладах типу: Громада вибрала *гетмана* Преславного Лебоду Івана, Лицаря старого, Брата військового (Т. Шевченко, «У неділеньку у святую»)¹; То ж тебе по трав'яних просторах, де шугали з клеком орли, По тернях, по будяках і зорях На аркани *бранку* волокли (І. Вирган); І звали того сина *Іван* (М. Вовчок); Віктора прозивають *командир* (О. Копиленко) — в творах художньої літератури відмічається як рідкісне явище.

Краще (і зокрема при дієсловах називання) другий знахідний іменників зберігається в говірках української мови, наприклад: Ми ніх зовем *литвини*. Його прозвали *Туркот*².

Порівн. і в говорах російської мови: А тепер карчашку називають *кушын*³.

Як свідчить Л. Андрейчин⁴, другий знахідний від іменників зберігається і в сучасній болгарській мові: Назначача дъщери ми *учителка* (= Призначили дочку мою вчителькою).

¹ В автографі цього вірша після слова *гетмана* ніякого розділового знака немає, але у виданнях ставлять або кому, або тире, від чого це слово втрачає в собі значення другого знахідного відмінка і набуває значення прямого об'єкта.

² В. М. Бра х н о в, Цитована праця, стор. 55.

³ В. И. Со б и н н и к о в а, Цитована праця, стор. 25.

⁴ Л. А н д р е й ч и н, Грамматика болгарского языка, М., 1949, стор. 353.

Те ж і в близькій до слов'янських мов мові латиській: Лай шкет кунгі веус вирус (= «Хай приймуть [вас] пани старих мужів», тобто за стариків)¹.

2. Подвійний знахідний, в якому другий знахідний прикметника: Створиша волость ихъ *пусту* (Іпат. літ.); Сію же наричють белжане *злу* ноць (Там же); Вы есте нарекли мя во своемъ племени во Володимерѣ *старѣишаго* (Там же); И повелѣ засыпати и *живы* (Лавр. літ.); И видѣвъ ю *добру*... бесѣдова к неи (Там же); На заутрьє же налѣзоша Тугоркана *мертва* (Там же); Не *лѣнива* мя былѣ створилѣ (Повч. В. Мон.).

Орудний предикативний в місці другого знахідного відмінка прикметників у давньоруській мові ще дуже рідкісне явище, наприклад: ...прославлять *человѣка* по всѣмъ *земля* *любю добры*, *любю злымъ* (Повч. В. Мон.).

Конструкція з подвійним знахідним відмінком прикметників до певної міри зберігається і в старій українській мові: И въ суботу еи *здоровую* учинилъ (Пересопницьке євангеліє, XVI ст.); Григорка... здогнавши, розбили, листы побрали, наполи *живого* zostавили («Пересторога», поч. XVII ст.); Вырозумѣвши теди мы инстенте, Гарасима *винного* чиним (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Відмічається вона й у письменників XIX ст.—початку XX ст. та наших часів: Мене покидаєш *дужую-здорову* (А. Метлинський); Витягли Веклу зовсім *мертву* (Г. Квітка-Основ'яненко); Андрій застав Маланку *покірливу* й *ласкаву* (М. Коцюбинський); І чи він знайде там тебе *живого*, *Сміливого*, *невтомного* в бою (Н. Забіла).

Але в сучасній українській літературній мові в таких випадках замість другого знахідного різко переважає вживання орудного предикативного відмінка: На ранок Бася знайшла свою «завідувачку» *мертвою* (О. Копиленко); *Живим* його взяти зібрались (С. Крижанівський).

3. Подвійний знахідний відмінок, в якому другий знахідний дієприкметника: Заутра же видѣвше людє князя *бѣжавша*, възратишася Києву (Лавр. літ.); Печенѣзи же мнѣша князя *пришедша* (Там же); Видѣ Петра *ядуща* и поругася ему (Іпат. літ.); Почютиша Яро-

полка *идуча* (Там же); Услышавъ же Всеволодъ *полонену* жену и съ дѣтьми и имѣнне *взято*, печаленъ бысть велми (Там же); Видивше же братья вся... полкы своя *возматены*, отѣхаша во своеси (Там же); Тогда Игорьъ възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя *прикрыты* (Сл. о полк. Іг.).

В сучасній українській мові замість другого знахідного пасивних дієприкметників (як і замість другого знахідного прикметників) вживається орудний предикативний відмінок, а замість другого знахідного активних дієприкметників, мало відомих сучасній українській мові,— підрядні речення.

З перетворенням активних нечленних дієприкметників у дієприслівники замість подвійного знахідного з другим знахідним дієприкметника з'являється конструкція «знахідний відмінок іменника (чи займенника) плюс дієприслівник», конструкція, в якій дієприслівник, не маючи зв'язку з об'єктом дії, служить еквівалентом речення: Види многое множество колодникъ галичанъ *взячи* (Іпат. літ.); Приѣха Бурандаи в Володимеръ и видѣ своима очима городъ *изгорѣвши* весь (Там же); То не видалѣ есмь мертвецѣ на свинии *вѣдячи*, ни черта на бабѣ (Сл. Д. Зат.).

В українській мові така конструкція зберігає ще значні позиції аж до XVIII ст. Приклади: И наши послы нашли *ва* под городомъ под Троки *стоячи* (Грам. хана Тохтамиша, написана після 20.V 1393 р.); ...кто на тотъ листъ позрить,

а *любю* услыши *его* *чтучи* (Грам. галицьк. старости Петра Влодковича Схарбиновського, 1404 р.); Застали есмо людей корсовскихъ *оручи* землю (Луцька книга, XVI ст.); Шла она с поля з роботы и обачила трех *человѣковъ* *трясучи* грушу ее (Там же); ...инока въ корчмѣ *пѣючи* (який п'є) видѣлъ еси (І. Вишенський).

Порівн. і в білоруській мові: Ёны увидзили Романа и на высокой горе *бручи* (Шейн); Ци не бачиў ты, мужичок, тут мужика *едучи* и *ведучи* свинню з поросятами? (Горецк.)¹.

Сучасній українській мові, в якій дієприслівник виражає дію тієї ж самої особи, що й дієслово-присудок, зворот з дієприслівником, не зв'язаним з підметом речення, не властивий. Замість такого звороту в сучасній українській

¹ Див. А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике ч. I—II, 1888, стор. 308.

¹ Див. Е. Ф. Карскій, Белорусы. Язык белорусского народа, в. 2—3, Изд-во АН СССР, 1956, стор. 398.

мові вживається підрядне речення. Див., наприклад, наведемо вище речення «И наши послы нашли ва под городомъ под Троки стоячи» (Грам. хана Тохтамиша, після 20.V 1393 р.) в перекладі на сучасну українську мову: «Наші послы знайшли вас, коли ви стояли під містом Троки».

У наш час звороти з дієприслівником — еквівалентом речення становлять архаїзм і лише зрідка трапляються в художніх творах: Благословіть мене у шлюб *уступаючи*: ви мені і батько і отець-благодітель (Г. Квітка-Основ'яненко); І сестру і брата, Мов скованих, *обнявшись*, Застав батько в хаті (Т. Шевченко); Просимо, просимо щасливого Данила в хату. Поздоровляємо *засватавшись* (І. Тобілевич). Також і в старому фольклорі: Ударил дрібні дощі, ударили тучі, ймили Петра Бондарюка у Харинюка *стючи* (Я. Ф. Головацкий, Нар. песни... т. I, 1863—1878, стор. 176).

Порівн. і в російській фольклорній мові: Видели молодца *сядучись*, а не видели удалого *педучись* (Грам. Буслаева, § 275).

Занепали конструкції з подвійними відмінками тому, що паралельні відмінки в них, будучи формально не диференційовані, виконуючи різні синтаксичні функції, не могли чітко, як слід, виражати відповідну думку. Звороти, що заступили ці конструкції, є, звичайно, досконалішим засобом вираження думки, оформлюваної раніше конструкціями з подвійним відмінком. Порівн., наприклад, давньоруське речення «Пояша Мьстислава князя собѣ» (Іпат. літ.) з сучасним: «Взяли Мстислава князем (за князя) собі». Речення «Пояша Мьстислава князя собѣ» можна розуміти подвійно, а саме: 1. «Мстислава взяли князем собі» і 2. «Князя Мстислава взяли собі». Речення ж «Мстислава взяли князем собі» такого подвійного розуміння сказаного не викликає.

О. О. Потебня слушно вважає, що встановлення в мові орудного предикативного відмінка за рахунок його синтаксичних попередників — це удосконалення мови. О. О. Потебня говорить: «В реченні стародавньої мови узгодженість (атрибутивність) відіграє більшу роль, ніж у новій... На місці двох однакових непрямих відмінків, що стали один до другого у відношення, відмінне від простої атрибутивності, з часом становиться знахідн. з ор., род. з ор., дав. з ор. ... Якщо в галузі зовнішньої органічної природи розмежування органів є ускладненням і в цьому розумінні і вдо-

сконаленням життя, то і тут ми повинні вбачати ускладнення мови. Внесення в речення розглянутого (орудного) розширює місце узгоджених відмінків, тобто граматичного об'єкта, за рахунок узгоджуваних, тобто граматичного атрибута; але оскільки при цьому в галузі об'єкта не тільки не відбувається ніякого змішання категорій, що раніше існували, але утворюється нова, то прагнення звести категорію атрибута на атрибут у тісному смислі, тобто не-предикативний, служить на користь економії мови»¹.

§ 18. Орудний відмінок

Безприйменниковий орудний відмінок у давньоруській мові вживався в багатьох функціях.

1. Орудний місцея. У давньоруській мові розмежовується два різновиди орудного місця:

а) орудний, що означає шлях або простір, на якому проходить рух: Михаилъ црь изиде с вои *брегомъ* и *моремъ* на болгары (Лавр. літ.); Идоша угри мимо Києвъ *сгрою* (Там же); А половци неготовами *дорогами* побѣгоша къ Дону великому (Сл. о полк. Іг.).

б) орудний, що означає певний обмежений простір, через який здійснюється дія: Антонии ... подаваше ему [їжу] *оконцемъ* (Лавр. літ.); Яко разгорѣся пещь, бѣ бутла, нача палати пламень *утлизнами* (Там же); ...ударень

бы... стрѣлою сквозь доску *скважнею* (Там же); Василка же Юрьи попъ с кормилицею возмя, изыде *дырею* градною (Іпат. літ.); ... поѣха... *Золотыми вороты* (Там же); Тою *разсѣлиною* сниде кровь («Хождение ігумена Даніїла»), Феофанъ же сусрѣте я въ лядахъ со огнемъ і пушати нача *трубами* огонь на лодѣ руския (Лавр. літ.).

Орудний місця першого різновиду широко вживається як у старій, так і в сучасній українській мові: А которые на Вышгородъ ходять *землею* або *водою*, тые дають отъ копы по 4 гроши (Оп. Київськ. з., 1552 р.); Купивши тие воли, пошли *шляхом* Торунским на Позники (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.); Дивлюся: так буцім сова *Летить лугами, берегами, та нетрями, Та глибокими ярами, Та широкими степами, Та байраками* (Т. Шевченко); Тихим

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 534—535.

подем, синім морем, долом і горою йдуть богунці у походах, затискають зброю (А. Малишко).

Орудний місця другого різновиду достатньо відомий і старій українській мові: Колодезя въ замку нѣтъ, вода ажъ з речки Остра *форткою* (Оп. Остерськ. з., 1552 р.); Переманчиха *окном* втекла (Полт. акт. кн., XVII ст.); Заруденко Левко... лазит *окном* у свѣтлицу (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.); Вона не стала против нього *дверми* выходжати (Думка «Козацьке життя»); Але предся фортель лядскій а лацини превротность найшла дѣру, *которою* бы мѣли влѣзти в тотъ урядъ гетманства и опановати (Літ. Сам.).

У сучасній українській літературній мові цей орудний місця не зберігає вже своїх колишніх позицій. У творах художньої літератури він трапляється рідко, наприклад: Всі *вікном* утікають (М. Вовчок); В часах тих трудних довги *дверима* й *вікнами* пхаються (І. Франко). Взагалі ж тепер у літературній мові він буває лише в спеціальних виразах: Ми його добре сьогодні пом'яли. Аж кров *носом* пішла (М. Коцюбинський); Торік кров *горлом* пішла, а тепер наче в грудях щось обірвалося (В. Кучер); Гольдрінг... разом з Лютцем вийшов *чорним ходом* (Ю. Дольд-Михайлик).

Але і в таких випадках, як і в інших, замість орудного відмінка в тому ж значенні в сучасній українській літературній мові широко вживаються прийменникові звороти — «*через* плюс знахідний відмінок» і «*крізь* плюс знахідний відмінок»: Вода заливає йому очі, вухо, ніс, впливається всередину *через горло* (М. Коцюбинський); Я чую, як чуже існування входить у моє, мов повітря *крізь вікна і двері* (М. Коцюбинський); Фелікс залазив *через* відому *трубу* (Ю. Яновський); А *через дірку* в стіні ... він не раз пролазив у той двір (О. Копиленко).

Прийменникові конструкції на означення простору, через який здійснюється дія, були вже не тільки в старій українській, але і в давньоруській мові: Единъ же изрони жемчужну душу изъ храбра тѣла *чресъ* злато *ожереліе* (Сл. о полк. Іг.); През [через] *комин* витиснувшися, утекъ з Вильны («Пересторога», поч. XVII ст.); В Ковбасенка вкрали кожуховъ два, в *окно* вытягши (Борисп. акт. кн., XVII ст.).

Замість орудного, що означає певний обмежений простір, через який здійснюється дія, в сучасній українській мові можуть вживатися конструкції «з плюс родовий відмінок»

та «у (в) плюс знахідний відмінок»: З *носа* пішла кров і залила лице (С. Васильченко); Справді, у *ворота* увіходив сторож Хомка (П. Мирний); І огризок В *вікно* подавали (Т. Шевченко); Поки хлопці вантажили на вози панський скарб та гроші, розв'язана Поплінська вислизнула у *вікно* (В. Кучер).

Порівн. і в давньоруській мові, де такі звороти вже були: Яко полѣзе *въ двері* и подъяста и два варяга мечьми подѣ пазусѣ (Там же); Мьстиславъ же бѣ въѣха *въ ворота* (Іпат. літ.); Князю *изо оконца* зрящю (Там же).

Звороти «з плюс родовий відмінок» та «у (в) плюс знахідний відмінок», звичайно, не є точно синонімічними замісниками названого орудного місця, бо вони передають інші поняття місця, не закладені в орудному місця: «з плюс родовий відмінок» означає місце як вихідний пункт дії, а «у (в) плюс знахідний відмінок» — місце як кінцевий пункт дії, в той час, коли орудний місця означає місце як путь руху предмета. Однак орудний місця і дані звороти за значенням можуть зближатися, бо і перший і другий передають і місце і напрямок дії.

2. О р у д н и й ч а с у. Серед конструкцій з орудним відмінком часу в давньоруській мові за значенням виділяються дві групи:

а) орудний, що означає час, повністю охоплений дією (на питання за скільки часу? як довго?): Хотѣ же ѣхати подемъ перекъ возлѣ Сулу, и бяшетъ серенъ великъ, акоже вои не можахуть зрѣима переити *днемъ* до вечера (Іпат. літ.); Телебуга поиде поперекъ Гору, што бяшетъ переити *треими дньми* (Там же); [Мефодій] преложи вся кьнигы исполнь от грѣцька языка въ словѣнѣскъ *шестью* мѣсяцъ (Там же); А изъ Чернигова до Києва... *днемъ* переѣздили до вечерни (Повч. В. Мон.); Толикъ путь преидохомъ *единою ноцію* не грѣбуше, еже с трудомъ едва *треми дньми* доходятъ друзи (Киево-Печерський патерик);

б) орудний, що означає час, не повністю охоплений дією; час дії тут коротший від часу, на який вказує назва в орудному відмінку (цей орудний відповідає на питання кол и?): Стополкъ же *приде* *ночью* Вышегороду (Лавр. літ.); *Приде...* *мртмь мѣцемь* (Син. сп. І Новгор. літ.).

Орудний відмінок часу в останньому значенні вживався і в старій українській мові: Сам до Рожищъ зараз *ночу*

поехаль («Пересторога», поч. XVII ст.); Рано *досвітком* взяв мене тот подводчик на воз (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.).

В сучасній українській літературній мові порівняно з минулим лексично обмежено вживання орудного відмінка часу, в межах якого здійснюється дія. В сучасній українській літературній мові цей орудний є звичайним лише в невеликій кількості слів таких, як *ніч, ранок, весна, зима* і ін.: Раз увечері *зимою* Марина дивилась На ліс чорний (Т. Шевченко); На шлях я вийшла ранньою *весною* (Л. Українка); Вона вставала удосвіта і зеленими росляними *ранками* блукала по луках, збираючи квітку до квітки (М. Коцюбинський); А *нічю* клуби робітничі роями шумними гудуть (В. Сосюра).

Порівн. давніші: *...недавнимъ часомъ* писалем тое вашей милости (Літ. Вел.); Скоро то став Семен Палій *великим постом*... на столицю прибувати (Дума «Семен Палій і Мазепа»); Випроважай нас, мати, *щасливою годиною* (П. Чубинський); Хіба *неділею, святим днем* до церкви піде (М. Вовчок).

Орудний часу, протягом якого відбувається дія, невідомий сучасній українській літературній мові, та й у пам'ятках старої української, як і давньоруської, мови він трапляється надто рідко. Приклади: Не имаєт от нихъ то отоити *никоторымъ веремьянемъ* (Жал. грам. кор. Ягелла слугі своєму Ходку Чемеричу на села, 1399 р.); Оттогді-то слуга, повірений Хмельницького, добре дбав, на доброго коня сідав, до города Черкаського *скорим часом, пильною годиною* прибував (Дума «Хмельницький і Барабаш»).

Замість такого орудного часу в сучасній українській мові вживається конструкція «за плюс знахідний відмінок»: Руфа *за десять* хвилин виконала завдання вчителя (О. Копиленко); Як їхати з кінця в кінець через усю країну — Найшвидший поїзд навпростець *За тиждень* не долине (Н. Забіла).

Ця конструкція у вказаному значенні відома була не тільки старій українській, а й раніше — давньоруській мові: И созда столпъ то *за 40 лѣтъ* (Лавр. літ.); {Замок} вробленъ былъ *за осмь недѣль* (Оп. Моз. з., 1552 р.); Не знайдет ли его *за недѣль чтире* — сам в тое власти маєт (Полт. акт. кн., XVII ст.).

У давньоруській мові до орудного в значенні «шестью мѣсяць» (за шість місяців) приєднується інше значення

«за шість місяців до»: Якоже бы *трьми недѣлями до* мясопущь, и поиде Изяславъ... на Галичь (Іпат. літ.). Можливо це значить, зауважує О. О. Потєбня¹, не «рівно за 3 тижні до», а в силу неозначеності періоду, що означається орудним відмінком, «тижнів за три».

Приклади такого орудного засвідчені й пам'ятками старої української мови: ... имаєт насъ обыслати *десятьми недѣлями* передъ тымъ (Дарчий лист, 1470 р., Молдавські грамоти XIV—XV ст.); Иначей не довѣдаєшся, только аж з Кгреціи прийняли вѣру христіанскую уперед нѣжли ляхове з Нѣмѣць рымскую *двайцятьма и пятьма лѣты* («Пересторога», поч. XVII ст.); З тих убо знаковъ первый *роком* пред того войною бысть — великое над звычай... слонца зміѣненіє и затѣмѣне (Літ. Вел.).

Пізніше цей орудний зберігається лише в південно-західних говорах української мови. Спостерігається він і в письмєнників, зв'язаних із цими говорами: Сьогодні одначе це не була та брама, що перед тим *двома тижнями* скрипіла тут на заржавілих залізних завісах (І. Франко); Трудно пізнати в ньому того повного енергії, сили та життя Замфіра, яким він був ще недавно, перед *місяцем* (М. Коцюбинський); Скричав на нього Момчинський тим голосом, яким кричав перед *кількома місяцями*, яко вахмєстер на уланів (Л. Мартович).

3. Орудний причини. Конструкції з безприменниковим орудним відмінком причини в давньоруській мові можуть бути розподілені на три групи.

а) До першої групи відносяться ті, в яких у формі орудного відмінка виступають назви та імена осіб, а також займенники як назви осіб: *Гражєсны* же не бѣ лѣзѣ убити его (Лавр. літ.); Мьстился бы Всеволоду, но нелѣзѣ *Ростиславичи* (Іпат. літ.); *Тобою* придохомъ сквозѣ огонь и воду (Там же); ... пришедше *сестрою* вашею (Там же); И не бѣ лѣзѣ вкрастися в градъ *множествомъ* вои ратны (Лавр. літ.); Исперва родъ члвчкий *жєною* сѣгрѣши (Там же).

б) До другої групи відносяться ті, в яких у формі орудного відмінка виступають назви конкретних предметів, фізичних явищ, подій, стану і ін. Такий орудний можна

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, стор. 454.

назвати орудним причини-засобу, бо в ньому особливо чітко спостерігається причинне значення як нашарування на значення засобу: Нелзѣ бы ны ся с ними тою рѣкою

биться полко^м (Іпат. літ.); Бы сѣча зла, и не бѣ лзѣ озеромъ [озеро перешкоджало] печенѣгомъ помагати (Лавр. літ.); В си же времена мнози члвци умираху различнымі недугы (Там же); Изнемогаху же людѣ голодомъ и водою (Іпат. літ.); Нелзѣ бяше поити смрады никудаже (Син. сп. I Новгор. літ.); Есть же путь до горъ тѣхъ непро-

ходи^м пропастьми, снѣго^м и лѣсом (Лавр. літ.); ... учала бѣ рушитися старостью (Там же); Людѣ огнемъ кончаються, а инии мечемъ (Там же); А оружья не снимати съ себе вборзѣ, не розглядавшѣ лѣнощами внезапно бо члвкъ погыбаеть (Повч. В. Мон.); Мнози падуть остріємъ меча (Киево-Печерський патерик); А вѣстона бо, брате, Киевъ тугою, а Черниговъ напастыми (Сл. о полк. Іг.); Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилося (Там же); Уныша цвѣты жалобою (Там же); погыбе земля песьею мухою (Іпат. літ.).

Сюди ж відноситься і сполучник тѣмъ: Кто ся изоостанеть въ монастыри, то вы тѣмъ дѣлжны есте молити за ны ба и при животѣ и въ сѣмьрти (Мст. грам., бл. 1130 р.); Всеволодъ бѣ измлада любя правду... тѣмъ любимъ бѣ оцѣмъ своимъ (Іпат. літ.); От того же монастыря переяша вси монастыреве уставъ, и тѣмъ же почтенъ есть монастырь Печерскыи старей всѣхъ (Лавр. літ.).

в) Третю групу становлять ті, в яких у формі орудного відмінка виступають назви з абстрактним лексичним змістом, що означає моральний вплив, який послужив підставою для здійснення дії. Такий орудний можна назвати орудним причини-підстави: И тако погыбнуста науще-

ньемъ бѣсовьскы^м (Лавр. літ.); [Склали договір] похотѣньемъ нашихъ великихъ кнзѣ (Там же); Олександръ же

свѣтомъ Лестьковы^м прия Володимерь (Іпат. літ.); Самъ ли есь в Бѣрестыи сѣлъ, своею волею ци ли велениемъ оца своего (Там же); И переяславци сѣдоша на щигѣ наущеніемъ Гюргя (Син. сп. I Новгор. літ.).

У давньоруській мові паралельно з орудним причини в такому значенні виступали також і приименникові зво-

роти: И выникнувши змиа зо лба [и] уклону в ногу, и с то^т разболѣ и умре (Лавр. літ.); Изяславъ же изнемагаше велми с ранѣ, зане ишелъ бѣ кровию (Там же); [И] нача гнѣватися Изяславъ на Антонья изъ Всеслава (Там же); По дьяволю наученью ови рошениемъ, кладеземъ и рѣкамъ жряху (Там же); [Склали договір] похотѣньемъ нашихъ великихъ князь и по повелѣнью (Там же); Преставися князь Изяславъ Глѣбовичъ от стрѣльной тои раны (Іпат. літ.); Людѣ помроша з голода (Там же); Петръ Ильичъ... от ста-

рости не можаше ни на конь всѣсти, бѣ бо ему лѣ^т 90 (Там же); Нача княжити в немъ по свѣту безумны^х своихъ боярь (Там же); Не по нужи ти молвлю (Повч. В. Мон.); Начати же ся тѣи пѣсни по былинамъ сего времени, а не по замышлению Бояню (Сл. о полк. Іг.); И на сего паде жребіи по зависти дьяволи (Іпат. літ.).

Безприименниковий орудний причини, хоч і не так широко, як у давньоруській, вживався і в старій українській мові: ... его приказанѣмъ то есмь вчинили (Грам. Яна Тарновського, 1390 р.); А писалъ писарь Малохѣи королевимъ приказомъ (Жалув. грам. кор. Ягелла слугі своєму Ходку Чемеричу, 1399 р.); Чи не лѣпше было сміреніемъ живимъ быти, нежели гордостію здохнути? (І. Вишенський); Симъ страхомъ и натурѣ будетъ сердце тлѣти («Царство натури людской», XVII ст.); ...мусить мною пасти (Там же); Страна славная... паде мечемъ (Істор. вірш, XVII ст.); Отмовляется молодостію лѣтъ своихъ и фрасункомъ (сумом, скорботою, тугою) смерти родича своего (Літ. Сам.).

Але в старій українській мові за рахунок орудного причини вже досить поширені були приименникові звороти: ...черѣ^н намолвѣу моихъ неприятюлъ и велѣлъ мя былъ избавить горла моего (Присяжна грам. кн. Федька Несвидського кор. Ягеллу, 1434 р.); Александръ, воевода землѣ молдавской з направы а рады неприятели нашихъ и коруны нашеи полской присягъ слубовъ голдувъ намъ (Догов. грам. кор. Ягелла з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.); З розказанья господара его милости короля и великого князя Жикгимонта Августа пописъ замковъ его милости украинныхъ (Оп. Черк. з., 1552 р.); А дерева того отъ берега не отъдаляли за небалостью справцы Иш-

пана, который былъ надъ ними (Оп. Канівськ. з., 1552 р.); Коли бы были науки мѣли, тогда бы за *невѣдомостью* и *глупствомъ* не пришли до такоѣ погибели («Пересторога», поч. XVII ст.); Далей не йшли за *великою зимою* (Літ. Сам.); Тоей же зими много жолнерства з *голоду* померло (Там же); А тая скарбница загорѣлася з *неосторожности* витрикуша, же тамъ свѣчки клавъ на полицѣ, не загасивши добре, и с *того* занялася (Там же); ...от *ранъ* померъ (Там же); А вамъ нехай сердце от *страху* не умливаєтъ («Слово о збуреню пекла», XVII ст.); За *указом* урядовым и *старанням* будищан пойман был Иван (Полт. акт. кн., XVII ст.); Выкѣрал мнѣ Кудра жону мою за *вѣдомом* и с *порадою* Юсиповою (Там же); Скаржился Мартинъ Петренко и показовалъ... ячний коржъ ... даний ему для зѣденя от жони его Палажки з *направи* Ганни Дацихи (Там же); По нашему *повелѣнню* товари ихъ и животи побралъ (Лист Б. Хмельницького воеводі С. Прозоровському, 1650 р.); Калиновский тамъ пойманъ... и по *указу* Хмельницького стятъ (Літ. Вел.).

У сучасній українській літературній мові орудний причини в назвах осіб не зберігається. Майже вийшов з уживання й орудний причини в назвах конкретних предметів, фізичних явищ, подій, стану і ін. Вживання цього архаїзму в літературних творах помічається надто рідко, наприклад: Нехай йому лихий прасунок, Як *голодом* нам помирать (І. Котляревський); Ніколи людським *лихом* біdkатися (М. Вовчок); Застогнав бо вже і Київ *Жалем* та *тугою*, Зажурився і Чернігів *напастю* лихою (С. Руданський); Йому, мабуть, ніяка жінка не вгодить... *Тим* він і не жениться (П. Мирний); Половина засланців страйкарів-залізничників лягла *тифом* (Ю. Смолич). Порівн. і діалектне: Зийшло *войною*¹.

В окремих випадках орудний причини, переходячи в прислівники (іноді цей процес не є завершеним), набуває значення способу дії; наприклад: Він зберігся лише *чудом* (=чудесним способом).

Орудний причини добре зберігається в чеській мові.

Як правило, в сучасній українській літературній мові на місці колишнього орудного причини-засобу вживається або родовий відмінок з прийменником *з*, *від* (*од*), або знахідний з прийменником *через*: *Листя з суму жовтіє*.

а деяке з *туги* кривиться (О. Вишня); Голова гула *від реву* морських хвиль (Ю. Яновський); Лаврінові, ковалеві, ніяк було вирватися *через спішну роботу* (А. Головка).

У такому значенні використовується й застаріла вже для наших часів конструкція «*за* плюс орудний відмінок»: *За гамом та стукотнявою* — нічого не чути, *за курявою* — нічого не видно (С. Васильченко).

У значенні причини дії в літературних творах зрідка спостерігається теж застаріла вже конструкція «прийменник *по* плюс місцевий відмінок»: Та *по молодості літ* і *по своїй недосвідченості* я не можу нести такого достоїнства (Л. Дмитерко).

Орудний причини-підстави в сучасній українській літературній мові вживається обмежено, наприклад: *Указом* Президії Верховної Ради УРСР від 19 грудня 1956 року Катерині Василівні Білокур було присвоєно почесне звання народного художника УРСР («Україна», 1957, № 7, стор. 17).

Частіше ж замість орудного причини-підстави маємо прийменникові звороти: Спорудили міст з *наказу* Конєва бійці (М. Рильський); Туди ж, *за наказом* комбата, повів і Сагайда свій 1-й взвод (О. Гончар); З *дозволу* Богдана Петровича Марко подивився книжки (О. Копиленко); За *рішенням* Уряду Радянської України генералу Ватутіну споруджено в місті Києві пам'ятник (З газ.).

4. Орудний знаряддя дії: Аще хто кого ударить *батогами* либо *чашею*, либо *рогомъ*, либо *тыльсьною*, то 12 грѣнѣ (Руська правда); Сего же Котопана побиша *каменьемъ* корсуньстии людье (Лавр. літ.); Тогда

Володимеръ и Мономахъ пилъ золото^м *шоломомъ* Донъ (Іпат. літ.); Аже соколъ къ гнѣзду летить, соколича рстрѣляевъ своими злачеными *стрѣлами* (Сл. о полк. Іг.).

У давньоруській мові в орудному відмінку із значенням знаряддя¹ (при неперехідних дієсловах) вживалися й імена запряжних тварин: А куряне, и трубчяне, и путивльци, и каждо со своими князьми придоша *коньми* (Іпат. літ.).

Орудний знаряддя дії як у назвах знаряддя, так і в назвах тварин здавна зберігається і в українській мові:

¹ В лінгвістичній літературі такий орудний кваліфікується і як орудний засобу. Див., наприклад, статтю Д. С. Станішевої «Творительный инструментальный» у зб. «Творительный падеж в славянских языках», Изд-во АН СССР, 1958, стор. 76—127.

¹ В. М. Брахов, Цитована праця, стор. 56.

Змежи их чи Хома Лазуров, чи ли которий з них шурхнув у окно *пальцею* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Приехали до Чорнух у пятницю на ночь одними санми, бѣлим *конем* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); А вночі приїхали *кіньми* Гордій Чумак із Півненком (А. Головка); Ніхто з наших предків безвісних Не жив за чужими руками, Ніхто земляками своїми Не їздив, неначе *волами* (А. Бабенко); Виїхав проти його *козою* (И. Рудченко, Народные южнорусские сказки, 1, 55).

В орудному відмінку з таким же значенням у давньоруській мові вживалися (при перехідних дієсловах) й іменники, що означають осіб: Выпусти ты свои мужь, а я свои, да ся борета; да аще твои мужь ударить *моимь*, да не воюемъ за три лѣта; аще ли нашъ мужь ударить, да воюемъ за три лѣта (Лавр. літ.).

Орудний знаряддя, виражений іменником, що означає особу, людину, відомий і українській мові не тільки в її минулому, але й тепер (хоч і обмежено): Коли кваша *Гапоном* о землю вдарила, ажъ голова його дверѣ отворила («Вѣршъ нищенский хороший и смѣшний», XVIII ст.); Лани *братами* оремо (Т. Шевченко); Але Замфір не слухав його: він тільки тіпав бідним *циганом* та кричав йому просто в обличчя (М. Коцюбинський); Якась сила шарпонула *Свиридом* (М. Коцюбинський); Далі схопився, осміхнувся, рішуче взяв її за плечі, струснув *нею* (С. Васильченко); Кінь — як змії! *Мною* вже так брязнув об землю, аж дим пішов (М. Стельмах).

У давньоруській мові орудний знаряддя дії міг вживатися і при зворотних дієсловах (з часткою *ся*), утворених від перехідних дієслів: Да захищатся *щиты* своїми (Лавр. літ.); Двѣ же заложится *ночью* и бѣжа Смоленську (Іпат. літ.).

У сучасній українській мові орудний знаряддя дії в назвах, що не означають фізичних предметів («заложися *ночью*») при таких дієсловах не зберігається.

У давньоруській мові безприйменниковий орудний відмінок вживався і при дієслові *оженити*. Означав він особу жіночого роду, з якою одружуються. О. О. Потєбня¹ вважає такий відмінок орудним знаряддям: Ови бо попове, одиною *женою* оженѣвъся, служатъ (Лавр.

літ.); Всеволодъ ожени сѣна своего Стослава *Василковною* полоцкого князя (Там же); Тои же зимѣ повелѣ Дюрги Мьстиславу, снѣви своему, женитися *Петровною* Михалковича (Іпат. літ.).

Порівн. і в сербській мові: Ожени се *Маријом*.

Оженити, як говорить О. О. Потєбня, первісно означало «постачити жінкою», згідно з чим орудний знаряддя при цьому дієслові стоїть на тій же підставі, що й орудний відмінок при українському *оконити* (постачити конем, зробити кінним): Давши для сина коня козакові, Коновича говорить: «Де мого сина (пішого) нагониш, там його *окониш*, добрим лицарем настановиш» (А. Метлинський).

Орудний відмінок при дієслові *оженитися* в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, не зберігся, бо вже давньоруська мова в таких випадках іноді користувалася іншим слововживанням: Томъ же лѣтѣ оженися Мьстиславъ Къевѣ, поя Дмитровну Новѣгородѣ Завидиця (Новгор. літ.).

В українській мові при дієслові *оженитися* замість орудного відмінка з стародавніх часів вживається конструкція «*на* плюс місцевий відмінок»: Не женися *на багатій*, Бо вижене з хати. Не женися *на убогій*, Бо не будеш спати. Оженись *на вольній волі*, *На козацькій долі* (Т. Шевченко).

5. У давньоруській мові при перехідних дієсловах орудний відмінок вживався на означення за собою здійснення дії в назвах осіб та в особових займенниках: Сего ради, понеже исперва родъ чоловѣческий женою сьгрѣши, дьяволь прельсти *Евгою* Адама, и отпаде рая (Лавр. літ.); Глаголетъ бо *пророкомъ* намъ (Іпат. літ.); ... всю волость Черниговскую *собою* держить и сѣ своимъ сыновцемъ (Там же); Тогда же новгородци послаша мужи стареиши къ Гюргю: оже ти не угодно държати Новагорода *сыномъ*, а вѣда ны братъ (І Новгор. літ.); Чему еси отъялъ Волховъ *гоголными ловци*? (Там же).

Такий орудний у минулому широко відомий був і українській мові: Юрьи Дѣдошицкии заложил сѣ *старци обцими* указати свою границу (Розмеж. грам. кн. Федора Любартовича між Облазничами Іг. Облазницького і Соколовим Юр. Дідошицького, 1421 р.); ...*вознымъ* и *шляхтою* обвѣстилъ (Жалоба Яна Негребецького на жителів Умані, Каменки та Кублича, 1664 р.); Скаржился и становил очне

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, стор. 462.

Хведор Михайличенко на Йлка, доказуючи и доводячи *Яцком, виростком*, же Йлько, бавячися нецнотливими поступьками, первей козу Семенову Михайличенкову вкрал а напотом овечку Хведорову, звязавши в лузѣ под своєю левадою, що Яцко постерегши, оповещалъ *Жорновим* и *Хвееком Пенчуком* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Семен Нессын показав те *людми*, же то его нива власная (Борисп. акт. кн., XVII ст.).

Те ж і в старому фольклорі: Ой пов'яжу льон хоть си-ньою ожиною, Ой накажу я своєму милому хоть *чужою чужиною* (А. Метлинський).

В сучасній українській мові такий орудний — вже відживаюча конструкція. Приклади: Кинувсь до громади прохать собі в неї поради, чого *собою* не збагне (І. Котляревський); Мусила стара *ними* переказувати, що лікаря на гостину запрошує (М. Вовчок); *Тобою* я навчу їх відри-катись життя і світла для високих дум (І. Франко).

Звичайно ж в таких випадках замість орудного в сучасній українській мові з тим же значенням вживається конструкція «*через* плюс знахідний відмінок» (рідше — інші приименникові конструкції): Він чув про Олександру й переказав *через жінок*, щоб вона йшла до нього жити на віру (М. Коцюбинський); [Кармалюк] *через них* давав своїм хлопцям нові накази і поради (В. Кучер).

Порівн. і в старій українській мові: Иляш Туранский, писар полковий, чи з ненависти, чили из злости якое *через хлопця своего Ивана Можневского* послал к Омеляну кушку (кішку) и заяця (Полт. акт. кн., XVII ст.).

6. Орудний способу дії. У давньоруській мові в значенні способу дії вживався:

а) орудний відмінок однини іменників: Володимерь... бѣ жива съ князи околними *миромъ* (Лавр. літ.); И кѣ вечеру одолѣ Стославъ и взя градъ *копьемъ* и посла кѣ грекомъ гля (Там же);

б) орудний множини відносних прикметників на *-ьскы*: Похвалу ему даша, зане *мужьскы* створи (Іпат. літ.); ... бѣ бо умѣя *печеньжьскы* (Лавр. літ.); И вставъ Бонякъ, отѣха от вои и поча выти *волческы*, и волкъ отвыся ему (Там же).

На означення способу дії орудний відмінок множини в давньоруській мові виступав і в прикметниках іншого типу, як, наприклад: *Малы* бо насъ не взяша *печеньзи* (Лавр. літ.).

В сучасній українській мові орудний способу дії в прикметниках типу *малы* не вживається. Від прикметників на *-ьски* він буває дуже рідко. Див., наприклад: [Уфа] нас *братерьски* стріла (М. Рильський); *Богатирьски* ногою притупнемо (П. Тичина). Тепер такі форми звичайно вживаються з префіксом *по-* і функціонують як прислівники: *по-братерьски, по-богатирьски*.

Орудний відмінок способу дії іменників відомий і в сучасній українській мові: Іду я тихою *ходою* (Т. Шевченко). Однак таке слововживання тепер буває рідко, бо багато іменників у даному відмінку здавна адвербіалізувалося чи адвербіалізується (процес цей не тільки давній, але й безперервний). Див., наприклад: І хлопці *бігцем* подались од кіно по курній вулиці (С. Васильченко); Хтось мене *раптом* торкнув за плече (Ю. Яновський).

7. Орудний супровідний (соціативний). У давньоруській мові зрідка вживався безприименниковий орудний відмінок на означення супровідного предмета. Орудний супровідний міг означати:

а) «предмет, співіснуючий з головним, не самостійний відносно цього останнього, але такий, що становить його частину або умови буття»¹: Бѣ же Мьстиславъ дебелъ тѣ-

ломъ, Черменъ лице, *великыма очима* (Лавр. літ.); Узрѣвшима же има, яко не можета удеръжати града... изидоста *слезнама очима* і *ослабленомъ лицемъ* (Іпат. літ.); Се азъ *одиною худою своєю головою* ходя, удержалъ всю Галицкую землю (Там же); будяше братъ *льгькъмъ сьрдьцемъ* (Житіє Феодосія);

б) «предмет супроводжуючий, співдіючий, співіснуючий, самостійний по відношенню до головного»²: Идущу ему *полкы* своїми, и начаша розходитися воевать (Іпат. літ.).

В останньому випадку дана конструкція могла означати не тільки супровідний предмет, але й супровідну обставину: Мьстислав же прия зятя своего *любовью* (Іпат. літ.); И азъ поиду кѣ вамъ *яростию* лукавою (Лавр. літ.).

Орудний супровідний, який відмирав уже в давньоруській мові, в старій українській мові — спорадичне явище. В пам'ятках української мови він трапляється лише в по-

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, стор. 448.

² Там же, стор. 447.

одиноких випадках і то переважно в значенні предмета, не самостійного по відношенню до головного. Мусѣль стояти *непокритою головою* (Літ. Сам.); Рушилъ *войсками* своїми на Олишевку (Там же); Самъ Хмелницький *вдячнмъ* и *веселимъ* лицемъ привиталь ихъ (Літ. Вел.); *Веселимъ* *серцемъ* подъ самий обозъ королевский вторгнули (Там же).

Порівн. і в Квітки-Основ'яненка: Тепер, яка єсть вона, одним-одна *душею*, усе перетерпить («Сердешна Оксана»). А також у старому фольклорі: Ой не ходи, молода дівчино, *відрами* по воду¹.

Як правило, на означення супровідних відносин відповідно до давньоруського безприйменникового орудного відмінка в старій українській мові вживався орудний відмінок з прийменником з (чи с): И на то листъ нашъ дали єсмы пану Михаилу... абы онъ *съ усимъ* *серцемъ* нашего упокоя длѣ ходилъ (Постанова Петра-воєводи та боярської ради 1457 р. про виплату данини туркам); Брони до замьку две з *баштами* под вежами (Оп. Київськ. з., 1502 р.); Пилю теды приказуємъ вашемъ милостемъ, абысте *съ полками* своїми зъ Лубень рушивши, спѣшно простовали до мѣстечка Хорола (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

В сучасній українській мові орудний супровідний вживається лише з прийменником з: Крива похилена халупка, з *чорною стріхою* і *білими стінами*, стояла поміж закутих, з *забитими вікнами* осель (М. Коцюбинський): Він у розмову не втручався, сидів мовчки, їв сало з *хлібом* (С. Васильченко); Воля пішов з *мамою* до кімнати лікаря (Ю. Яновський); Байда зірвався на ноги, усі стояли з *непокритими головами* (П. Панч); Мати була височенька і суха з *добрими очима* (О. Копиленко).

Аналогічна конструкція на означення супровідного предмета широко була відома вже і в давньоруській мові: Ини же ядуще хлѣбъ *с водою* (Лавр. літ.); И приде Стополкъ *с Двѣмъ* Києву (Там же).

У текстах давньоруської мови трапляються випадки, в яких прийменник с відсутній перед словами, що починаються з букви с: Василко поѣха по нихъ *снмъ* своїмъ (Іпат. літ.); ...пустити сынъ свои *смоляны* (Там же); Аже латинескии усхочеть єхати и Смольнеска *своимъ* *товаромъ*

¹ Приклад взято з праці Д. С. Станішевої «Творительный социативный» (зб. «Творительный падеж в славянских языках», Изд-во АН СССР, 1958, стор. 42).

въ иную сторону, про то єго князю не дѣржати (Смоленськ. грам., 1229 р.). Це, звичайно, не безприйменниковий орудний супровідний, бо таке явище пояснюється особливостями вимови.

Безприйменниковий орудний супровідний і тепер серед слов'янських мов зберігається лише в сербо-хорватській, але й тут поруч з старим орудним супровідним безприйменниковим існує і новий — прийменниковий.

8. Орудний обмеження¹. Означає він сферу, якою обмежується застосування ознаки, вираженої прикметником чи дієсловом.

а) Орудний обмеження при прикметниках: Василко *лицѣ* красенъ, *очима* свѣтель и грозенъ (Лавр. літ.); Быша бо обѣрѣ *тѣломъ* велици и *умомъ* горди (Там же); И угрязе подъ нимъ конь, бѣ бо *ногама* боленъ (Там же); Романъ бѣ *возрастомъ* высокъ, *плечима* великъ, *лицемъ* красенъ (Іпат. літ.); Азь бо єсмь *одѣяниемъ* скуденъ, но *разумомъ* обиленъ (Сл. Д. Зат.).

Орудний обмеження при прикметниках весь час зберігається і в українській мові: ...былъ розный от облупенца и *образомъ*, и *одеждою*, и *житіємъ* (І. Вишенський); Гетманъ *войскомъ* єсть славный (К. Сакович, XVII ст.); Зима барзо великая была такъ *снѣгами*, якъ тожъ и *морозами* (Літ. Сам.); Оніє *тѣломъ* толсти (І. Турчиновський, XVIII ст.); *Зростом* собі невеличка... а личком біленька (Г. Квітка-Основ'яненко); Вона була строга *вдачею* і гостра на язик (Д. Ткач).

Та здавна в українській, як і в давньоруській, мові поруч з орудним обмеження використовувалися й синонімічні до нього прийменникові конструкції: Глѣбъ млтѣвъ убогымъ и страннолюбивъ, тцанье имѣя к црквамъ, теплѣ на *вѣру* и кротокъ, взоромъ красенъ (Лавр. літ.); Слухай мене нещасную, Хоч на *вроду* прекрасную («Песнь свѣцка», XVIII ст.); [Ярема] багатий на *лати* Та на дрібні *сльози* (Т. Шевченко); Карпо був широкий у *плечах* (Нечуй-

¹ Дане значення орудного називається мовознавцями або орудним відношення (Потєбня, Карськи й), або якості і відношенням (Буслаєв), або ознаки (Шахматов), або, нарешті, орудним обмеження (академічна «Грамматика русского языка», I, 1952; університетський курс лекцій «Современный русский язык. Морфология», 1952; Ломтєв, див. «Творительный падеж в славянских языках», Изд-во АН СССР, 1958).

Левицький); За ці роки — хоч і молодий був *на літа*, а *на зріст* цілий парубок (А. Головка).

Для сучасної української літературної мови можна констатувати деяке поширення таких конструкцій за рахунок приад'єктивного орудного обмеження.

Як видно з поданих прикладів, орудний відмінок обмеження вживався в давньоруській мові при прикметниках — присудкових словах складеного присудка. І це головним чином. Але в давньоруській мові маємо випадки живання орудного й при прикметниках-означеннях: Вь се жѣ лѣто преставися игуменья Лазорева монастыря, свята *житиельмъ* мѣсяца сентября в 4 надесять день (Іпат. літ.); И пожь-

жень бы гра^д и церкви несказьны *лѣпотою* (Новгор. літ.); Оружья извлекоша грѣшници, напярже лукъ свои истрѣляти нища и убога, заклати правья *сердцемъ* (Лавр. літ.).

Орудний обмеження при прикметниках, що виступають у ролі означення, в сучасній українській мові відмічається рідко; наприклад: Серед села вдова жила У новій хатині, Білолиця, кароока і *станом* висока (Т. Шевченко); Генріх поштиво вичікував, як і годиться людині, молодшій *роками* і нижчій *чином* (Ю. Дольд-Михайлик).

б) Орудний обмеження при дієсловах¹: Просвѣщено же бывши, радовашеся *душею* и *тѣломъ* (Лавр. літ.); Аще еста и *тѣломъ* отошла отсюда, но молитвою помозѣта ми на противного сего убилицю и гордаго (Там же).

Цей орудний поширений і в сучасній українській мові. Приклади: Композитори України повинні *ділом* відповісти на цей заклик («Літ. газета», 17. VI 1958 р.); На небо схилі пливла перед їх очима сиза хмарка, гостро пахло *м'ятою*, *полинем* (Н. Рибак); Вона, бач, дуже цікавиться моїми *думками*, *віршами*... (С. Васильченко).

У давньоруській мові орудний обмеження засвідчений зокрема при дієсловах *хворіти*, *страждати*, *мучитися* і ін. Орудний відмінок при даній групі дієслів обмежує галузь прояву дієслівної ознаки вказівкою на якусь частину тіла або якийсь орган почуття: В се время разболѣся Володимѣръ *очима* и не видяше ничтоже (Лавр. літ.).

¹ Так називається це значення орудного відмінка в курсі лекцій «Современный русский язык» (1952, стор. 73) та в книзі «Творительный падеж в славянских языках» (Изд-во АН СССР, 1958, стор. 209). Але в академічній «Грамматике русского языка» (I, 1952, стор. 126—127, 128) такий орудний відмінок називається орудним змісту, орудним який близький до орудного обмеження при прикметниках.

Тепер в українській мові сполучення орудного відмінка з названими дієсловами — риса просторіччя: *хворіє очима*, *мучиться животом*¹.

Орудний відмінок у давньоруській мові міг мати обмежувальне значення і при конкретних іменниках: Оканьни агаряне, нечисти, исчадья *дѣломъ* и *нравомъ* сотонины (Іпат. літ.).

В сучасній українській літературній мові орудний обмеження при конкретних іменниках не вживається. Трапляється він лише в старому фольклорі та в діалектах: Попід мостом трава *зростом* (П. Чубинський, V, 78); Газда цілою *губою* (Південно-західні говори).

У давньоруській мові існував ще й прийменниковий орудний відмінок обмеження при віддієслівних іменниках: И браци не бываху вь нихъ, но игрища *между селы* (Лавр. літ.); Будѣтъ ли тяжи смоленичу с *немѣчкимъ* на Готьсчѣмъ березѣ... (Смоленськ. грам., 1230 р.).

Подібні конструкції є звичайними і в сучасній українській літературній мові: Політнавчання з *бійцями* Брянський провадив завжди сам (О. Гончар); Дружба наша зміцнювалась кров'ю, боротьбою з *ворогами* (П. Резников): Різниця була тільки та, що замість сидіння за *указкою* й пошлних тлумачень учителя, вони вчиняли наскок на п'яти тисячах коней (М. Гоголь).

9. У давньоруській мові орудний відмінок вживався в назвах матеріалу, з якого зроблений предмет: И съшиста *листвиємъ* смоковьнымъ препоясаньє (Лавр. літ.); Створилъ богъ челоувѣка от землѣ, ставленъ *костьюми* и *жылами* от крове (Там же); Церкви...бѣшьеть созда на бѣлымъ *каменьемъ* тесанымъ (Іпат. літ.); Бяхуть же станове в городѣ *соломою* чинени (Там же).

В українській мові такому давно зниклому орудному відповідає родовий відмінок з прийменником з: По голому сірому виступі скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого *каміння* (М. Коцюбинський).

Названа конструкція чіткіша, ніж орудний матеріалу, замість якого вона виступає; при її вживанні виключена двоїстість у тлумаченні висловлювання, можлива при вживанні орудного відмінка.

¹ О. М. Пешковський вважає, що орудний відмінок у таких випадках виражає значення причини (див. А. М. Пешковський, Русский синтаксис в научном освещении, 1956, стор. 302).

§ 19. Місцевий відмінок

Безприйменниковий місцевий відмінок у давньоруській мові вживався на означення місця дії (первинна функція місцевого відмінка), а також часу дії.

1. М і с ц е в и й м і с ц я (місцевий локальний). Безприйменниковий місцевий відмінок на означення місця дії, в давньоруській мові відомий головним чином у назвах міст: Самъ же Изяславъ князь правляше столъ оца своего Ярослава *Кыєвъ*, а брата своего столъ поручи правити близоку своему Остромиру *Новѣгородѣ* (Післямова до Остромирового євангелія); Пришедъ Изяславъ, сѣде *Кыєвъ*, Стославъ *Черниговѣ*, Всеволодъ *Переяслави*, Игорь *Володимери*, Вячеславъ *Смолинскѣ* (Лавр. літ.); посади убо сего оканьянаго Святопѣлка в княжение *Пиньскѣ*, а Ярослава *Новѣгородѣ*, а Бориса *Ростовѣ*, а Глѣба *Муромѣ* (Казання про Бориса і Глѣба, XII ст.).

Рідше безприйменниковий місцевий локальний у давньоруській мові трапляється в загальних назвах, наприклад: Борци стояше *горѣ* во броня(хъ) и стрѣляюще (Лавр. літ.); Аще не обрящется кто *рѣцѣ*... (Там же): Не могу с тобою жити однимъ *мѣстѣ* (Пат. літ.); *Земли* нашей [в землі нашій] опустѣша села наши и города наши (Там же);

Церки заложена бы *монастырѣ* (Син. сп. I Новгород. літ.); Дивъ кличетъ *врѣху* древа (Сл. о полк. Іг.); Уношу князю Ростиславу затвори Днѣпръ темнѣ *березѣ* (Там же); Изяславу же сѣдящу на сѣнехъ с дружиною своєю, начаша прѣтиса со княземъ стояще *долѣ* (Лавр. літ.).

Як правило ж, загальні назви в місцевому відмінку на означення місця в давньоруській мові вживалися з прийменником: А деревляне затвориша ся *въ градѣ* (Лавр. літ.); Не дайте пакости дѣяти... ни *в селѣ*, ни *в житѣ* (Повч. В. Мон.); Ту ся брата розлучиста *на брезѣ* быстрой *Каялы* (Сл. о полк. Іг.).

Та в давньоруській мові, де безприйменниковий місцевий локальний уже майже занепав, синонімічні до нього прийменникові звороти переважають уже і в назвах міст. Приклади: Рюрику же княжаста в *Новѣгородѣ* (Лавр.

літ.); И живяше Олегъ, миръ имѣа ко всѣмъ странамъ, княжа в *Кыєвъ* (Там же); Того же лѣта посади сѣна своего

Стослава в *Переяславлѣ*, а Вячслава у *Смоленскѣ* (Пат. літ.). Як зауважує С. П. Обнорський¹, в таких давньоруських пам'ятках, як «Повчання Володимира Мономаха» та «Слово о полку Ігоревім», місцевий локальний у назвах міст виступає вже тільки з прийменником, наприклад:

И не засташо *въ Смоленскѣ*; *въ Переяслави*; *въ Черниговѣ* (Повч. В. Мон.); Трубы трубятъ *въ Новѣградѣ*, стоятъ стязи *въ Путивлѣ* (Сл. о полк. Іг.).

У «Повѣсти временныхъ лѣт» та Суздальському літописі за Лаврентіївським списком безприйменникових конструкцій з дієсловом *быти* на означення місця всього 22, а прийменникових — 118².

У старій українській мові, як і в сучасній, місцевий локальний у назвах міст відомий вже тільки з прийменником: ...литовскимъ княземъ стати у *Холмѣ* (Догов. грам. литовсько-руських князів з польськ. кор. Казіміром Великим і ін., 1352 р.); А дана грамота в *Молодечнѣ* (Грамм. кн. Дмитра Ольгердовича Брянського, 1388 р.); Земляне чорнобыльские повинни... лежати при немъ в *Кыєвъ* (Оп. Чорн. з., 1552 р.).

У старій українській мові безприйменниковий місцевий локальний зберігається лише в деяких загальних назвах, як наприклад: А ко млину границя *горѣ* Смотричемъ до мосту (Грамм. подільськ. кн. Олександра Коріатовича,

1375 р.); А дає тому прѣреченому пану Гринку... вся тая *врѣху* именованая мѣста (Грамм. великого кн. Свидригайла, 1437 р.).

Деякі пережитки безприйменникового місцевого локального, що давно зник з літературного вжитку, див. у південно-східних говорах української мови: Він тепер *халупі* («в халупі» — І. Верхратський, Говор батюків); Ци беш *місті*? («Чи будеш у місті?» — Там же); Щось *ріці* («в ріці») хяпоче (Там же).

Порівн. і в говорах російської мови: *Ленинградской области живѣм*³; *Чистом поли* агни горятъ (Воронезька обл.).

В сучасній українській літературній мові слідів вжи-

¹ С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, 1946, стор. 56, 166.

² Н. И. Букатевиц, Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке, ч. 1, Одесса, 1957, стор. 32.

³ Р. С. Овчинникова, Цитована праця, стор. 41.

вання безприйменникового місцевого локального немає, крім хіба прислівника *долі*: А що не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба *долі* (М. Коцюбинський).

Досліджуючи безприйменниковий місцевий локальний в світлі порівняльно-історичного мовознавства, можна думати, що ця конструкція, як і всі інші безприйменникові конструкції,— первинне явище слов'янського синтаксису. Вживання ж прийменникових зворотів у таких випадках є факт пізніших часів, факт, який мав місце спочатку в загальних назвах (чим і пояснюється, що місцевий локальний без прийменника в таких назвах у давньоруській мові спостерігається вже рідко), а потім, як свідчать давньоруські пам'ятки, і у власних географічних назвах. У мовах, які зберігають стародавню граматичну будову (до таких, в першу чергу, належить близька до слов'янських мов мова литовська) місцевий локальний без прийменника залишається ще й тепер. Див., наприклад, в литовській мові: *Vaikai buvo miške*, що буквально: «Діти були лісі», тобто «Діти були в лісі».

2. М і с ц е в и й ч а с у. У давньоруській мові такий безприйменниковий відмінок означав час, що заповнюється дією не весь, а частково: час дії тут коротший часу, на який вказує назва в місцевому відмінку (відповідає на питання *к о л и ?*): Того же *лѣта* пришедеъ Бонякъ *зимѣ* на Зарубѣ (Іпат. літ.); Стославъ... ѣхаша *лѣтѣ* на санѣхъ, бѣ бо нѣчто извергълося ему на нозѣ (Там же); Идоша *веснѣ* на половцѣ (Лавр. літ.); И послаша отрока Кузмина *ночи*, написавше ему знамение (Іпат. літ.); *Томъ же дни* въведоша въ дворъ Арсению, църньця съ Хутина (Син. сп. І Новгор. літ.); Прысну море *полунощи* (Сл. о полк. Іг.); *Утрѣ* же возни стрикусы, отвори врата Новуграду (Там же).

У старій українській мові безприйменниковий місцевий з часовим значенням, будучи в стадії відмирання, вживався вже рідко і то лише в формах *зимі*, *літі* (в пам'ятках— *зимѣ*, *лѣтѣ*): Слїще *лѣтѣ* над нами близько (Луцька книга, XVI ст.); А въ городе с тьми слугами... *лете* гору окошувати около городенъ своихъ (Оп. Київськ. з., 1552 р.); По горе той замковой траву з тоє стороны, што отъ места, окошуваетъ... *зимѣ* ступени вырубиваючи, направують мещане (Там же); Косятъ сено старосте *лѣтѣ* день одинъ (Оп. Вінн. з., 1552 р.); *Зимѣ* татаре были на Подолю (Львівськ. літ., XVII ст.).

Пізніше безприйменниковий місцевий часу зникає зовсім, хоч пережитки його в південно-західних говорах української мови спостерігаються ще й до наших часів: У нас *прошлім году* хліба були землю покрили (Говірки Нижнього Подністров'я); Смеричина зеленіє як *зимі*, так *літі* (Чернівецька обл.); Лежали за один день, а *ночі* їх вивнесли на цінтыр (Лемківські говірки).

В сучасній українській літературній мові замість давньоруського безприйменникового місцевого часу (приїхавъ *ночи*) вживається або прислівник (приїхавши *вночі*), або орудний відмінок (приїхавши *ніччю*), або прийменникові звороти (*томъ же дни* въведоша— *в той же день* увели), рідше — родовий відмінок (*того ж дня* ввели).

Слід зауважити, що в давньоруській мові поруч з безприйменниковим місцевим відмінком часу існував і місцевий часу з прийменником *в*, слововживання, яке в українській мові теж не збереглося: Ярославъ... книгамъ прилежати и почитая є часто *в ноци* и *въ дне* (Лавр. літ.); *В семь же лѣ* Изяславъ, и Стославъ, и Всеволодъ, и Всеславъ... поидоша... на торкы (Там же); Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ *въ лѣночи* изъ Бѣлаграда (Сл. о полк. Іг.).

§ 20. Синтаксичні функції відмінків

Розглядаючи синтаксис відмінків в їх історії, ми помічаємо, що чим далі просуваємося в глиб віків, тим частіше зустрічається в мові відсутність прийменникових зворотів. Таке становище дає право думати, що первісно, в стародавню добу розвитку індоєвропейських мов граматичним засобом характеристики дії, вираженої дієсловом, з боку місця та часу її здійснення, причини її виникнення, об'єкта, відносно якого здійснюється дія, і ін. були лише відмінкові форми. Але таке становище не могло залишатися незмінним. В міру розвитку й ускладнення суспільної практики перевантажені значеннями відмінкові форми, приймаючи на себе все нові й нові функції, не могли вже як слід задовольнити потреби мовного процесу. Подальший розвиток мови неминуче повинен був піти шляхом розвитку прийменникових зворотів, що більш точно і диференційовано означають функції, виконувані відмінковими формами. Історія керування в синтаксисі української мови, як і в інших слов'янських мовах, в основному є

історією поступового розвитку прийменникових конструкцій за рахунок відмінкових граматичних засобів у тому чи іншому значенні.

Процес розвитку прийменникових конструкцій може привести до повного витіснення відмінкових флексій, до заміни синтетичних конструкцій конструкціями аналітичними, що показано ходом граматичної історії нових європейських мов. У слов'янських же мовах, де діють свої закони розвитку мови, цей процес не зайшов так далеко, як у деяких західноєвропейських мовах, наприклад, в англійській мові. Слов'янські мови, за винятком болгарської, в якій майже зруйновано відмінювання, збагачуються прийменниковими конструкціями, зберегли свою давню систему відмінювання імен і свою синтетичну будову.

Ідеологи англо-американського неофашизму, англо-американські лінгвісти, як і буржуазні космополіти, щоб виправдати агресивні плани своїх хазяїв, створюючи міф про пріоритет англо-саксонської культури, намагаються доводити, що аналітичні мови (такою є англійська мова) — це тип вищої структури, ніж мови синтетичні¹.

Лженауковість такого твердження очевидна, бо рівень розвитку мови характеризується не особливостями граматичної будови, а словниковим складом її. Як всім давно відомо, багатша і розвиненіша є та мова, в якій багатший і різнобічніший словниковий склад.

Російська мова, наприклад, належить до синтетичних мов, але, як відмічав ще Ф. Енгельс, це є одна з самих сильних і самих багатих живих мов світу².

§ 21. Синтаксичні функції прийменників

Прийменники, як і відмінкові закінчення, служать для вираження граматичних відношень. За допомогою прийменників виражаються просторові, часові, причинні, цільові, присвійні та інші відношення між об'єк-

¹ Синтетичні мови — це такі мови, в яких синтаксичні відношення між словами виражаються переважно зовнішньою флексією слова. Аналітичні мови відрізняються від синтетичних тим, що для вираження граматичних значень у них використовується переважно не закінчення слів, а порядок слів, службові слова і деякі інші засоби.

² Ф. Енгельс, Эмигрантская литература. Див. К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. XV, стор. 239,

тами або такі ж відношення об'єктів до дій, станів та якостей.

Більшість прийменників давньоруської мови вживалися з двома або кількома відмінками.

§ 22. Прийменник без (бес)

Прийменник *без* (чи *бес*) у давньоруській мові вживався з родовим відмінком, вказуючи на відсутність того, що виражено словом, яким він керує: Аше ли *безъ грамоты* придуть, и преданы будут нами (Лавр. літ.); Ти бо *бесщитовъ* съ засапожники кликомъ плъкъ побѣждають, звонячи въ прадѣдную славу (Сл. о полк. Іг.).

Прийменник *без* із родовим відмінком у такому значенні зберігає й сучасна українська мова: І знов посунувся повз заgonи випалений степ *без тині, без кущика* (З. Тулуб).

§ 23. Прийменник в

Цей прийменник у давньоруській мові був поширений і вживався із знахідним та місцевим відмінками.

1. Із знахідним відмінком він означав:

а) напрямок руху. Див. стор. 75;

б) знаряддя дії: Вструбимъ *в* златокованную *трубу*, начнемъ бити *в* серебряныя *органы* (Сл. Д. Зат.);

в) мету дії: Створиша городокъ *во* имя брата ихъ старѣшаго и нарекоша и Киевъ (Лавр. літ.); Ходи Володимерь, снѣ Всеволожь, и Олегъ, снѣ Стославлъ, ляхамъ *в* *помочь* на чехы (Там же);

г) час, не повністю охоплений дією. Див стор. 77;

д) предмет, в який перетворюється інший предмет: Преобразися *въ* змию (Лавр. літ.);

е) кількість предметів: И ѣхашо сквозѣ полкы половѣчьскы не *въ* 100 дружинѣ и с дѣтьми и с женами (Повч. В. Мон.).

Конструкція «*в* (*у*)» (ці прийменники змішалися в українській мові) плюс знахідний відмінок у всіх указаних значеннях зберігається і в сучасній українській мові. Але в значенні мети — тільки в сполученні «*в* (*во*) ім'я». Приклади: І міномети сьогодні били якось особливо, як *у літавери* (О. Гончар); І йде на подвиг титанічний *Во ім'я* щастя на землі. Я славлю партію величну і серце партії

в Кремлі (А. Шмигельський). Ваш Мірошниченко скоро лікарню в МТС перетворить (М. Стельмах). Прогресивний світ знає агресора, викриває його плани і підіймається проти нього нездоланим табором миру *у мільярд* чоловік на чолі з великим і непереможним радянським народом (З газ. «Радянська Україна»).

Приклади цієї конструкції в значенні напрямку руху див. на стор. 75.

Слід зауважити, що деякі іменники, які входили до складу даної конструкції в давньоруській мові, в сучасній українській мові в цій конструкції не вживаються; наприклад: *въ конецъ* життя (в значенні часу); *идѣте* паки в Нѣмци... і *оттудъ идѣте въ Греки* (назви народностей на місці назв країн, у які скерований рух).

До мінімуму обмежила свої позиції в сучасній українській мові конструкція «в плюс знахідний відмінок» і в значенні мети. У старій українській мові вона була ще, можна сказати, продуктивним засобом вираження такого значення. Приклади: А ту дѣднину панъ Кола вольнъ продати или замѣнити, или тунь отдати *у* своѣ лѣпшиѣ *ужитки* обротити (Грам. галицьк. старости Яна Шкотського, 1409 р.); ...дали есмо *въ держанье*... (АЗР, т. V, 86); ... всѣх студентовъ своихъ в *погибель* вѣчную посылаеть (І. Вишенський); ...зъ ласки нашое *въ уживанье* пустили (Універсал Б. Хмельницького, 1656 р.).

В сучасній українській мові словосполучення з прийменником **в (у)** на означення мети дії представлені хіба лише в таких прикладах, як *в ім'я, у відповідь, в знак* подяки. Але й замість останніх двох прикладів як синоніми до них тепер вживають словосполучення з прийменником **на**: *у відповідь = на відповідь, в знак подяки = на знак подяки*.

2. Із місцевим відмінком прийменник **в** у давньоруській мові означав:

а) місце, де щось діється або де перебуває предмет чи особа. Див. стор. 112—113;

б) час дії, не повністю охоплений дією. Див. стор. 115;

в) засіб дії: *Иде Володимерь на болгары съ Добрыною,*

съ воємъ своимъ, в лодьѣ (Лавр. літ.);

г) особу чи предмет оцінки або компенсації: *А въ гнищанинѣ и въ тивуницѣ и въ мечьницѣ 12 гривнѣ* (Руська правда); *А въ княжѣ борти 3 гривнѣ* любо пожгуть, любо

изудруть (Там же); *А въ уткѣ и въ густѣ, и въ жеравѣ, и въ лебеди 30 рѣзанъ, а продажи 60 рѣзанъ* (Там же);

д) роль чи посаду особи: *На^м суть князи муромьскыѣ и рязаньскыи* близь *в сусѣдѣ^х* (Лавр. літ.); *И послаша въ сторожихѣ* Яруна съ половци, а самъ станомъ сташа ту (Син. сп. І Новгород. літ.); *в) осіб і тварин (у множині), серед яких здійснюється дія, чи осіб, серед яких перебуває певна особа чи проходить певна дія, а також назву народності на місці назви країни: Великыи въ князьхъ князь Святославъ* (Зб. Свят. 1073 р.); *В се же врѣмя умре Болеславъ Великий в Лясьхъ* (Лавр. літ.); *И помроша кони у вои Володимерь... бѣ бо моръ в кони^х* (Там же); *Игорь же Стославичъ тотъ годъ бяшетъ в половцехъ* (Іпат. літ.); *Ни скотъ в скотѣхъ* коза; *ни холопъ в холопѣхъ*, хто у холопа працює (Сл. Д. Зат.); *Велье имя мое въ языцѣхъ* (Лавр. літ.); *И многу мятежу и крамолѣ бывши в людѣхъ* (Іпат. літ.).

Конструкція «в плюс місцевий відмінок множини» у значенні осіб у їх перебуванні серед інших осіб у давньоруській мові вживалася і з займенниками: *Кто болии въ васѣ* акъже Феодосии, послушьливыи, кроткыи, смѣренныи; *да съ будетъ вамъ игумень* (Лавр. літ.); *И вѣставше людѣе, избиша еппы, и попы, и бояры своя, и бы мятежъ въ нихъ* (Іпат. літ.).

В сучасній українській мові ця конструкція не вживається в функції особи чи предмета оцінки. Та її в такому значенні не знала вже й стара українська мова. Значно звузила ця конструкція сферу свого вжитку в значенні часу дії. В сучасній українській мові в даній конструкції з часовим значенням вживаються лише назви місяців без означення, іменник *рік* в одині, іменники *сторіччя, період, число* в множині: *Будинок не жилий — точнісінько такий, яким був того вечора в жовтні* сорок першого року (Ю. Смолич); *За його словами, він ще батракував тут у пана, в сімнадцятому році* робив тут революцію (Ю. Смолич).

Не вживається в сучасній українській мові конструкція «в (у) плюс місцевий відмінок» на означення осіб, серед яких перебуває особа, і тварин в їх перебуванні серед інших тварин, а також на означення назви народ-

ності на місці назви країни, хоча в старій українській мові таке слововживання ще існувало: То пакъ кгда патріархъ у *Волосех* около порядков церковных змешкал («Пересторога», поч. XVII ст.); Того ж року в *Нѣмцахъ* які єсь пророки два явились (Літ. Сам.); А ви в *татарахъ* в тяжких кайданах до смерти сидите (Істор. вірш «Полонення польських гетьманів», XVII ст.).

Порівн. і в російській діалектній мові: Я тоже когда жил в *казаках* (серед козаків).

В сучасній українській літературній мові вже неможливі звороти «побував у *болгарах*» в значенні «в Болгарії», «жив у *татарах*» в розумінні «серед татар», «між татарами»; «коза в *козах*» в розумінні «серед кіз», «між козами» і т. п.

Хоч у Т. Г. Шевченка маємо, наприклад: Будь щаслива в *чужих людях* («Катерина»).

Сполучення прийменника *між* (*межи*) з орудним відмінком та *серед* (книжне *среди*) з родовим на означення середовища, в якому перебуває предмет чи відбувається дія, були відомі й давньоруській мові: И *посреди ихъ* Всеволодь не мало мужьство показа (Іпат. літ.). Див. стор. 131.

Конструкція «у (в) плюс місцевий відмінок» на означення ролі чи посади особи зберігається в українській мові не тільки в минулому, а й тепер: Сей Казимеръ первый бѣ в *королѣхъ* полскихъ (Густинськ. літ., XVII ст.); ...зоставал на веселю в *боярах* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Марія в *наймичках* росла (Т. Шевченко); «А де ти був?» — «У *партизанах!* Йй-бо, в самого Ковпака» (М. Рильський); Андрій ще ходив у *пастухах* (П. Панч); Які героїчні штурми відбулися на цій ріці, яка молодь виростала в *бетоницях, водолазах, будівниках* (Ю. Яновський).

У старій українській мові прийменник *в* з місцевим відмінком відомий і в значенні мети дії: ...в *своих потребах* у мѣстѣ был у Луцку («Пересторога», поч. XVII ст.); Ви-славши посланца своего Ивана Искру... в *пилнихъ справахъ*... пишно просимъ (Лист Б. Хмельницького воеводі С. Прозоровському, 1652 р.).

Таке слововживання зберігається і в сучасній українській мові: Лейтенант уже встиг десь побувати у *своїх справах* (О. Гончар).

§ 24. Прислівники-прийменники *взлѣ, подлѣ, мимо*

У давньоруській мові на означення предмета, поблизу якого проходить дія чи перебуває інший предмет, вживалися прислівники-прийменники *взлѣ, подлѣ, мимо* із знахідним відмінком: И бѣжаще *возлѣ Санѣ* у гору и спихаху другъ друга (Іпат. літ.); И поиде Изяславъ к Чернигову... и сташа *подлѣ Десну* (Там же); Паки идоша угри чернии *мимо Києвъ* послѣже при Олзѣ (Лавр. літ.).

Прислівник-прийменник *подлѣ* в окремих випадках у давньоруських пам'ятках трапляється і з родовим відмінком: Самъ же *ѣха подлѣ короля* (Іпат. літ.), що для старої української мови є вже правилом: Стали у Великого Крихова, кде переходить дорога зудечевская *подлѣ Узложи* поперець дубровы к Нечачу лѣсови і *подлѣ лѣса* горѣ и *подлѣ дубровы* горѣ (Грам. кн. Федора Любартовича, 1413 р.); Тамъже *подле светлицы* еще комора (Оп. Київськ з., 1552 р.); Продад ниву свою власную... лежачую *подле нивы* Романовой, Хижого зятя, и *подле нивы* Хведора Шевця (Борисп. акт. кн., XVII ст.).

Із знахідним відмінком прислівник-прийменник *мимо* продовжував вживатися і в старій українській мові: ...сѣрыбою ѣздятъ до Мозыря або *мымо Мозырь* (Оп. Моз. з., 1552 р.); И устрашилося сердце наше *мимо Києвъ* бѣшащихъ татаръ многихъ (Лист київськ. студента Т. Кодрицького, 1657 р.); Козаки... *мимо городъ* утекли къ Нѣжину (Літ. Сам.).

Те ж і в старому фольклорі та говірках: Ой не ходи *мимо двір, мимо мої ворота* (П. Чубинський, V, 352); *Мимо колодизь* ішли (Б. Грінченко, Словник, т. II, стор. 425).

Порівн. і в говорах російської мови: *возле печь* (Даль, I, 232), *подле речку* (А. М. Селищев, Диалектологический очерк Сибири, 261).

Прийменник *мимо* із знахідним відмінком зберігається також у сербській мові.

У сучасній українській мові прислівник-прийменник *мимо* відомий лише з родовим відмінком: *Мимо воріт* несподівано прогарчав танк (О. Гончар), що зрідка маємо і в давньоруських пам'ятках: и поѣха *мимо Новѣгорода* (Новгор. IV літ.).

Родовий відмінок витіснив знахідний при прислівнику-прийменнику *мимо* (а в російській мові і при *возле* та *под-*

ле, що зберігаються в ній) тому, як гадає Т. П. Ломтев¹, що родовий відмінок був уживаніший при прийменниках, керованих дієсловами нескерованого руху, тоді як знахідний відмінок більше вживався при дієсловах скерованого руху: *в'їхав у місто, кинув під стіл, став під душ і т. п.*

§ 25. Прийменник *до*

У давньоруській мові цей прийменник сполучався з родовим відмінком на означення:

а) межі руху в просторі. Див. стор. 43;

б) межі дії чи перебування предмета в часі: *Аще ли до світа держать, то вести его на княжь дворъ (Руська правда); До недѣли виру [сберу]ть вирниці (Там же); Суть гради ихъ и до сего дне (Лавр. літ.); Съ вечера до світа летять стрѣлы каленныя (Сл. о полк. Іг.); Всеславъ изъ Києва дорискаше до куръ Тмуроканя (Там же).*

У старій українській мові прийменник *до* з родовим відмінком вживався ще й на означення призначення: *куль железныхъ, свинцомъ облитыхъ, до гаквициць тыхъ и до киевъ девятьсотъ сорокъ и шесть (Оп. Черкаськ. з., 1552 р.).*

У всіх цих значеннях конструкція «*до* плюс родовий відмінок» зберігається і в сучасній українській мові: *Дехто поспішав додому, але молодь залишалась в лісі до ранку (З. Тулуб); Навіть запасні частини до трактора десь видряпав (М. Стельмах). Приклади цієї конструкції в значенні межі руху в просторі див. на стор. 44.*

У старій українській мові сполучення прийменника *до* з родовим відмінком часто вживалося ще й на означення мети дії з підкресленням її ціленаправленості, наприклад: *Похочеш ли ты до якого доброго дела послы твои до насъ послати (Метрики Вел. князівства Литовського, XVI ст.); ... подалъ до вписаня въ книги кгородские Луцкие...выпись... (АЮЗР, т. I, ч. III, 42); ... было потребно... оное для выпроваженя деревнѣ потребной, до мурованья церквей брацкихъ... (АЗР, т. V, 252); Пѣнъ Гарасим мѣеть сумою, и стравою, и борошном спомагати до збудованя тых млинов (Полт. акт. кн., XVII ст.).*

¹ Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, 1956, стор. 295.

В сучасній українській мові така конструкція для вираження мети вживається рідко (поступившись місцем сполученню прийменника *для* з родовим відмінком) і то переважно в дожовтневих письменників, наприклад: *А Умань палає, Світить Гонті до роботи (Т. Шевченко); Знов подолана, я не маю сил до бою (Л. Українка); Виростаєте ціпкі і тверді До великої зміни (І. Франко).*

Значно ширше відоме дане явище в південно-західних говорах нашої мови. Причому часто використовується ця конструкція не тільки на означення мети, а й на означення предмета призначення. Приклади: *«Не ту! Карту до голування!» — скричав на нього Момчинський (Л. Мартович); Чи тут вам місце до наради? (І. Франко).*

§ 26. Прийменник *дѣля*

Прийменник *дѣля* (рідше — *дѣля*) в давньоруській мові вживався з родовим відмінком. Ця конструкція широко використовувалася насамперед для означення мети дії, наприклад: *Того же дѣля имъ помогати головнику (Руська правда); Женися у богата тестя чти дѣля (Сл. Д. Зат.);*

И сѡмя шоломъ, погънаше опять к полкомъ того дѣля, что быша познали князя и возворотишася быша (Іпат. літ.).

Зворот з прийменником *дѣля* на означення мети трапляється ще і в ранніх пам'ятках української мови: *А того дѣля приказуемы дѣтемъ нашимъ... (Догов. грам. кор. Ягелла з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.).*

Відповідно до давньоруського прийменника *дѣля* в українській мові вживається прийменник *для*¹: *Тепла рука моя простягнена для дружнього стиску (М. Коцюбинський).*

Конструкція «*дѣля* плюс родовий відмінок» у давньоруській мові, як і «*для* плюс родовий відмінок» у старій українській мові, вживалася і в значенні причини дії: *Язь ты и бес таче выпускаю болѣсти дѣля твоеи (Іпат. літ.); Вдасть же за вѣно грекомъ Корсунъ опять црцѣ дѣля, а самъ приде Киеву (Лавр. літ.); И пояль ю бѣ Яропѣлкъ, братъ Володимеръ, и ростригъ ю красоты дѣля лица ея (Казання про Бориса і Гліба, XII ст.); Оли то буду*

¹ В етимологічному словнику Д. Преображенського (стор. 208 і 185) *дѣля* виводиться з слова *дѣло*, а *для* з слова *длѣть*.

грѣ створилъ, оже на тя шедъ к Чернигову *поганы дела*. (Повч. В. Мон.); Левъко Оржыщевский самъ дей *для хоро-бы* не ехаль (Витязь з перепису війська Великого князівства Литовського, 1565 р.); И так *для встыду* почали мясо ѣсти и по сей день ядят («Пересторога», поч. XVII ст.); [Хмельницький] годитися отмовилъ *для недотримання слова* и тиранства надъ Русю ляцкого срогого (Львівськ. літ., XVII ст.); ... *для невдячности* сыновноѣ, *для мѣзерного стану* своего приходячи, знову до отца и до матки верталися к домом (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Для нужних и слабых коней* не могли прѣти до того, аби тую армату зду-жали отвести (Літ. Вел.).

У старій українській мові з родовим відмінком на означення причини або мети дії вживався і прийменник **задля**: Мене, мовит, Иванъ хочет одогнати *за для того*, що сам, мовит, не промышлень (Полт. акт. кн., XVII ст.); А стрельци московскіе не хотѣли присягати *за для того*, же старшій братъ zostаваль у лѣтъ осминадцяти (Літ. Сам.); ... при которомъ намѣтѣ и войско московское стало з оружьемъ *задля унимания* своеволѣ (Там же).

Конструкція «**задля** плюс родовий відмінок» у значенні мети дії відома і в сучасній українській літературній мові: Чому ж плещуть ворожі язика, що учинив те *задля власної користі, задля власної пихи і слави?* (Н. Рибак).

У значенні ж причини дії ця конструкція, як і конструкція «**для** плюс родовий відмінок», зберігається лише в південно-західних говірках української мови: Мусіла вже *для бід* і лавки віддати, та ще потім по біді й обід справляти (С. Руданський); Макар Іванович... купив їх [брошури] тільки *задля їх дешевини* (М. Коцюбинський); Нехай радше гине мій син, ніж *задля нього* має увійти хоч один ворог нашого краю (І. Франко).

§ 27. Прийменник **за**

У давньоруській мові цей прийменник вживався із знахідним та орудним відмінками.

1. Із знахідним відмінком він означав:

а) напрямок руху: [И] идоша *за море* къ варягомъ (Лавр. літ.); Томже лѣ гонихо по половъцихъ *за Хоролъ* (Повч. В. Мон.);

б) час, протягом якого відбулася чи відбувається дія: В си же времена бѣ знаменьє на западѣ: звѣзда превелика...

и пребѣ *за 7 дни* (Лавр. літ.); Да аще твои мужь ударить моимъ, да не воюемъ *за три лѣта* (Там же); И созда столпъ то *за 40 лѣ* (Там же); Се же бѣ дивно чюно, яко *за 2 лѣ* лежа си... нѣмъ и глу лежа *за 2 лѣ* (Там же); И жьдаша *за мѣць* (Іпат. літ.); *За си мѣць за одинъ* перепочивъ, поиде же (Там же);

в) причину дії: Се же погыбе не от брата, но *за брата* своего (Лавр. літ.);

г) об'єкт при дієсловах боротьби та захисту: Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ *за землю рускую* (Іпат. літ.); Аще князь нашъ мля *есть*, но положимъ животь свои *за нь* (Там же); И стоя всь полкъ по 3 дни *за свою правду* (Син. сп. І Новгород. літ.);

д) об'єкт оцінки або компенсації: А *за княжь конь*, иже тои съ пятномъ, 3 гривнѣ, а *за смердѣи* 2 гривнѣ (Руська правда);

е) особу, з якою одружується жінка: Отдадять ю брата *за мужь*, како си можуть (Руська правда); Поимемъ жену его Вольгу *за князь* свои Малъ (Лавр. літ.); Рюрикъ Ростиславичъ отда дщерь свою Всеславу в Рязань *за Ярослава за Глѣбовича* (Іпат. літ.).

Конструкція «**за** плюс знахідний відмінок» зберігається і в сучасній українській мові в значенні:

а) напрямку руху: Степан Кушнір аж *за Буг* мусів утікати (М. Стельмах);

б) причини дії: Виключити з партії Гайдая *за розкол* комітету, *за зрив* партійної дисципліни, яка мусить бути зараз залізною (О. Корнійчук);

в) об'єкта при дієсловах боротьби та захисту: Виступають партизани проти хижих білих зграй, *за Червону Україну*, *за Радянський рідний край* (І. Микитенко); В усяку хвилину і перед ким завгодно він готовий вступитися *за свого брата* (О. Гончар);

г) об'єкта оцінки: *За такого* линка можна було б узяти зо два злоти, а він його зварив! (М. Коцюбинський);

д) особи, з якою одружуються: *За Миколу-бригадира* — свою доньку віддає (І. Гончаренко).

Однак слід зауважити, що сучасна українська літературна мова втратила конструкцію «*за* плюс знахідний відмінок» в значенні часу, протягом якого відбувається дія, при дієсловах недоконаного виду. Відома вона була старій українській мові: ...ждати имаєть намо от тыхо мяпусто *за 3 лѣта* (Закладна кор. Ягелла воеводи молдавськ. Петру на Галич за 4000 карб. срібла, 1388 р.); А тепер таке слововживання зберігається лише в південно-західних говорах нашої мови: Лежали *за еден день*, а ночі їх винесли на цінтыр (Лемківські говірки); Та так ся мені вдячив за мое добро, що тебе *за три роки* годую (Л. Мартович).

У цьому випадку в сучасній українській літературній мові вживається або знахідний відмінок, або сполучення «*протягом* плюс родовий відмінок»: лежали *один день*; *три роки* годував; *протягом трьох років* годував.

Конструкція «*за мужь*» в українській мові перетворилася в прислівник «*замуж*» чи пізніше «*заміж*»¹: Марія пойдеть *замужъ* (Підтвердж. грам. Казіміра Ягелловича Митьку Немирі на маєтки, 1452 р.); Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її *заміж* (М. Коцюбинський).

2. З о р у д н и м відмінком прийменник *за* в давньоруській мові означав:

а) місце перебування предмета: Аже будешь *за Днѣпромъ*, то вся твоя правда (Іпат. літ.); О Руская земле! Уже *за шеломянемъ* еси (Сл. о полк. Іг.);

б) предмет слідування: Идоша *за розбоиники* в погоню (Новгор. I літ.);

в) особу, що має залежних від себе осіб: Аже будуть *за мужемъ*, то не дати имъ части (Руська правда).

Конструкція «*за* плюс орудний відмінок» у перших двох значеннях зберігається і в сучасній українській мові: *За горами* гори, хмарою повиті (Т. Шевченко); Пішли ми рейдом бойовим *За Ковпаком* в Карпати (М. Нагнибіда).

Конструкція ж «*за мужем*» в українській мові перетворилася в прислівник «*замужем*».

У давньоруській мові ще зрідка, а в старій українській порівняно широко прийменник *за* вживався з родовим відмінком у значенні «під час»: И не точю бо *за живота*

его, и таковая створиша бѣсовѣ его ради (Іпат. літ.);

Оставляємъ его, яко *за кня Лѣва* были и *за руски княжатъ* (Дарча грам. польськ. кор. Ягелла попу М. Терлецькому на село Терло, 1415 р.); Село Пятничане *за князя Константина* жь отдано Степану Демидовичу (Оп. Вінн. з., 1552 р.); А жона моя *за живота* своего тыхъ имений никому... записовати... не маєть (Заповіт волинськ. воеводи кн. О. Ф. Чарторийского, 1569 р.); Прошълих годов, *за небожчика Пушъкара*, брадем в пна Вакули чтири бочки меду прѣсного (Полт. акт. кн., XVII ст.).

У такому значенні конструкція ця зберігається і в сучасній українській мові: Морозиха розповідала, що кімнати ці давні — будовано їх ще *за кріпацтва* (С. Васильченко); *За часів* Горького — можна поручитися — тут у селі і по всіх навколишніх селах не було жодного велосипедиста (Ю. Смолич).

§ 28. Прийменник *із* (*ic*)

У давньоруській мові цей прийменник відомий лише з родовим відмінком. Така конструкція означала:

а) населений пункт чи територію, з меж яких починається рух: В то же веремя Ярославъ приде *и[с] Смоленська* Києву (Іпат. літ.); Днѣпръ бо потече *изъ Оковского лѣса* (Лавр. літ.); Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ плъночи *изъ Бѣлаграда* (Сл. о полк. Іг.);

б) час: Ласкръдъ будетъ *из дѣтська* (Пандекти Антіоха, XI ст.);

в) предмет, з внутрішніх меж якого виходить рух: Аще кто вылѣзьяше *ис хоромины*, хотя видѣти, абые уязвень будьяше (Лавр. літ.); И всѣдоша на конь и пѣши *из лодей* выше ^дидоша (Там же); Ту Игорьъ князь высѣдѣ *изъ сѣдла* злата (Сл. о полк. Іг.);

г) причину дії. Див. стор. 101.

Прийменник *із*, а здебільшого *з*, із родовим відмінком у всіх таких значеннях зберігається і в сучасній українській мові: Цієї ж ночі виїхав з *Одеси* (П. Резников); Легенький вітрець подихає з *теплого краю* (П. Мирний); В ясному повітрі над Будапештом з *ранку* до ночі висіла наша авіація (О. Гончар); В цей час з *хати* вийшла мати

¹ Форма *замуж* діалектно зберігається і тепер.

(О. Довженко). Приклади цієї конструкції в значенні причини див. на стор. 102.

Слід зауважити, що давньоруській конструкції «із плюс родовий відмінок» у значенні причини при назві чи імені особи в сучасній українській мові відповідає теж родовий відмінок, але з прийменником *із-за* або *через*: [И] нача гнѣватися Изяславъ на Антонья *изъ Всеслава* (Лавр. літ.) = «І почав гніватися Ізяслав на Антонія *із-за* (через) Всеслава».

§ 29. Прийменник *к*

Прийменник *к* у давньоруській мові вживався з давальним відмінком. Означала ця конструкція:

а) час, що передує часу, вираженому іменником у давальному відмінку: *К вечеру* одолѣ Ярославъ, а Стополкъ бѣжа (Лавр. літ.); Бишася день, бишася други, третьяго дни *къ полудню* падоша стязи Игореві (Сл. о полк. Іг.);

б) напрямок руху. Див. стор. 52—53;

в) об'єкт-адресат, якому посилається щось у власність: *И посла къ нему* злато і паволоки (Лавр. літ.);

г) об'єкт-адресат, якому посилається щось не у власність або до якого направляється хтось у якійсь справі: *И посла къ деревляномъ*, рькущи сице... (Лавр. літ.); *И послаша* деревляне лучшие мужи числомъ 20 въ лодыи *к Ользѣ* (Там же).

Конструкція «*к* плюс давальний відмінок», вживана ще в українській мові, в сучасній літературній мові не закріпилася і зникла. Замість цієї конструкції у значенні часу, що наближається до якоїсь пори дня чи року, в сучасній українській мові вживається цілий ряд інших конструкцій, наприклад: *І бились* день, і другий билися, *Та коло полудня* на третій Поникли Игореві стязі (Т. Шевченко); *Перед світом* усе те заснуло (Т. Шевченко); *Під вечір* на селі з'явився Підпара (М. Коцюбинський); *Над ранок* і він скотився у чорну пропасть... сну (В. Стефаник).

Конструкція «*к* плюс давальний відмінок» у цьому, як і в інших значеннях, тепер вже діалектальне явище, що в літературних творах трапляється лише в поодиноких випадках, наприклад: *К ночі* все те стихло (М. Коцюбинський); *Уже к світові*... він таки свого добився (С. Васильченко).

Об'єкт-адресат, якому посилається щось у власність, у сучасній українській мові виражається безприйменни-

ковим давальним відмінком: *А чутка у гаю* була така, що ніби Шука та частенько, *Як тільки* зробиться темненько, *Лисиці й шле* то щупачка, *То сотеньку* карасиків живеньких *Або лине* гарненьких... (Л. Глібов), — конструкцією, що була вже і в давньоруській мові: *И послаша ему* мечъ и ино оружье (Лавр. літ.).

Об'єкт-адресат, до якого направляється хтось у якійсь справі, в сучасній українській мові передається родовим відмінком з прийменником *до*: *От за цим* же мене й послано *до вас*, щоб ви сказали свої умови (Тобілевич).

Прийменник *к* з давальним відмінком у давньоруській мові вживався при дієслові *бесѣдовати*: *Удивився* црѣ разуму *єя*, и *бесѣдова к неи* (Лавр. літ.); *Къ женамъ* нелѣпымъ *є бесѣдовати* (Повч. В. Мон.).

Вживалася ця конструкція поруч з конструкцією «*с* плюс орудний відмінок»: Мнози повѣдаху видѣвше и *бесѣдоваше съ нимъ* (Казання про Бориса і Гліба, XII ст.). У цій конструкції маємо вже назву особи, не до якої скеровано повідомлення, а яка діє взаємно з іншою особою.

В українській мові при дієслові *бесідувати* зберігається лише остання конструкція: ...*маю з вами бесідувати* (О. Гончар).

У давньоруській мові прийменник *к* із давальним відмінком на означення адресата повідомлення вживався і при інших дієсловах говоріння: *Рѣша* деревляне *к Ользѣ* (Лавр. літ.); *И рече* Игорьъ *къ дружинѣ* своей (Сл. о полк. Іг.); *Онъ же глаголаше къ нимъ* (Лавр. літ.); *Се молвилъ* Василко си *ночи к Уланови* и Колчи, реклъ тако... (Там же).

Відповідно до такої конструкції у давньоруській мові був і давальний без прийменника *к*: *В се же лѣто* *рекоша* дружина *Игореві* (Лавр. літ.); *Тогда же глагола* *отроку*: «*Се уже, чадо, свѣтъ, есть, всяди на конь свои*» (Києво-Печерський патерик); *Млѣвитъ* Гзакъ *Кончакови* (Сл. о полк. Іг.).

В сучасній українській мові особа, до якої адресована мова, виражається безприйменниковим давальним відмінком: *Каже* тоді батько *Морозові* (С. Васильченко); *Стоячи в машині*, генерал щось енергійно *говорив* *командирам* полків (О. Гончар).

Рідше в такому значенні використовується відповідник до давньоруського давального з прийменником *к* — конструкція «*до* плюс родовий відмінок». Це буває тоді, коли треба підкреслити зверненість дії в бік тієї чи іншої особи;

наприклад: Ламле руки, Сестра ридає. І, рвучись, Кричить до брата: — Схаменись, Амоне, брате мій лукавий (Т. Шевченко); Та мати... сіла на лаві й сказала до дітей (А. Голловко); Згадує бої в горах, згадує гвардії старшого лейтенанта Брянського і як він говорив до них перед боєм, незадовго до своєї смерті (О. Гончар).

§ 30. Прийменник *кромѣ*

Прийменник *кромѣ* в давньоруській мові вживався в значенні «без» з родовим відмінком: Не лѣло ми єсть быти *кромѣ ваю* (Іпат. літ.); Хоть и тяжко ти головы *кромѣ плечю*, зло ти тѣлу *кромѣ головы* (Сл. о полк. Іг.).

Конструкція «*кромѣ* плюс родовий відмінок» у давньоруській мові відома і в просторовому значенні: в значенні «*внѣ* плюс родовий відмінок»: Не добро єсть лежати оцю нашему Феодосѣви *кромѣ манастиря цркве* своєя (Лавр. літ.); А внѣ круга обаполы два слнца, а надѣ слнцемь *кромѣ к[р]уга* дуга рогама на сѣверѣ (Там же) Порівн. також: Бѣ бо тогда поле *енѣ града* (Лавр. літ.).

Конструкція «*кромѣ* плюс родовий відмінок», як і конструкція «*внѣ* плюс родовий відмінок» в указаних значеннях українською мовою не успадкована.

У давньоруській мові конструкція «*кромѣ* плюс родовий відмінок» вживалася і на означення виключення чогось або когось із наступного: Шедше *кромѣ мене* нарьцѣте, его же хочете *кромѣ двою брату* *Николыи Гната* (Лавр.

літ.); Се же горе бѣ не въ нашей земли во одинои, нѣ по всеи облас Рустѣи, *кромѣ Києва* одиного (Новгор. І літ.).

У такому значенні тут вже вживалася й конструкція «*развѣ* плюс родовий відмінок»: Нѣту вамѣ князя иного *развѣ Стослава* (Лавр. літ.).

Це явище спорадично трапляється і в пам'ятках старої української актової мови, наприклад: Коней и товару не важилися держати й усякого бидла, там на сий час зостаючого, *развѣ тилко птаства, гусей й утят, курей* (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

В сучасній українській мові в такому значенні зберігається лише конструкція «*крім* плюс родовий відмінок»: *Крім орла*, жодне створіння не може дивитись на сонце, не прищуливши ока (О. Корнійчук).

§ 31. Прийменник *межи*

Прийменник *межи* чи *между* (слов'янізм) у давньоруській мові вживався з родовим, знахідним та орудним відмінками.

1. З родовим та орудним відмінками він означав місце, де щось діється, оточення, в якому відбувається дія, або взаємовідносини між двома чи декількома особами: И створи мирѣ Володимерь сѣ болгары, и ротѣ заходиша *межоу собѣ* (Лавр. літ.); И єсть останокѣ его *промежу Асюра и Вавилона* (Там же); Глѣбу же убьену бывшу и повержену на брезѣ *межи двѣма колодама* (Там же); Святѣплѣкъ полелѣя отца своего *междю угорски-ми иноходьцы* (Сл. о полк. Іг.); Бѣ бранѣ люта *межи има* (Іпат. літ.).

2. Із знахідним відмінком цей прийменник показував напрямок руху: И пустиша на воропѣ *межи Києвъ и Вышегородѣ* (Лавр. літ.); И в ту ношѣ посла Володимерь Славяту с нѣколикю дружиною и с торкы *межи вальи* (Там же).

Дана конструкція з такими значеннями зберігається і в сучасній українській мові¹: І там на широкій долині між гір Селяни всі табором стали (Л. Українка); Савка гримів ложками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів і собачі морди (М. Коцюбинський); Дорога в'ється між полями (М. Рильський); Між народами країни дружба розцвітається (П. Тичина).

§ 32. Прийменник *на*

Прийменник *на* в давньоруській мові був дуже поширений і вживався із знахідним та місцевим відмінками.

1. Із знахідним відмінком він означав:

а) місце, куди скерований рух: И приѣха въ малѣ дружинѣ *на княжѣ дворѣ* (Лавр. літ.); Иде Володимерь сѣ воин *на Корсунѣ*, градѣ гречьский (Лавр. літ.); И пришедшу ему *на Галичѣ*, и срѣтоша и бояре галичкыи и володимерь-

¹ Прийменник *межи* внаслідок ненаголошеності його (як прийменника) в сучасній українській мові вживається здебільшого без кінцевого звука *и*. Прийменник *между* (слов'янізм) в українській мові не вживається зовсім.

сти (Іпат. літ.); И пото ^м паки на Донъ ^м идохъ с Стополко и с Двѣмъ (Повч. В. Мон.); А Игорь князь поскочи... бѣлымъ гоголемъ на воду (Сл. о полк. Іг.);

б) об'єкт дії: [Олег] вступи ногою на лобъ (Лавр. літ.); А всядемъ, братіє, на свои брѣзья *комони* да позримъ снєго Дону (Сл. о полк. Іг.);

в) час, не повністю охоплений дією: убьєнь же бы... въ субботу на *ночь* (Лавр. літ.); А и Смолинська тои же зимѣ

та к Новугороду, на *весну* Глѣбови в *помочь*, а на *лѣ* со оцѣмъ подѣ Полтескѣ, а на *другую зиму* с Стополкомъ подѣ Полтескѣ (Повч. В. Мон.);

г) час, як строк дії: А куровъ єму по двоє на *день*, а хлѣбовъ 7 на *недѣлю* (Руська правда); И приставиша к нему стороже на *ночь* (Лавр. літ.);

д) мету дії: Разведѣте дружину мою по городомъ на *покорѣмъ* (Лавр. літ.); Придоша половци Илтарь и Кытань к Володимеру на *миръ* (Там же); А галици свою рѣчь *говоряхуть*, хотятъ и полетѣти на *удіє* (Сл. о полк. Іг.);

е) об'єкт боротьби: Иде Стославъ на *козары* (Лавр. літ.); Поиди Ярополкъ на *Олга*, брата своего (Там же);

є) одиницю розрахунку: и повѣжьте ны, *колько васъ*, да *вдамы* по числу на *главы* (Лавр. літ.); И *заповѣда* Олегъ [дань] *даяти на 2000 корабль* по 12 гривень на *члвкъ* (Там же);

ж) спосіб дії: Обѣдаша *братья на скупъ* (вкупі) *кождо* с бояры своими (Лавр. літ.);

з) призначення предмета (при іменниках): Муки не *имамъ на испечение* хлѣбомъ (Киево-Печерський патерик); Хребетъ мой дахъ на *раны*, а ланитѣ мои на *заушеньє* (Лавр. літ.);

Конструкція «*на* плюс знахідний відмінок» у всіх розглянутих значеннях вживається і в сучасній українській мові. А саме:

а) на означення місця спрямування дії: *На шлях* я *вийшла* ранньою весною (Л. Українка);

б) на означення об'єкта дії: *Полюючи на лисиць*, одягаться треба дуже тепло (О. Вишня);

в) на означення часу, не повністю охопленого дією: Той дикий степ був *подем* бою на *гранях* багатьох епох, *це* не *заважало* *перекопській* рівнині *пишно* зацвітати *щовесни* і *вигоряти* *на літо*, *мокнути* *восени* і *замерзати* *на зиму* (Ю. Яновський);

г) на означення часу як строку дії: *Прийняв його* *Бородай* *на зиму* за харч та одєжу (П. Мирний);

д) на означення мети дії: *Бурлаки* *звернули* в *яр* *на відпочинок* (І. Нечуй-Левицький);

є) на означення об'єкта боротьби: *Пішов* *на пана* за волю (В. Кучер);

є) на означення одиниці розрахунку: В *середньому* *вийшло* — я *приймав* *двадцять* *хворих* *на день* (О. Корнійчук);

ж) на означення способу дії: ...*вона* *йшла* до нього *жити* *на віру* (М. Коцюбинський);

з) на означення призначення предмета: *Навіть* *про* *полотно* *на шатра* не забули *побратими* (І. Франко); *Виноградари* *ладнають* *обручі* *на бочки* *винні* (М. Нагнибіда).

Слід зауважити, що в цій конструкції назви населених пунктів, в які скерований рух, у сучасній українській літературній мові становлять уже застаріле явище; наприклад: А мене послали *На столицю* з *козаками* *Наказним* *гетьманом* (Т. Шевченко). Звичайною ця конструкція тепер є в таких випадках, коли вона означає напрямок руху без вказівки на момент вступу в населений пункт: *Ідуть* *воїни* *Святослава*, *прямуючи* *на Царгород* (Ю. Яновський). Вживається вона також і тоді, коли мова йде про те, що «поїзд *іде* *на Москву*, *на Київ*» і т. д.

Конструкція «*на* плюс знахідний відмінок» у значенні населеного пункту, в який скерований рух, широко вживалася не тільки в давньоруській, але і в старій українській мові. Приклади: А *которые* *на Вышгородѣ* *ходятъ* *землею* або *водою*, *тые* *дають* *отъ* *копы* по 4 гроши (Оп. Київськ. з., 1552 р.); ...*повѣзъ* *єи* *на Милуѣ* к Петрови (Полт. акт. кн., XVII ст.); Я зо *страху* *забѣгъ* *на Олианую* и *схоронилемся* *против* *сонца* *под* *колоду* (Там же); И *тіє* *реестра* в *книги* *пописали*, *которые* *книги* *одни* *на Москву* *повезѣни*, а *другіє* *воеводамъ* *подани* (Літ. Сам.).

Звузилося вживання цієї конструкції і в значенні мети. Та й взагалі словосполучення з *прийменником* *на* в значенні мети тепер більш властиве фольклорній та усній розмовній мові. Основною формою вираження мети дії на сучасному етапі розвитку української літературної мови є конструкція «*для* плюс родовий відмінок», яка краще, виразніше передає значення мети, ніж конструкція «*на* плюс знахідний відмінок» з її широкою семантикою.

Досить часто конструкція «**на** плюс знахідний відмінок» у значенні мети в сучасній українській літературній мові зустрічається лише у фразеологічних виразах: *на сміх, на радість, на оборону, на біду*¹.

У значенні призначення предмета ця конструкція те-пер вживається переважно в фольклорній та усній розмов-ній мові, в літературній же мові основною формою вира-ження такого значення є сполучення прийменника **для** з родовим відмінком: Був у нас мальований глечик *для води...* (С. Васильченко); Обіч стояв на тринозі апарат *для кінознімання* (Ю. Яновський); Сорочку прикрасила найтоншим вирізуванням та мережками, а хустку *для носа* вигаптувала золотом та срібною биттю (З. Тулуб).

2. Із м і с ц е в и м відмінком прийменник **на** в давньо-руській мові означав:

а) місце дії чи перебування предмета: ...подожди мало *на Москві* (Іпат. літ.); Бѣ вложи в сѣрце княземъ рускы Стополку и Володимеру, и снястася думати *на Долобыскѣ* (Лавр. літ.); И повѣдаша имъ, яко половци стоятъ *на Хоролѣ* (Іпат. літ.); Тогда убиша *на Костромѣ* Семена Тонгилиевича (Воскр. літ.); Преставися князь Симеонъ кiev-скій *на Києвѣ* (Псков. літ.); Преставися митрополитъ Кип-рианъ *на Москвѣ* (Новгор. літ.); Ту ся брата разлучиста *на брезѣ* быстрой Каялы (Сл. о полк. Іг.);

б) час, не повністю охоплений дією: Єже было творити отроку моему, то сѧ есмь створилъ дѣла на воинѣ и на ло-вѣхъ ночь и днь *на зною и на зимѣ*, не дая собѣ упокою (Повч. В. Мон.); *На седьмомъ вѣцѣ* Трояни врѣже Все-славъ жребій о дѣвицю себѣ любу (Сл. о полк. Іг.);

в) знаряддя дії: Не едемъ *на конихъ* ни *на возѣхъ* (Лавр. літ.);

г) особу, яка повинна платити данину, чи особу, на яку покладається певна відповідальність: [Святослав] сѣде, княжа ту вѣ Переяславци, емля дань *на грѣцѣ* (Лавр. літ.); Мсти от крове праведнаго сего, якоже мстилъ еси крове Авелевы, положивъ *на Каинѣ* стенанье и тря-сеньє (Там же); А козари имаху *на полянѣ*, и *на сѣверѣ*,

¹ Курс сучасної української літературної мови, т. 2, К., 1951, стор. 92.

и *на вятчѣ* имаху по бѣлѣи вѣверцѣ от дыма (Там же);

д) особу чи предмет оцінки або компенсації: Нача Бел-дюозъ даяти *на собѣ* (за себе) злато, и сребро, и конѣ, и скоть (Лавр. літ.); А далъ есмь *на немь* (за нього) 50 гри-вень кунъ, а 5 локоть скорлата (Іпат. літ.);

е) спосіб дії: И взяша градъ Рязань копьемъ, изведше *на льсти* князя Юрья (Іпат. літ.).

Конструкція «**на** плюс місцевий відмінок» зберігаєть-ся і в сучасній українській мові на означення:

а) місця дії чи перебування предмета: *На Великому шля-ху*, вкритому лиснючим синюватим асфальтом, зацокали копита (М. Стельмах); Немає тепер *на земній кулі* такої країни, де б не підіймалися хвилі великого руху прихиль-ників миру (О. Корнійчук);

б) часу, не повністю охопленого дією: Завтра, мабуть, *на зорі* знову почнеться битва (Н. Рибак); От і став дід *на старості* літ сторожем у колгоспному саду (М. Стель-мах);

в) знаряддя дії: Вночі Пантелій Жолудь з друзями *на машинах* влетів у своє село (М. Стельмах).

Слід зауважити, що дана конструкція в значенні міс-ця, якщо в склад її входять назви населених пунктів, у сучасній українській мові не вживається, хоч в старій українській мові з такою семантикою вона ще існувала: Писанъ *на Прилуцѣ* за Днѣпромъ (Жалув. грам. кievськ. кн. Семена Олександровича Іеремії Шашку, 1459 р.); А *на Москвѣ* моръ великій былъ (Літ. Сам.); ...тот Петро *на селѣ* Милцяхъ (Полт. акт. кн., XVII ст.).

У певному складі архаїзувалася вже тепер ця конструк-ція і в значенні часу, не повністю охопленого дією, як на-приклад: Потім невдовзі батьки померли *на однім році* (А. Головка).

Невідома українській мові (навіть і в минулому) ця кон-струкція в значенні особи чи предмета оцінки або компен-сації.

Втрачена сучасною українською мовою дана конструк-ція і в значенні способу дії, лише залишки її трапляють-ся в старому фольклорі: Обізвався козак *на солодкім ме-ду*: «Гуляй, гуляй, дівчинонько, я й додому проведу» (Нар. пісня), хоч у старій українській мові таке слововживан-ня ще існувало: Таковий каждый *на честі* и *на здоровью*

а на горлѣ... маеть бути каран (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Мають плату на *своєм тѣли*... понести (Борисп. акт. кн., XVII ст.). Втрачена ця конструкція сучасною українською мовою і в значенні особи, з якої щось стягається, хоча в старій українській мові в такому значенні вона ще була відома: Тодгы панъ Данило не добылъ на *воитѣ* того дворища, што на Гугни (Розмеж. грам. кн. Федора Любартовича між Данилом Дажбоговичем Задеревецьким і братами Облазницькими, 1411 р.); Узяли есмы на *Янѣ Бѣлѣцкомѣ* помочное (Грам. руськ. старости Ів. Срімського Яну Білецькому, 1421 р.); Семенъ Александровичъ о тотъ дель не маеть... на *немъ* того искати на веку (Рішення вел. кн. Олександра Чарторийського, 1498 р.); В заводе ж шкод Семен, Ясиковъ зят, доходилъ на *Сидору* шкод своихъ (Полт. акт. кн., XVII ст.); ...слѣдом дошли на *тих злочинцях* (Борисп. акт. кн., XVII ст.).

Порівн. і в говірках російської мови: Я взяла на *йом* три тышшы¹.

§ 33. Прийменник *над*

Прийменник *над* у давньоруській мові вживався із знахідним та орудним відмінками.

1. Із знахідним відмінком цей прийменник означав предмет, над яким здійснюється дія іншого предмета: Видиста три столпы, акы дугы зарни, и стоявше и придоша *надъ верхъ* цркве (Іпат. літ.).

2. З орудним відмінком прийменник *над* означав:

а) предмет, коло якого чи над яким здійснюється дія іншого предмета: И поставиша црквѣцю малу *надъ пещерою* (Лавр. літ.); Они же рѣша: «Въ лѣсѣ на горахъ *надъ рѣкою* Днѣпрською» (Там же);

б) предмет, по відношенню до якого проявляється влада, панування: И постави *надъ нимъ* царя Саула (Лавр. літ.); Орелъ птица царь надо всѣми *птицами*, а осетръ *надъ рыбами*, а левъ *надъ звѣрми*, а ты, княже, *надъ переславцы* (Сл. Д. Зат.);

в) предмет, на який скерована дія: Въ то же лѣто утопоста 2 попа, и не да епископъ *надъ ними* пѣти (Син. сп. І Новгород. літ.); И приде Ярополкъ *надъ нимъ* плакася (Лавр. літ.).

¹ В. И. Соби́нникова, Цитована праця, стор. 28.

Прийменник *над* із знахідним та орудним відмінками у всіх розглянутих значеннях зберігається і в сучасній українській мові: Як в час вечірній лине з-над застави *Над Збруч, над Буг, над прикордонній вал* Велика пісня визволення й слави — Гімн велетнів — «Інтернаціонал» (М. Бажан); Зоре моя вечірняя, зійди *над горою* (Т. Шевченко); *Над дорогою* часом попадалась вся в цвіту дика груша або кущ черемухи з медовим духом білих делікатних китиць (М. Коцюбинський); Ніяких тих начальників *над нами* (Л. Українка); Гірко плакав Карпо Гайовий *над тілом* отамана (В. Кучер).

§ 34. Прийменник *о*

Прийменник *о* в давньоруській мові посідав широке місце і вживався із знахідним та місцевим відмінками.

1. Із знахідним відмінком він означав:

а) причину-підставу дії: Стрѣльцемъ стрѣлящимъся *о рѣку*, и поча Володимерь приступати силою (Іпат. літ.); Угре бишася *о мостъ* со Володимѣромъ (Там же); И бишася дружина моя с нимъ 8 днии *о малу* [*греблю*] (Повч. В. Мон.);

б) предмет зіткнення: И разбѣ злѣ, акы древныя млаѣца *о камень* (Сл. Д. Зат.); Единъ же Изяславъ, сынъ Васильковъ, позвони своими острыми мечи *о шеломы* литовскія (Сл. о полк. Іг.);

в) причину дії: На седьмомъ вѣщѣ Трояни врѣже Всеславъ жребии *о дѣвицю* себѣ любу (Сл. о полк. Іг.);

г) час, не повністю охоплений дією: Мьстиславъ же *о свѣтъ* заутра видѣвъ лежачиѣ сѣчени от своихъ Сѣверъ варягы Ярославлѣ, и ре... (Лавр. літ.).

Ця конструкція в сучасній українській мові зберігається лише в значенні предмета зіткнення: Брязне клинок *об*¹ залізо кайданів (Л. Українка).

2. З місцевим відмінком в давньоруській мові прийменник *о* вживався на означення:

¹ Прийменник *о* українській літературній мові наших часів взагалі не властивий. А тому в таких випадках замість нього вживається *об*. Звичайним він був у старій українській мові: Килко разъ ударило його *о землю* (Київськ. літ., XVII ст.). Поруч з прийменником *об* трапляється він ще, наприклад, у Т. Шевченка: І довгі коси в реп'яхах *о поли* бились в ковтунах («Відьма»).

а) кількості предметів (іноді приблизної) або кількості частин предмета (складу): Телебуга вниде п̄шь со своєю женою *об одинои кобылѣ* (Іпат. літ.); Паде головъ *о стѣ* (близько ста) к̄метьства (Син. сп. I Новгор. літ.); Во Африки же два д̄тища родистася, єдинъ *о 4-хъ ногахъ*, а други *о двою главу* (Лавр. літ.);

б) причини дії: мно̄ паде головъ *о князи Юрьи* (через князя Юрія — Син. сп. I Новгор. літ.);

в) часу (прийменник *о* поєднується головним чином з іменниками, що означають назви релігійних свят та частин доби): Вста угъ в̄тръ с̄ сн̄гомъ... на память святого архистратига Михаїла *о об̄днѣи* (Новгор. I літ.); И повоєваше села *о Юрьевѣ дні* (Новгор. IV літ.); Того же л̄фта в зимнее время *о свадьбахъ*... бысть пожаръ во градѣ Псковѣ (Псковськ. I літ.);

г) непрямого об'єкта при дієсловах говоріння, сприйняття, повідомлення, думання, почуття, просьби: Игорь же гла с ними *о мирѣ* (Лавр. літ.); И прелсти Дѣдъ Стополка,

и начати думати *о Василкѣ* (Там же); *Слыши о братѣ* си, и *о дѣтѣ*, и *о княгини* своєї, яко вышли суть из Руское землѣ (Іпат. літ.); *Увѣдавъ* король *о изгнаньи* єя, съжалиси (Там же); Цесарь же Олекса *не печалаше о немѣ* (I Новгор. літ.); И нача *молитися* Котякъ зятю своєму *о пособии* (Воскр. літ.).

Конструкція «*о* плюс місцевий відмінок» була найпоширенішим засобом передачі деліберативних відношень у давньоруській мові: її вживаність у середньому в пам'ятках XI—XIV ст. досягає 50% серед інших конструкцій з цією ж функцією¹.

Прийменник *о* з місцевим відмінком у давньоруській мові відомий також у значенні «навколо», «під керівництвом когось», «за кимсь»: Съступися море *о Фараоне* и *о воихъ* єго («навколо Фараона і воїнів його» — Лавр. літ.); Ходнша на емь молодци *о Вишатѣ о Василивици* («під керівництвом Вишати Васильовича» — Син. сп. I Новгор. літ.); И запроша *о них* («за ними») истобьку (Лавр. літ.).

У старій українській мові конструкція «*о* (*об*) плюс місцевий відмінок» була продуктивною і вживалася на означення:

а) кількості предметів: Млинъ *объ одномъ коле* в месте Веничкомъ (Оп. Вінн. з., 1552 р.); Продали млин... *о двухъ колах* (Пирят. акт. кн., XVII ст.);

б) часу: Дають старосте мещане *о божомъ нароженіи* колядки по 2 калача, а хто *о святе* не дасть, з тыхъ береть огурцизны за то по 12 грошей, а *о велицедни* по томужъ (Оп. Вінн. з., 1552 р.); *О полуднѣ* сонце затмилося (Межигірськ. літ., XVII ст.); Ти войска переправились на тот бокъ Днепра *о святомъ пророку Іліи* (Літ. Сам.); Татаре *о покровѣ* были (Львівськ. літ., XVII ст.); Павльо *о весняномъ ярмарку о святомъ Николѣ* купилъ тую яловьку (Полт. акт. кн., XVII ст.);

в) об'єкта при дієсловах говоріння, сприйняття, повідомлення, думання, просьби: ...*о томъ* добре *вѣдають* (Грам. самборськ. старости Сташка Давидовського перемисьльськ. єпископу Іллі, 1422 р.); А *о доходахъ* замковихъ *поведали* тубылцы старшыи черькасыцы (Оп. Черк. з., 1552 р.); *Услышу о вашихъ речахъ* (Крехівський апостол, XVII ст.); *О мнѣ не пытали* (Там же); Кроль былъ панъ валечный, *о войнѣ* болшъ *мыслилъ* («Пересторога», поч. XVII ст.); Жаданъ *о томъ зломъ учинку* нашом бинамней *не вѣдал* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Той вам и *скажет* и *о Дядечковомъ овчари* (Там же); Манец Волощенко... і *о Чамариной овце* *мовил* (Там же).

Конструкція «*о* плюс місцевий відмінок» у значенні «навколо», «під керівництвом когось», «за кимсь» в старій українській мові не вживалася.

В сучасній українській літературній мові ця конструкція не збереглася і в значенні кількості предметів. Залишки її спостерігаються лише в південно-західних говорах української мови: Стоїть хвop *о єдині нозі* (Ів. Верхратський, Лемки); Палка *о двохъ рожнахъ* (Говірки Нижнього Подністров'я).

У значенні часу ця конструкція зустрічається в письменників XIX ст., наприклад: *Об Семени* дрижать, *об Петрі* зранку мліють (Гулак-Артемовський); Там її ждуть, дожидають, як *об весні* ластівки (Г. Квітка-Основ'яненко); Піду, тільки нехай *об осені* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Об різдві* їх заручили (М. Вовчок); *О Петрі* якось проти неділі сниться мені сон (М. Вовчок), *Об Миколі* на ярмарку овечат купив (П. Мирний).

Для сучасної української літературної мови словосполучення з таким складом іменників становлять уже

¹ Р. С. Лион, Цитована праця, стор. 9.

пережиткову категорію. Сталося це внаслідок виходу з активного фонду словникового складу літературної мови іменників на означення релігійних свят, бо з цими іменниками насамперед поєднувався прийменник *о*.

У наші часи вживання таких зворотів можливе тільки діалектно.

В сучасній українській літературній мові ця конструкція узвичаїлася лише на означення годин: Сьогодні вже дозволили йому вийти *о сьомій годині* (О. Корнійчук); Почали сьогодні вдосвіта, рівно *о шостій*, а закінчили *о дванадцятій* (Ю. Дольд-Михайлик).

Та і в таких випадках тепер вживається зворот «*в(у)* плюс знахідний відмінок»: Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу, Музика у садку та поїзд *в сім годин* (В. Сосюра); Почався припадок *в сім годин* (О. Корнійчук), що було вже і в давньоруській, і в старій українській мові: Тое же зими, по Федоровѣ недѣлѣ во вторникѣ, *в 9 частъ*, потрясеся земля по всеи области Киевської (Іпат. літ.); *Въ осмюю* теды *годину* дунувъ вѣтеръ полудневый ззаду ихъ («Книга о побоищи Мамая», XVII ст.).

Слід додати, що в ряді випадків часова конструкція «*о* плюс місцевий відмінок» в сучасній українській мові вже адвербіалізувалася. Сюди належать такі форми, як *опівдні*, *опівночі*; наприклад: ...а шосе блищало в далечинь, як сонячна дорога *опівдні* на морі (О. Гончар); Як та хмара, гайдамаки Умань обступили *Опівночі* (Т. Шевченко).

Конструкція «*о (об)*» плюс місцевий відмінок на означення об'єкта при дієсловах говоріння, думання, повідомлення, просьби, надто продуктивна в старій українській мові, ще широко вживалася, наприклад, І. Котляревським та Квіткою-Основ'яненком¹. Трапляється вона і в Т. Шевченка та в інших письменників аж до наших часів: Турн *о нім не помишляв* (І. Котляревський); *Базікали о всіх ділах* (І. Котляревський); *О Петрі так думай...* (І. Котлярев-

¹ За спостереженнями З. М. Веселовської, в оповіданні Квітки-Основ'яненка «Щира любов» з чотирнадцяти прикладів при дієслові *думати* в дванадцятьох вживається «*о*» плюс місцевий відмінок і тільки в двох прикладах «*про*» плюс знахідний відмінок. При дієсловах же *говорити*, *казати*, *розказувати*, *писати*, *згадувати*, *знати*, *чутти* й ін. звороти «*о*» плюс місцевий відмінок та «*про*» плюс знахідний відмінок чергуються у Квітки майже в однаковій кількості. (Див. З. М. Веселовська, Мова Г. Хв. Квітки-Основ'яненка, «Наукові записки» Харківської науково-дослідчої кафедри мовознавства, 1927, стор. 105.)

ський); Я... *должон об ній подумати* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Може вже об Марусі і не дума* (Г. Квітка-Основ'яненко); І хоч би насміх де могла *о давнім-давні говорила* (Т. Шевченко); *І блавав би я о смерті* (Т. Шевченко); Не спала вона й *думала об тім*, кого вона кохала (М. Вовчок); *Але годі о смерті гадать* (П. Грабовський); *Об чім він думає* (П. Мирний); *О горю чи о кращій долі* В хатах малії і старії *снять?* (І. Франко); Але хотів, щоб кожен полковник сповістив сам раду, *сказав о тім* царським послам і воєводам (Н. Рибак).

Однак у наші часи таке слововживання є вже архаїзмом, витісненим у літературній мові конструкцією (відомою вже і в давньоруській мові) «*про*» плюс знахідний відмінок: Та *розкажи*, моя зоре, *про тую Марину* (Т. Шевченко); Цілу дорогу Гнат *думав про Настю* (М. Коцюбинський); В кутку вусатий Шовкун *гомонів з сусідою про бої в горах* (О. Гончар); Никифор Іванович квапився і коротко, стисло *розповідав про колгосп*, ділився своїми планами (В. Минко).

35. Прийменник *около*

Прийменник *около* в давньоруській мові відомий лише з родовим відмінком. Вживався він на означення:

а) просторової близькості: Придоша Литва и воєвоваша *около Переспонциѣ* (Іпат. літ.); Половци же начаша воевати *около Чернигова* (Лавр. літ.);

б) предмета піклування чи уваги: Феодосии... шедъ с братьєю, взя Исакия и принесе и к с[о]бѣ в кѣлью и *служаше около его* (Лавр. літ.).

З такими значеннями ця конструкція зберігається і в сучасній українській мові: Донбасівський полк затримався *коло* переправи (Ю. Яновський); Батько занедужав; *коло його* все поралась (Т. Шевченко)¹.

¹ Прийменник *коло* без початкового звука *о* засвідчений уже ранніми пам'ятками української мови, наприклад: ... побраль па Татоні

миръ вепрѣ у Черно лѣсѣ *коло Турьи* (Грам. кн. Федора Любартовича, 1413 р.). Але поруч з формою *коло* в старій українській мові вживалася і форма *около*: Сноповъ *около замку* при стенахъ осьмьдесятъ (Оп. Черк. з., 1552 р.); Войска стояли *около Днѣпра* (Літ. Сам.), що маємо, наприклад, ще в Квітки-Основ'яненка: То ще мало, що у хаті, а то *около вікон* було багацько, так і зазирають («Маруся»); Сама й *около коров*, сама й у полі («Конотопська відьма»).

§ 36. Прийменник *от*

Прийменник *от* у давньоруській мові був дуже поширений і вживався з р о д о в и м відмінком. Ця конструкція означала:

а) територію чи сторону світу, з меж яких розпочинається рух: ...приведе мастера *от Грекъ* (Лавр. літ.); Пришедше *от вѣстока* и устремшася чересь горы великия (Там же); ...рать идетъ из Галича, а другая *от Чернигова* (Іпат. літ.);

б) предмет чи особу — джерело походження іншого предмета чи особи: На второмъ же зборѣ *от Рима* Да[ма]сѣ, а *от Олександрія* Тимофѣи, *от Антіхія* Мелетии (Лавр. літ.); И не по мнозѣхъ днехъ бѣ нѣкыи человекѣ, именовъ мирскимъ *от града Лкбча* (Там же); Мы *от рода рускаго* съли и гостѣе (Там же); И приведоша ему жену *от Пскова* именовъ Олгу (Там же); Се кость *от кості* мояя а плоть *от плоти* мояя (Там же);

в) сукупність осіб чи предметів, з яких виділяється їх частина: Посла единого *от братьѣ* ко Изяславу (Лавр. літ.); Володимеръ же побредѣ рѣку с малою дружиною, мнози бо падоша *от полка его* (Там же);

г) особу чи осіб, з яких щось стягається: И отходящей Руси отсюда взимають *от насѣ*, еже надобѣ, брашно на путь (Лавр. літ.); Да не изищется смръть ихъ *от князя* вашего (Там же);

д) особу, в якій щось крадуть: Аше ли ключится украсити русину *от грекъ* что или гръчину *от Руси*, достоинно есть да возворотитъ (Лавр. літ.);

е) предмет, з внутрішніх меж якого виходить рух чи дія: Есть же могила его въ пустыни и до сего дне, исходитъ *от нея* смрадъ золь (Лавр. літ.);

є) причину дії. Див. стор. 101;

ж) підставу дії: А *от тѣхъ ляховъ* прозвашася поляне (Лавр. літ.);

з) особу, від якої виходить дія (при дієсловах, пасивних дієприкметниках та іменниках): идемъ въ Греку *от Олга* и *от Игоря* княжичя (Лавр. літ.); Мы... послании *от Игоря*, великого князя рускаго и *от всякоя* княжья и *от всѣхъ люди* руския земля (Там же); А *от князя* помочи нѣту (Там же);

и) особу, від якої щось переймається чи одержується: Не переимаи же ученья *от латынъ* (Лавр. літ.); И приимъ *от него* чѣти мнози (Там же);

і) одиницю розрахунку: Съдумавше [же] поляне и вдаша *от дыма* мечь (Лавр. літ.); А поганій... емляху дань по бѣлѣ *от двора* (Сл. о полк. Іг.);

ї) об'єкт, частина якого досягається дією: И заповѣда ему *от древа* всякого ясти (Лавр. літ.);

й) предмет чи особу, від яких відсторонюються. Див. стор. 40;

к) час, протягом якого здійснюється дія: Оже кто емлетъ по 10 кунѣ *от лѣта* на гривну, то того не отметити (Руська правда);

л) час, з якого починається дія, рух: Есть у мене единъ

снѣ меншей дома... *от дѣтства* бо нѣ кто имъ удариль (Лавр. літ.); Собираеть собѣ богатство и вѣстаеть *от ноци* и даеть брашно дому (Там же);

м) суб'єкт дії при пасивних дієприкметниках. Див. стор. 45.

В сучасній українській мові конструкція «*від (од)* плюс родовий відмінок» зберігається лише у значенні:

а) причини дії. Див. стор. 102;

б) особи, від якої виходить дія: Ідїть, люди добрі, туди, відкіля прийшли, і до того, *від кого* прислані (Г. Квітка-Основ'яненко); Гонець *від Івана Дроздова* розпрощався з Кармалюком на узліссі і зник у густому чагарнику (В. Кучер);

в) особи чи установи, від якої щось переймається чи одержується: Він сїдав десь на узбіччю гори. виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився *од старших* (М. Коцюбинський); Я ніколи не забуду, що волею війни і вашею волею інженер Корн чотири роки в крицевій тюрмі одержує *від вас* накази і чини (О. Корнійчук);

г) одиниці розрахунку: Дід брав за літо по п'ятаку *од вівці* (П. Мирний).

д) особи чи предмета, від якого віддаляються чи відсторонюються: *Від мене* сон милий тіка... (Л. Українка); *Від плуга* чесного, *від вільного заводу* нас хоче ворог відірвать (М. Рильський);

е) часу, з якого починається дія, рух: Ні, годі! Розбити пута, що *від віку* сковують білі, неробучі руки (М. Коцюбинський);

є) предмета — джерела іншого предмета: І плоть *од плоти*, кров *од крові* Народу бідного свого (М. Бажан);

В ролі делегата спершу *од полка*, а потім *од дивізії* мене посилали на з'їзди (С. Васильченко).

В усіх інших значеннях давньоруська конструкція «*от* плюс родовий відмінок», як правило, в сучасній українській мові витіснена конструкцією «*з* плюс родовий відмінок».

У старій українській мові конструкція «*от* плюс родовий відмінок» відома була ще й у значенні:

а) особи, з якої щось стягається: А теперешньий староста береть *отъ нихъ* по 7 грошей з диму (Оп. Канівськ. з., 1552 р.);

б) суб'єкта дії при пасивних дієприкметниках. Приклади див. на стор. 46.

§ 37. Прийменник *перед*

Прийменник *перед* чи *пред* (слов'янізм) у давньоруській мові вживався із знахідним та орудним відмінками.

1. Із знахідним відмінком він означав особу чи предмет, до яких скерований рух: Поимаше лядские бояре, приведоша е *пере[д]* Данила во городокъ (Іпат. літ.); И [взешме на рамо] вынесоша и *предъ* пещеру (Лавр. літ.).

Те ж маємо і в сучасній українській мові: Прийшли в каплицю *перед* Феба (І. Котляревський); У неділеньку рано та раненьку Збиралася громадонька... Та криницю виливала, Словитого сина доставала. Несли сина *перед* пани... (Т. Шевченко).

Але в сучасній українській літературній мові така конструкція сприймається вже як застаріла і трапляється дуже рідко.

Порівн. і в сучасній російській літературній мові, яка вже втратила знахідний напрямку з прийменником *перед* (*перед*)¹. За свідченням Ю. Ф. Карського, така конструкція відсутня не тільки в сучасній, але і в старій білоруській мові².

2. З орудним відмінком прийменник *перед* у давньоруській мові означав:

¹ Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к русскому литературному языку, 1950, стор. 262.

² Е. Ф. Карский, Белорусы. Язык белорусского народа, в. 2—3, Изд-во АН СССР, 1956, стор. 438.

а) предмет, перед яким проходить дія, чи предмет, який перебуває на передньому плані іншого предмета: По семь сѣдоша деревляне пити. И повелѣ Ольга отрокомъ своимъ служити *предъ* ними (Лавр. літ.); И взяша Игоревы товары *передъ* Золотыми вороты (Іпат. літ.); Сѣдяхю ему *предъ* дверьми куща своего (Слово Іларіона «О законѣ и благодати»);

б) час, що передує часу, вираженому орудним відмінком:

Бѣ знамение въ солнци *предъ* обѣднею: чисту сущу небу, внезапно померче солнце яко на часъ (Син. сп. І Новгород. літ.); Что ми шумить, что ми звенить давеча рано *предъ* зорями? (Сл. о полк. Іг.).

Конструкція «*перед* плюс орудний відмінок» в усіх цих значеннях зберігається і в сучасній українській мові: Пани тікали, никли *перед* лицем народу, як солома в огні (М. Коцюбинський); Я бачив дивний сон. Немов *передо мною* Безмірна та пуста і дика площина (І. Франко); *Перед світом* усе те заснуло (Т. Шевченко).

§ 38. Прийменник *по*

Прийменник *по* в давньоруській мові вживався з давальним, знахідним та орудним відмінками.

1. З давальним відмінком у множині він означав місце дії чи перебування предмета: Идоша *по* кѣльямъ своимъ (Лавр. літ.); А дружина ти *по* городомъ далече (Іпат. літ.); Грозы твоя *по* землямъ текуть (Сл. о полк. Іг.); Орьтьмами и япончицами и кожухы начаша мосты мостити *по болотомъ* и *грязивымъ* мѣстомъ (Там же).

Конструкція «*по* плюс давальний відмінок множини» на означення місця відома й українській мові. Маємо її не тільки в пам'ятках XIV—XVIII ст., а і в літературних творах першої половини XIX ст., діалектально вона зберігається й тепер. Приклади: А *по старымъ дорогамъ* гостемъ пойти, куда хочеть (Грама. вел. кн. литовськ. Кейстута і його брата волинськ. кн. Любарта торунським купцям, після 1341 р.); А буваєть уходниковъ немало, яко близко прошлого лета было ихъ *по* *всімъ* *уходамъ* о триста человекъ (Оп. Черк. з., 1552 р.); Рыбу и бобры в половини на князя ловятъ *по* Днепру и *по озерамъ* (Оп. Кан. з., 1552 р.); І смерть люта, що нам тута вельми докучала, *По болотам, очеретам*, біжучи кричала («Великодні вірші», 1791 р.); Сім літ, як *по морям* волочать (І. Котляревський);

По городам бур'янець і величенький (Квітка-Основ'яненко)¹; Сула шумить, гуляє по степах (Є. Гребінка).

Та поруч із такою конструкцією в українській мові на означення місця здавна відома й конструкція «**по** плюс місцевий відмінок множини». Остання конструкція вже в деяких пам'ятках навіть XVI ст. (наприклад, у Крехівському апостолі) частіше вживалася, ніж попередня. Приклади: ... по обоихъ сторонахъ тоє реки земля лежачая (Жалув. грам. київськ. кн. Семена Олександровича Ієремії Шашку на землі, 1459 р.); Бобровые гоны по рѣкахъ вышей писаныхъ хаживали черкасъцы мещане и бояре (Оп. Черк. з., 1552 р.); Бобровые гоны ... по иныхъ речѣкахъ (Оп. Київськ. з., 1552 р.); Тулячися по пущах, по горах (Крехівський апостол, XVI ст.); Зостаючая пѣхота от него в Паволочи великіє разбой по гостинцяхъ чинила (Літ. Сам.); ...по домахъ пойдѣмо (Драма про Олексія чоловіка божого, XVII ст.).

Конструкція «**по** плюс місцевий відмінок множини», витіснивши свій синтаксичний синонім — «**по** плюс давальний відмінок множини» — стала нормою сучасної української літературної мови, наприклад: Розточилися ви, як весняна вода, По ярах, по байраках, по балках (Л. Українка); Я бачу мільйони людей, що пересуваються по дорогах і по полях (Ю. Яновський).

2. Із з н а х і д н и м відмінком прийменник **по** в давньоруській мові вживався на означення:

а) мети дії: Не хожеше зять по невѣсту, но приводяху вечеръ (Лавр. літ.); Володимеру же шедшу Новгороду по верховъниѣ воѣ на печенѣгы (Там же);

б) повторності часу в періоді, вказані іменником у знахідному відмінку: И тако по вся лѣта творяше (Лавр. літ.); Моляся по вся дни тако сохрнену быти (Там же); А Владимиръ по вся утра уши закладаше (Сл. о полк. Іг.);

в) межі дії: И стаха около Перемышля по Вагру (Лавр. літ.); И раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю (Там же);

г) розподільного (дистрибутивного) об'єкта: Начаша скотъ събирати: от мужа по 4 куны, а от старость по 10 грѣ, а от бояръ по 12 грѣ (Лавр. літ.); Или ихъ будетъ 18,

¹ За підрахунками З. М. Веселовської, у Квіткі-Основ'яненка давальний відмінок множини з прийменником **по** зрідка чергується з місцевим; з 170 прикладів з місцевим вжито тільки дев'ять. (Див. З. М. Веселовська, Цитована праця, стор. 108.)

то по три гривнѣ и по 30 рѣзанъ платити мужеву (Руська правда);

д) особи, що захищається іншою особою: Концакъ поручися по свата Игоря (Іпат. літ.).

Конструкція «**по** плюс знахідний відмінок» зберігається в сучасній українській мові в значенні:

а) мети дії: Цей будинок я пам'ятав іще, як малим ходив у ліс по суніці (С. Васильченко);

б) розподільного (дистрибутивного) об'єкта: На розлогих артильних ланах гудуть трактори, ведучи за собою по три, по чотири сівалки (О. Вишня);

в) межі дії: Аж по Случ від Каспію все на бій, на бій (А. Малишко); Спалено село аж по саму річку (О. Довженко).

Слід зауважити, що в сучасній українській літературній мові цією конструкцією означається переважно межа при зануренні чогось у щось, наприклад: Наснилась йому весняна повідь у Криничках, затоплені кучеряві левади, білі розквітлі вишняка по пояс у сяючій святковій воді (М. Коцюбинський); Чи міг Вася байдуже писати про бійця, який пробивався з ним трансільванськими лісами, перебродив по шию крижаний Муреш, справляв Жовтневі свята під мокрими скиртами в угорських хуторах? (О. Гончар).

Зникли в сучасній українській мові звороти типу «по вся дні», «по вся часи» в значенні повторності часу в періоді, вказані знахідним відмінком, хоч у пам'ятках української мови вони трапляються аж до XVIII ст. включно: Она... по всѣ часы ку мне... чинить (Дарчий запис Олександра Федор. Чарторійського дружині..., 1567 р.); Я по вся часи тебе споминаю (О. Падальський). Ці звороти в сучасній українській мові витіснені зворотами «кожний день», «кожну годину». Зберігаються в сучасній українській мові лише такі сполучення, як «по цей час», «по перше число», «по цей день» і т. п.: А дядько Панас як пішов, так і по сей день... (М. Коцюбинський); Зате й по цей час живе в народі добра слава про Василя Трубенка (О. Довженко).

Не збереглася в сучасній українській мові конструкція «**по** плюс знахідний відмінок» у значенні особи, що захищається іншою особою. Вона спорадично трапляється ще в ранніх пам'ятках нашої мови, як наприклад: Поручаємся по Олехна, што служи́ йому, спору́ своєму коро, вѣрно

(Поручний лист князів і бояр південноруських кор. Ягеллу за сіверського кн. Дмитра Корибута, 1388 р.). Але й тут уже замість неї, як і тепер в українській мові, вживалася синонімічна конструкція «**за** плюс знахідний відмінок»: Протосингел... ручилъся *за него* («Пересторога», поч. XVII ст.).

В сучасній українській літературній мові для вираження мети дії поруч з конструкцією «**по** плюс знахідний відмінок» використовується (рідше) й конструкція «**за** плюс орудний відмінок» — слововживання, ще невідоме в давньоруській мові: Візьме відра, опівночі піде *за водою* (Т. Шевченко); Андрій з Іваном Степановичем пішли до контори *за платнею* (П. Панч).

3. Прийменник **по** з місцевим відмінком у давньоруській мові вживався на означення:

а) явища, події, періоду часу, особи, після яких щось відбувається: Стояша *по побѣдѣ* три лѣ (Лавр. літ.); Поча княжити Игорь *по Олзѣ*... и деревляне затвориша от Игоря *по Олговѣ смрти* (Там же); Земля опустѣша... *по Романѣ* (Іпат. літ.); *По тѣхъ же лѣтѣхъ* движе рать Андрѣи королевичъ на Данила (Там же);

б) часу, частково охопленого дією (в значенні «під час чогось»): И створиша миръ в неделю, а завтра *по зори* повѣсиша Василя и Лазаря (Лавр. літ.);

в) предмета туги, суму, жалю: Тако нынѣ жалую болми *по Игорѣ, братѣ моемъ* (Іпат. літ.); Плачется мати Ростислава *по уноши князи Ростиславѣ* (Сл. о полк. Іг.);

г) розподільного (дистрибутивного) об'єкта: И вѣдаша Ольгови *по щялгу*, якоже [и] козаромъ даху (Лавр. літ.); Емляху дань *по бѣлѣ* отъ двора (Сл. о полк. Іг.);

д) особи чи осіб, за якими слідують: *По мнѣ* идетъ полкъ со княземъ бещисла множество (Лавр. літ.); Угре же погнаху *по нихъ*, мняху Боняка бѣжаща (Іпат. літ.);

И повѣда имъ: «Иде Володимеръ Галичський *по нѣ*» (Там же);

е) особи, що захищається іншою особою: Тотъ бо не вдадаше Мъстиславу встати ратью *по Ярославѣ* (Іпат. літ.); А загородащи не всташа ни *по сихъ*, ни *по сихъ* (Новгор. I літ.);

є) причини-підстави дії. Приклади див. на стор. 101.

В сучасній українській мові конструкція «**по** плюс місцевий відмінок» зберігається в значенні:

а) часу, частково охопленого дією (в значенні «під час чогось»; зберігається в фольклорі та просторіччі): Ростуть, як гриби *по дощу* (Прислів'я);

б) розподільного (дистрибутивного) об'єкта. Будете бачить, передайте братам кожному *по карбованцю* (С. Васильченко);

в) явища, дії, після яких щось відбувається (вживається переважно при іменниках, що означають дію чи процес): Що ж діялось *по Шведщині!*.. (Т. Шевченко); *По вечері* Андрій присувався до печі і виймав люльку (М. Коцюбинський); *По від'їзді* візира Хмельницький лишився з Виговським (Н. Рибак).

Слід сказати, що в останньому значенні конструкція «**по** плюс місцевий відмінок» у старій українській, як і в давньоруській, мові вживалася широко. Однак у сучасній українській літературній мові, особливо в науковому та публіцистичному стилях її, ця конструкція, маючи вже відтінок відмираючої, все більше заміняється семантично виразнішою конструкцією «**після** плюс родовий відмінок», відомою, хоча ще й зрідка, вже і давньоруській та старій українській мові: А *послѣ обѣда* выгна е Гурги (Радзів. літ.); И нача дѣлати *после Петрова дни* (Псковськ.

I літ.); А пса в городѣ в Острожѣ *после Христова нарощенья*... (Жалув. грам. вел. кн. литовськ. Вітовта Яську Нешевичу, 1427 р.); Село Жукинѣ, человекъ было 11, алежъ пять ихъ сее зими *послѣ колядѣ* пошли прочь (Оп. Остерськ. з., 1552 р.); А он, Иван, зараз *посля того* великих мясницъ оженился (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

В сучасній українській мові конструкція «**по** плюс місцевий відмінок» вживається на означення предмета туги, суму, жалю: Горює разом з батьком *по своєму безталанному Петрусю* (П. Мирний); Хай *по мені* не плачуть смутні дзвони (Л. Українка). Але сучасна українська літературна мова знає, як синонімічний зворот до наведеного, конструкцію «**за** плюс орудний відмінок»: Я сумую не *за ним*, а *за чимсь другим*, що лишилося у моїй пам'яті (М. Коцюбинський); Білих гнали так, що й поплакати *за старим Ковалем* не було часу (О. Копиленко); Тільки постарілий колгоспний бригадир Опанас ні-ні та й зарідає в клуні уночі *за своїм любимим сином* (О. Довженко).

Конструкція «**по** плюс місцевий відмінок» у значенні причини-підстави зрідка вживалася письменниками до-

жовтневих часів: *По його наказу* примар послав десятників вигнати коні з виноградника (М. Коцюбинський). Як правило ж, замість такого слововживання тепер з цим значенням виступають конструкції «*за* плюс родовий відмінок» та «*з* плюс орудний відмінок» (див. стор. 102—103).

У старій українській мові *по* з місцевим відмінком вживався ще й на означення особи — жінки, якій дається придане: Пани Ядвига Хмелева сніо с Прибко^м уздала пол села Сулимова Воиткови *по своєи дочери а по Прибковѣ сестре по Алжбете* (Грамм. руськ. старости Ів. Срімського Воиткові Сулимівському, 1412 р.); *Обецавъ... вѣно по доцѣ* своєї, княгині Магдаліне, дати (Розписка Андрія Сапіги і його дружини Марини, дочки кн. О. Фед. Чарторийського, 1569 р.).

В сучасній українській літературній мові дана конструкція з таким значенням невідома.

§ 39. Прийменник *под*

Прийменник *под* у давньоруській мові вживався при знахідному та орудному відмінкові:

1. Із знахідним відмінком він означав:

а) місце під предметом, куди скерований рух: А кнѣзи имѣше издавиша, *подъкладѣше подѣ дѣски* (Син. сп. І Новгород. літ.); Половци сулицы своя поврѣгоща, а главы своя поклониша *подѣ тые мечи харалужныи* (Сл. о полк. Іг.);

б) напрямок руху з наближенням до населеного пункту: И приплу *подѣ Угорское*, похоронивъ вой своя (Лавр. літ.); А на другую зиму с Стопѣлкомъ *подѣ Полтескѣ* (Повч. В. Мон.);

в) час, що передує часу, вираженому знахідним відмінком: ехали на Запсковье месяца сентября в 6 недельный *подѣ обѣдѣ* (Псковськ. І літ.).

Ця конструкція з такими самими значеннями зберігається і в сучасній українській мові: Хвиля здоганяла його та кидала йому *під ноги* клубки білої піни (М. Коцюбинський). *Під Жовті Води* на перший бій! (О. Корнійчук); *Під вечір* на селі з'явився Пидпара (М. Коцюбинський).

2. З орудним відмінком прийменник *под* у давньоруській мові вживався на означення:

а) місця дії чи місцеположення предмета під чимсь: А самъ иде в гору и ископа пещеру, иже есть *подѣ новымъ*

манастырѣ (Лавр. літ.); Мало ти бѣшетъ горѣ *подѣ облакы* вѣяти (Сл. о полк. Іг.);

б) просторової близькості: Приде и ста *подѣ горами* на березѣ (Лавр. літ.); И тако избити быша вси *подѣ городомъ* в ночь (Іпат. літ.);

в) особи, яку намагаються чогось позбавити чи вже позбавили (при дієсловах *взяти, искати*): ... *вземши подѣ нимъ* волость ег[о] (Іпат. літ.); А Києва *подѣ Рюрикомъ* не искати, а *подѣ Давыдомъ* Смоленська (Там же); а взя Києвъ *под Володимеромъ* (Там же).

Конструкція «*під* плюс орудний відмінок» у перших двох значеннях зберігається і в сучасній українській мові: Катакомба знаходиться глибоко *під землею* (В. Кучер); Я лікувався в госпіталі *під Смоленськом* (О. Гончар).

Конструкція «*под* плюс орудний відмінок» на означення особи, яку намагаються чогось позбавити чи вже позбавили, в сучасній українській мові відсутня, хоч у ранніх пам'ятках її вона ще трапляється: То есмы вчинили Игнат-

кови Черневи; дали есмы отмѣну за Пекули... *воземъши подѣ слугами* королівськими ехъ вотнину дворища Фалелѣвичь (Грамм. Яна Тарновського, 1390 р.); Пак ли бы хто хотѣлъ тые имѣнья *подѣ панѣ Петрѣ* взяти или *подѣ его дѣтми* и *пѣ его ближними*, тогда первѣе имаеть пану Петру инѣ Мышце дати чѣтыри ста *кѣ* широкихъ грошей, а любо дѣтѣ *его*, а любо ближнѣ *его*, тогда имаеть *под ними* тые имѣнья взяти (Жалув. грамм. вел. кн. Свидригайла Петрові Мищичу, 1438 р.); ...искавъ *подѣ нимъ* половины отчины его (Рішення вел. кн. Олександра Чарторийського, 1498 р.); Того *подѣ ихъ милостью* поискивати не маемъ (Розписка Василя Богдановича Чижана..., 1537 р.).

§ 40. Прийменник *при*

Прийменник *при* в давньоруській мові вживався з місцевим відмінком. Означала ця конструкція:

а) просторову близькість: Литва же бѣше стала *при озерѣ* (Іпат. літ.); Азъ бо есмь, кнѣже, аки древо *при пути* (Сл. Д. Зат.);

б) час, зв'язаний з життям якоїсь особи або з якоюсь подією: Сего не бывало $\bar{c}$ в Русьскѣи земљи ни *при дѣдѣ* $\bar{x}$ наши, ни *при оцѣхъ* $\bar{x}$ наши (Лавр. літ.); Се же бы, яко и *при Соломоні* (Іпат. літ.); Тогда *при Олѣ* Гориславичи сѣяшеться и растяшеть усобицами (Сл. о полк. Іг.);

в) предмет, біля якого в безпосередній близькості перебуває інший предмет: А азъ доколѣ имамъ и [меч] *при бедрѣ*, не хочу куповати ино кровию (Бібл. рос.);

г) спосіб, в присутності якої відбувається дія: ...поча ему молвити *при* всѣхъ его боярѣ (Іпат. літ.).

Конструкція «*при* плюс місцевий відмінок» з такими значеннями зберігається і в сучасній українській мові: *При дорозі* пишно почали розцвітати куші шипшини (М. Стельмах); Андрій казав, що біднота боролась за радянську владу, щоб жити краще, ніж *при царській владі* (П. Резников); Ліву руку Хома поклав на рукоятку трофейного кинджала, що висів у нього *при боці* (О. Гончар); «Ти вже хоч *при людях* не розказуй», — зашарілась Ганна (П. Резников).

Слід сказати, що для сучасної української літературної мови ця конструкція в значенні просторової близькості вже застаріла.

У старій українській мові дана конструкція вживалася і на означення:

а) предмета володіння: Осталися Облазничеве *при томъ дворищи* Пысковича, што на Гугни (Розмеж. грам. кн. Федора Любартовича між Дан. Дажбоговичем Задоровецьким і братами Облазницькими, 1411 р.);

б) предмета догляду: Любо ж то барзо зымно и било, але-м стерег ден и ноць *пры тых санех* (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Цю конструкцію в обох значеннях маємо і в сучасній українській мові: Один оставався *при зброї* лицар молодий (Л. Українка); Після відбуття ними певного часу *при конях* командир роти відкликав їх на вогневу (О. Гончар).

§ 41. Прийменник *про*

Прийменник *про* в давньоруській мові відомий із значенням відмінком. Означала ця конструкція:

а) мету дії: *Пре* (= «про») *сеи миръ* трудили ся дѣбри людие (Смоленськ. грам., 1229 р.); Князь Володимерь Константинович, Борисъ Василковичъ, Василии Всеволодичъ и с своими мужи побѣхаша в тата[ры] к Батыеву *про свою отчину* (Лавр. літ.);

б) непрямий об'єкт при дієсловах говоріння, думання: Бурандаи нача *молвити про Володимерь* (Іпат. літ.); Князь же Василко нача *думать* в собѣ *про городъ*, зане немощно $\bar{c}$ бы розметати вборзѣ его величествомъ повелѣ зажечи и (Там же); И начаша князи *про малое* «се великое» *млѣвити*, а сами на себѣ крамолу ковати (Сл. о полк. Іг.);

в) причину дії: Стрѣлцемъ стреляющимся обои межі полкома... и *про то* мнози убѣжаша (Там же); И увѣдавъ Изяславъ, оже на нь хотять ратью поити *про Ивана* Ярославъ, Мьстиславъ, Володимиръ Андрѣевичъ (Іпат. літ.); Аже господинъ бьеть закупа *про дѣло*, то без вины естъ (Руська правда).

У значенні мети дії чи призначення предмета прийменник *про* із знахідним відмінком у старій українській мові вживався необмежено. Приклади: *Про лѣпшюю память* и *твѣрдость* и печать нашу велѣли есмо привѣсити к сему нашему листу (Жалув. грам. вел. кн. Свидригайла Петру Мишчичу на село, 1438 р.); Светлички три ти, четвертая на подрубе, изба чорная *про челядь* (Оп. Остерськ. з., 1552 р.); Позывають *про то*, абысте стали и декретови нашому... прислухалисе (Позов міщан м. Вишви на коронного гетьмана С. Конецпольського, 1634 р.).

Подібне слововживання в сучасній українській літературній мові зберігається лише в сполученнях «*про* всяк випадок», «*про запас*»: Його... В кайдани добре закували, Перегодили *про запас* (Г. Шевченко); Командир загону залишає біля замінованого поля *про всяк випадок* двох розвідників і хоче відвести загін у лісі (М. Стельмах).

В інших же випадках місце такої конструкції в сучасній літературній мові заступає конструкція «*для* плюс родовий відмінок»: Крапельки крові було б *для рятунку* доволі (Л. Українка). А тому в поданих нижче прикладах словосполучення з прийменником *про* кваліфікується вже як архаїзм: Чому б то дома *про нужду* не держати (Г. Квітка-Основ'яненко); Нема в мене *про вас* грошей (М. Вовчок); А через сіни світлиця *про гостей* (П. Мирний); Голоси лунали з молдуванської «колиби», цебто островерхої

комишевої халабуди, яку звичайно ставлять по виноградниках *про сторожа* (М. Коцюбинський).

Конструкція *«про* плюс знахідний відмінок» у значенні причини дії в сучасній українській загальнонародній мові не збереглася, хоч у старій українській мові вона ще вживалася: *А про то, про его вѣрную службу* дали есмы ему годлѣ поле (Жалув. грам. кн. Володислава Опольського своєму слугі Людомиру Волошину на Годле поле і землі, 1377 р.); *Про то* мы Швитрикгаило... чинимы си наши листо (Жалув. грам. кн. Свидригайла Максиму Владу Драгосиновичу на села, 1424 р.); *И то* емо Гудиму *про молодость* лѣт пробачили (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Конструкція *«про* плюс знахідний відмінок» у значенні причини тепер трапляється лише в західноукраїнських говорах: *Про еден палець* не каліка (І. Франко, Приповідки).

Див. і в старому російському прислів'ї: *Били* Фому *про куму*, а Трошку *про кошку*¹. Також у виразі «ни за что, ни про что»: Придется отказать доброму человеку ни за что, ни про что (Гоголь, Сорочинская ярмарка).

В сучасній українській мові для вираження причини замість конструкції *«про* плюс знахідний відмінок» вживаються словосполучення з прийменниками *за* або *через*: *про его вѣрную службу* дали = *за його вірну службу* дали; *про молодость* пробачили = пробачили *через молодість* або *зважаючи на молодість*, пробачили.

Конструкція *«про* плюс знахідний відмінок» у значенні мети та причини дії вийшла з ужитку в сучасній українській мові тому, що вона, виражаючи не одно, а різні значення, не могла забезпечити потрібної ясності і чіткості в процесі спілкування. Таку ясність і чіткість у вираженні аналізованих відношень маємо в синонімічних словосполученнях, що витіснили її.

В значенні непрямого об'єкта при дієсловах говоріння, думання, пізнання, повідомлення ця конструкція, витіснивши синонімічну конструкцію *«о* плюс місцевий відмінок», в сучасній українській літературній мові відома значно ширше, ніж у стародавні часи,— не тільки в дав-

¹ Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и пр. XVII—XIX ст. Собрал и подготовил к печати П. С и м о н и, I—II, СПб, 1899, стор. 247.

ньоруській, але і в старій українській мові. Цікаво, що навіть у багатьох пам'ятках старої української мови вона не засвідчена зовсім.

§ 42. Прислівник-прийменник *проти*ву

Прислівник-прийменник *проти*ву (= «проти») в давньоруській мові вживався з давальним (частіше) і з родовим відмінками. Означала ця конструкція місцеположення, напрямок руху або предмет чи особу, проти яких скерована дія: *И въземше тѣло его, привезоша и в людѣи и поставиша противу Городьцю* (Лавр. літ.); *И поѣха* Василко князь со Львомъ и со владыкою *противу Бурондаеви* (Іпат. літ.); *Ярославъ* изиде *противу оѣца* своего (Лавр. літ.); *Володимеръ* же исполцася, поиде *противу Изяслава* (Іпат. літ.); *И поидоша* Олегъ *противу Мъстиславу*, а *Ярославъ* поиде *противу Вячеславу* (Лавр. літ.).

Як і в давньоруській мові, цей прислівник-прийменник у ранній період української мови виступав не лише з родовим, а й з давальним відмінком. Про це свідчить хоч би той факт, що в українських грамотах XIV — першої половини XV ст., зібраних Вол. Розовим¹, з родовим відмінком він зафіксований в такій же кількості, як і з давальним.

Прислівник-прийменник *проти*ву чи *против* з давальним відмінком трапляється в пам'ятках не лише XIV—XV, а й XVII ст.: ...уздати комуждо *противу дѣломъ* его (Грамм. Юрія Болковича, 1350 р.); *А мы противъ ему* не имаемъ ништо молвить (Зобов'язання Яна Бучацького заплатити 80 гривень Михайлові, канцлеру молдавськ. воєводи Олександра, 1458 р.); *Але то неприязнь гетманская противъ пану воєводѣ* кievському і Никифорови вадит («Пересторога», поч. XVII ст.); [Роман] *вышоль* з войсками своїми *противъ ордамъ* татарскимъ (І. Галятовський, XVII ст.).

В сучасній українській літературній мові прислівник-прийменник *проти* відомий лише з родовим відмінком: *Товариші, а подивіться, що вона за жінка сидить проти наших вікон* (С. Васильченко); *А я піду за волю проти рабства, я виступлю за правду проти вас* (Л. Українка).

¹ Проф. Вол. Розов, Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в., т. I, К., 1928.

§ 44. Прийменник *с*

У пам'ятках старої української мови поруч з прислівником-прийменником *проти́в* (*противу*) трапляється й полонізм *противко*, що вживається теж як з родовим, так і з давальним відмінком (у польській *przeciwko* буває лише з давальним): А съ кимъ не смирни, ино и [онъ] *противко тому* маеть быти несмѣренъ (Жалув. грам. вел. кн. Свидригайла Тимофію Богушу, 1438 р.); Хмелницький тягнулъ *противко войска* коронного (Літ. Сам.); Полковникъ скочилъ *противко тому войску* (Там же).

У давньоруській мові зворот з прийменником *проти́в* вживався і для передачі часу, в значенні «перед чим»: Ярославъ же заутра, исполчивъ дружину свою, *противу свѣту* перевезеся и высѣдъ на берегъ (Лавр. літ.).

Таке слововживання зберігається і в сучасній українській мові: Пізно світилось *проти́в п'ятниці* світло (М. Коцюбинський); Він не питав більше — куди й чого я піду *проти́в ночі* (С. Скляренко).

Та в літературній мові наших часів цей зворот з таким значенням, як застарілий уже, часто заміняється зворотом «*під* плюс знахідний відмінок»: Було це надвечір у суботу, *під неділю*, а, може, в п'ятницю надвечір, *під суботу* (О. Вишня).

§ 43. Прийменник *ради*

Цей прийменник у давньоруській мові вживався з родовим відмінком на означення:

а) мети дії: Мы же ихъ не вѣмы, кто суть, нъ сде въписахомъ о нихъ *памяти ради* рускихъ кнѣзь (Син. сп. І Новгор. літ.); *Любве ради* и грѣси расыпаются (Лавр. літ.);

б) причини дії: Привель [ю] оѣвъ его Стѣславъ и вдаю за Ярополка *красоты ради* лица ея (Лавр. літ.); Полкомъ нѣлязъ битися с ними *тѣсноты ради* (Іпат. літ.).

В сучасній українській мові ця конструкція зберігається головним чином у значенні мети: Ану, заспіваєм. *Проби ради...* (Т. Шевченко); Вольовий, пронизливий, він міг піти на що завгодно *ради свого підрозділу* (О. Гончар). З причинним же значенням вона — рідкісне явище, наприклад: *Стида ради* не зможе вимовити ні слова (Г. Квітка-Основ'яненко); Знову іде шляхом, заплющившись, з торбинками. То, бач, *ради страху...* (Т. Шевченко).

У давньоруській мові цей прийменник вживався з родовим та орудним відмінками.

1. З родовим відмінком він означав:

а) предмет чи територію, звідки виходить рух або дія: Падаху *с мостка* в ровъ, акы сноповѣ (Іпат. літ.); Стѣславъ же съсѣдъ *с коня* (Там же); Се вѣтри, Стрибожи внуци, вѣють *с моря* стрѣлами (Сл. о полк. Іг.); Стрѣляеши *сѣ отня стола* салътани за землями (Там же);

б) час початку дії: Всю ноць *сѣ вечера* босуви врани възгряяху (Сл. о полк. Іг.).

Дана конструкція, але вже з прийменником *з*, фонетичним варіантом давньоруського *с*, у таких же значеннях зберігається і в сучасній українській мові: *З гори* аж до греблі суне поволі хмара народу (М. Коцюбинський); От і тепер туман насунувся раптом *з моря* й закрив Одесу (Ю. Яновський); Така знайома путь *з дитинства* ще мені (В. Сосюра).

2. З орудним відмінком прийменник *с* у давньоруській мові вживався, як і прийменник *з*, на означення супровідної особи або предмета (див. стор. 108), а також причини дії (див. стор. 101).

§ 45. Прийменник *у*

Прийменник *у* в давньоруській мові відомий лише з родовим відмінком.

Широко вживалася ця конструкція в значенні просторової близькості: И погребоша Ольга на мѣстѣ *у города Вручлого* (Лавр. літ.); Сташа *у рѣкы Хорѣтицѣ* на броду *у протоли* (Іпат. літ.); Сѣдлаи, брате, свои брѣзьи комони, а мои ти готови, осѣдлани *у Курьска* на переди (Сл. о полк. Іг.).

Те ж і в старій українській мові: Сталі полі́ пото́ка Мало́го Криховця *у Кру́глы Лозѣ* (Розмеж. грам. кн. Федора Любартовича між Облазничами Ігн. Облазницького і Соколовим Юр. Дідошицького, 1421 р.); А на доле подь горою на берези *у рѣки* Припяти другий дворець (Оп. Моз. з., 1552 р.); Запорожцѣ з Сѣркомъ кошовымъ ходили в Кримъ, которихъ зострѣлъ ханъ з ордами *у*

Перекопу (Літ. Сам.); ...пасль воли на степу *у свого лѣса* (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

Конструкція «у плюс родовий відмінок» у значенні просторової близькості трапляється і в дожовтневих письменників, але для наших часів вона вже застаріла. Приклади: Між скалами *у Дуная* Добрий човен жде нас там (С. Гулак-Артемовський); А наймичка *у порогу* Вхопилась руками За одвірок та й зомліла (Т. Шевченко); Чіпка стояв *у порога*, мовчав (П. Мирний); Укрита людом там була Уся гора зелена, А вище всіх стояв Роберт, *У ніг* його знамена (Л. Українка).

Прийменник *у* з родовим відмінком у давньоруській мові відомий і в значенні особи, якій щось належить: Луци *у нихъ* напружені (Сл. о полк. Іг.); Бѣше бо *у Юрья* стяговъ 17, а трубъ 40 (Новгор. IV літ.). Порівн. і в сучасній українській мові: Які чудові біографії *у видатних людей* нашої Батьківщини! (О. Корнійчук); Обличчя *в неї* схудле, у зморшках усе (А. Головка).

У старій українській мові прийменник *у* виступав також і з *знах і дним* відмінком для передачі часу, протягом якого здійснюється дія (на питання *як скоро?* *за який час?*): ...заплатити по матцѣ божі *у пять недѣль* (Судна грамота, 1474 р.).

Таке слововживання маємо в деяких українських письменників ще в XIX ст.: Пістряк *суть* писар; двадцять год *учився у* дяка в школі; *у год* вчистив граматку, два вчив часословець... (Квітка-Основ'яненко); *У рік* стара пані вмерла (М. Вовчок); Коли так *неділь у дві* або *в три* прийшов лист од Івана (М. Вовчок); «Коли ж *вернетесь?*» — пита мене. — «*У місяць* вернусь» (М. Вовчок).

У сучасній українській літературній мові замість такого звороту вживається знахідний відмінок з прийменником *за* або *через*: Рівно *за п'ятдесят* днів збудували ми цей дім на вісім поверхів (В. Кучер); *Через годину* почне розвиднятися (І. Ле).

§ 46. Прийменник *через*

Прийменник *через* (або *черес*) відомий у давньоруській мові із *знах і дним* відмінком у декількох значеннях.

1. Широко вживалася ця конструкція на означення часу, протягом якого відбувається дія: *И бишася чересъ день* всь, и уже кѣ вечеру одолѣ Ярославъ (Казання про

Бориса і Гліба, XII ст.); *Бѣ зима* тепла, не *бѣ снѣга* *чересъ* всю зиму (Син. сп. І Новгород. літ.); *Повелѣ* зажечи и, тако *чересъ* *ночь* изгорѣ всѣ (Іпат. літ.).

Те ж було і в українській мові аж до XIX ст.: *Тые* озера, зволочивши одинъ разъ на замокъ, ловять на себе мѣщане *черезъ* *усе лѣто* (Оп. Моз. з., 1552 р.); *Черезъ цѣльий ден* стегал есми руки мои до люду спротивлючогося мнѣ (Крехівський апостол, XVI ст.); *И такъ* ниць лежалъ без памяти *черезъ* *всю божественную службу* («Пересторога», поч. XVII ст.); На землю падали и *черезъ* *три години* лежали («Слово о збуреню пекла», XVII ст.). А жаднихъ подѣздовъ не отправовали нѣкуда *черезъ* *усе лѣто* (Літ. Сам.); *Я* *черезъ* *увесь день* не була дома (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Самъ тежъ Хмелницький *чрезъ* *два м[іся]цѣ*, генваръ и феврал, промешкалъ в Сѣчи (Літ. Вел.); Вь ономъ Седневѣ жилъ я *черезъ* *годъ* и, мало приодѣвшисъ, оттолѣ отийшолъ (І. Турчиновський, XVIII ст.); *Котрий* не бувъ *черезъ* *рокъ*, теперъ побуває (І. Некрашевич, XVIII ст.).

У мові стародавнього українського письменства в аналогічних випадках вживався і прийменник-полонізм *през*: Протягнули под Кодакъ, котрій, держачи в осадѣ *презъ* *килка недѣль*, оним докучали, ажъ мусѣли ся здати (Літ. Сам.); А Сорок[о]венков Карп и Тьмош пригнали того вола и пасли-смо его *презъ* *два дни* (Полт. акт. кн., XVII ст.).

У XIX ст. конструкція «*через* плюс знахідний відмінок» на означення часу, протягом якого відбувається дія, трапляється вже лише в окремих письменників. Див., наприклад, у Квітки-Основ'яненка: Як я ішов і куди ішов *черезъ* *цілісінький день і ніч*, і впять вдень, — я нічого не тямлю («Маруся»); *І* *черезъ* *увесь той день* Галочка кріпко смутна була («Щира любов»). Ширше таке слововживання відоме в південно-західних говорах нашої мови: Мали що собі їсти *черезъ* *цілу зиму* (Етнограф. зб., т. XXVI, Львів, 1910, стор. 6); Та я як заснула, то спала *черезъ* *ніч* і не прокидалася до понеділішніх обідів (А. Кримський, Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного, ч. 1, К., 1928, стор. 186); «Ні, я спузар, — одкрив зуби Микола, — маю пильнувати ватри, аби не згасла *черезъ* *все літо*, бо б була біда...» (М. Коцюбинський, «Тіні забутих предків»). Див. цей самий діалектизм і в І. Франка: На випадок слабості котрого челядника або помічника...

давали хворому або родині заповоги тижнево *через увесь час* його слабості («Борислав сміється»). Також у В. Стефаника: *Через цілий день* на гумні було тихо («Палій»).

В сучасній українській літературній мові конструкція «через плюс знахідний відмінок» з таким значенням не закріпилася і зникла.

2. У давньоруській мові прийменник *через* із знахідним відмінком вживався й на означення проміжку часу, через який повторюється дія: Бъ же ядь его проскура єдина и та же *чересъ днь* (Лавр. літ.); Яды хлебъ сухии и того *чересъ днь* (Іпат. літ.).

Порівн. і в сучасній українській мові: Колись, *через багато років* після того, мені довелось якось проїздити мимо цієї школи (С. Васильченко).

3. У давньоруській мові ця конструкція, як уже відмічалось (див. стор. 76), відома також і в значенні певного простору, через який проходить рух.

4. У старій українській мові конструкція «через плюс знахідний відмінок» вживалася ще й на означення причини дії: А вонъ, не досмотрѣвши моѣ вѣрньоѣ службы и велѣлъ мя имити и велѣлъ былъ мя горла моего избавити... безъ моѣ вины и безъ права *чересъ намолву* моихъ неприятелей (Присяжна грам. кн. Федька Несвидського королю Ягеллу, 1435 р.), що зберігається і в сучасній українській мові. Див. стор. 102—103.

§ 47. Повторення прийменників

У давньоруській мові прийменники повторювались в декількох випадках. «Постановка прийменника при відповідних іменах, — пише Н. П. Грінкова, — грала роль семантичного акценту на цих іменах, була свого роду логічним наголосом, вона нібито перетворювала кожную частину словосполучення в самостійно значиму, логічно важливу частину всього виразу»¹.

1. Повторення прийменників у давньоруській мові відмічається при прикладці: Вышедше *изъ града изъ Коръстѣня*, деревляне убиша Игоря и дружину его (Лавр. літ.); Болеславъ же, совокупивъ рать свою

¹ Н. П. Г р и н к о в а. Некоторые случаи повторения предлогов в кировских диалектах, «Язык и мышление», XI, Изд-во АН СССР, 1948, стор. 93—94.

и поя помочь собѣ у Володислава, и поиде *на брата* на своего *на Кондрата к городу к ѣздову* (Іпат. літ.); Поѣха к Переяславлю *на Глѣба на зятя* своего (Там же); *На рѣцѣ на Каляѣ* тьма свѣтъ покрыла (Сл. о полк. Іг.).

Повторення прийменників перед прикладкою, характерне явище давньоруського синтаксису, властиве було й українській мові аж до XVIII ст. Приклади: ... далі есмо ему... *на рѣцѣ на Черемоши* двѣ полянѣ (Жалув. грам. чернігівськ. кн. Свидригайла Максиму Владу Драгосиновичу на села, 1424 р.); ... ему пригодило... *у Снятинѣ*

у горо мешкане (Догов. грам. Мужила Бучацького, старости снятинського і коломийського та брата його Бартоша Бучацького, старости подільського, з канцлером молдавським Михайлом, 1454 р.); Мость *на рѣкахъ на Бичицы а на Бельце* ... мостити винни (Оп. Моз. з., 1552 р.); В своїх протребах *у мѣстѣ* был *у Луцку* («Пересторога», поч. XVII ст.); Пустылем тие всѣ крунта, которие мною купьлении способом *от небожчика от отца Самоила* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Ой *из города из Трапезонта* виступала галера (Дума про Самійла Кішку).

В сучасній українській літературній мові таке явище припускається лише в поезії: *Из города из Глухова* полки виступали з заступами на лінію (Т. Шевченко); Слава, честь більшовику, що *у місті у Баку* під єдине із знамен кличе тюрк і вірмен (П. Тичина).

У діалектному вжитку повторення прийменників перед прикладкою можливе й тепер: «Знаєш, Василю, на кого скидається отой малий?» — А я кажу: «На кого?» — «*На Валу, — каже, — на Лицину*» (слова дівчини — С. Васильченко, «Олив'яний перстень»).

2. Повторення прийменників у давньоруській мові практикувалось й перед означенням-прикметником та займенником (головним чином постпозитивними): ...*на гостинци на велицѣ* (Руська правда); Поѣхаша *с передними съ дружиною* (Іпат. літ.); Мьстислав же поиде *к воротам к воднымъ* (Там же); И поидоста ему на помощь *на Володислава на старого* (Там же); Мьстислав же одарив Кондрата конми красными и в *сѣдлѣхъ в дивнѣ* (Там же); Возма волость *у зятя у своего*, даи же старѣишему (Там же).

Те ж маємо і в старій українській мові (в деяких пам'ят-

ках це явище, як правило, відмічається аж до XVII ст. включно): И позвалъ Кундрата Борсичя *о границу о вышичиньскую* (Грам. галицьк. старости Петраша, 1401 р.); Дали есмо и записали землю... землю уся по ланы а по *гостиньць по вешеньскыи по старыи* (Грам. кн. Свидригайла, 1443 р.); А писана у *Туренску в володимерскыи* (Жалув. грам. вел. кн. Вітовта Бедриху на Сволочигачі і ін. села в Смотрицькій волості, 1429 р.); Дали есмы... Ходорови

съ брато^М съ его съ Игнатко^М другую половицю Рычегова (Жалув. грам. кн. Свидригайла на Ричегов Федору Жуку та Ходору Чоботам, 1445 р.); Згодили Стецькови тоє сѣножатъ половина *от Стецьковой от сажкы* по дуброву (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Порівн. і в говірках нашої мови: Пасе ся когуток *с курочком с чубатом* (І. Верхратський, Лемки); Тепер вони доїжджають *до колхозного до двору*¹; Роскажу тобі *про Ворожку про старого*².

Припускається ця риса і в поетичному жанрі сучасної літературної мови: А *у селах у веселих і люди веселі* (Т. Шевченко); *По своїй по землі* Свою кров розлили (Т. Шевченко); Я йду до берега крутого і довго там дивлюся я, *Як із-за лісу з-за густого* Зіходить зіронька моя (Л. Глібов); Ми по щирості прийшли *на розмову на маленьку* (І. Франко); Золотее жито жала *По високій по горі* (М. Рильський).

Порівн. і в російській діалектній мові та в поетів: *На собачек на молоденьких* чума была³; *Стежечка йдя на гаре на крутой*⁴; *Вот стою на горке на Владимирской* (В. Маяковский); *Всех, даже самых старых, жирных, Давно ушедших на покой, Сам князь из вотчин из обширных* Железной выудил рукой (К. Симонов).

Ця архаїчна риса відмічається і в інших слов'янських мовах. Див., наприклад, у болгарській фольклорній мові: *през горица през зелена* (через лісок через зелений)⁵.

¹ Й. О. Дзєндзелівський, Цитована праця, стор. 73.

² А. І. Филиппова, Цитована праця, стор. 17.

³ В. В. Палагіна, Синтаксические особенности говоров западной части Томского района, «Ученые записки» Томского гос. университета им. В. В. Куйбышева, № 19, Языкознание, 1954, стор. 18.

⁴ В. И. Собиенникова, Цитована праця, стор. 30.—Див. також: В. И. Чагишева, К изучению курско-орловских говоров, «Ученые записки» Ленинградского гос. педагогического института им. А. И. Герцена, т. 92, Кафедра русского языка, 1954, стор. 188.

⁵ Л. Андрейчин, Цитована праця, стор. 368.

3. Повторення применників у давньоруській мові мало місце і перед назвою по батькові: *Посла и оць с вои противу мачесть с Володимеромъ съ Андреѣвичемъ* (Лавр. літ.); *Дщерь же отда за Шварна за Даниловича* (Іпат. літ.); *И пригна посоль от Мьстислава от Изяславича* (Там же); *Послаша по Ярослава по Всеволодица* (Син. сп. І Новгор. літ.).

Спорадично такий зворот засвідчується й ранніми пам'ятками української мови, наприклад: *Поручили кня велико*

Скирьгаилу за Гридка за Костянтинови (Поручна грам. князів та бояр західноруських кн. Скиргайлу за Гридька Костянтиновича, 1392 р.).

В сучасній українській мові такий зворот не зберігається.

4. Применники повторювалися в давньоруській мові і при однорідних членах речення: *Того же лѣта поиде князь Олександръ на нѣмци... съ новгородци, и съ ладожаны, и съ карелою, и съ ижеряны* (Син. сп. І Новгор. літ.); *Телебуга же посла... ко Лвови, и ко Мьстиславу, и къ Володимеру, веля имъ пойти съ собою на войну* (Іпат. літ.); *Половци идуць отъ Дона, и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ* (Сл. о полк. Іг.).

Те ж і в старій українській мові: *Пани Хонька... уздала есть тотъ мунастырь Калениковъ Иванови Губцѣ и его брату Ходорови на вѣки и дѣтемъ ехъ со всѣмъ обѣздомъ, и со всѣми границями, и землею, и сѣножатями, и зъ гаими, и зъ дубровами, и з бортьми, і з болоты, и съ рѣками, и со млиномъ, и съчѣмъ, и с колодяземъ, и с ловищи и со всѣми ужитки* (Продажна Хоньки Васькової, жінки Дядьковича, на Калеників монастир Івану Губці та братові його Ходору, 1378 р.); *Семень Колѣй з жоною своєю Анною з Рашавьки ускаржилъ ся на Павѣла, и на матку и на приятелей* (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Тие грунта з лѣсом, з сѣножатю, з нивем* пущаю у вѣчност і потомкам его (Там же); *Тое войско ку Бугу и ку Днѣстровѣ* ходило (Літ. Сам.).

Сучасній українській літературній мові повторення применників при однорідних членах речення не властиве. Типовим воно є тепер лише для розмовної та фольклорної мови. Див., наприклад, у Т. Шевченка: *За карії оценьта*,

За чорні брови Серце рвалося, сміялось, Виливало мову,
Виливало, як уміло, За темні очі, За вишневий сад зелений,
за ласки дівочі... («Думи мої, думи мої...»).

§ 48. Повторення сполучників

У давньоруській мові повторювалися не лише прийменники, але й єднальні сполучники. Повторювалися вони між однорідними членами речення. Як правило, такий сполучник, з'єднуючи однорідні члени речення в кількості більше двох, повторювався, починаючи з другого однорідного члена речення: Приде Олегъ къ Києву, неся золото, и паволокы, и овощи, и вина (Лавр. літ.); Да ємлють хлѣбъ, и вино, и мясо, и рыбы, и овощемъ (Там же); Дивъ кличетъ врѣху древа, велить послушати земли незнаемъ Вльзѣ, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ, Тьмутороканьскыи блѣванъ (Сл. о полк. Іг.).

Така синтаксична риса властива була й старій українській мові: Купилъ панъ Ганько Сварць... в Олешка у Малячковича дѣдичство на Щирку: село, и землю, и дубравы, и лѣсъ, и рѣку, и ставы и все дѣдичство его (Купча Ганька Сварца у Олешка Малечковича на село на Щирку, 1368 р.); А теперъ чрезъ усю весну, и лѣто, и осень десятую рыбу на замокъ дають (Оп. Моз. з., 1552 р.); А полковникомъ особливо треба дати, и сотникомъ, и осауловъ, и писаровъ (Літ. Сам.); Роминча, и син его, и зять того не знал (Полт. акт кн., XVII ст.).

В сучасній українській літературній мові таке явище буває лише тоді, коли воно носить стилістичний характер: сполучники повторюються для підкреслення кожного з перелічуваних слів: До радгоспних стаєнь тимчасом сходились і орачі, і сівальники, і хлопчики-погоничі (О. Гончар).

Без стилістичного вмотивування повторення єднальних сполучників між однорідними членами речення зберігається тепер лише діалектально: На порозі стоять молодий, і молода, і свашки, і нанашка і співають (Говірки Нижнього Подністров'я).

§ 49. Заперечні звороти

1. Якщо при підметі чи при залежному від присудка дієслівної форми членові речення в давньоруській мові була заперечна частка *ни*, то частка *не* при присудку опус-

калася¹: На ню же ни сльце сіаєтъ, ни дождь иде (Сл. Д. Зат.); Ни чашєю бо моря расчерпати, ни нашимъ иманьемъ твоего дому истощити (Там же); Ни вина пьюще, ни блуда творяще (Лавр. літ.); И тако избиша я всѣ, и оста от нихъ ни одинъ (Там же); Ни от кого же помощи треба (Іпат. літ.); Аще русьскыи гость... въ Ризѣ или на Готьскомъ березѣ извиниться, никакоже его въсадити въ дыбу (Смоленскъ. грам., 1229 р.); Того же никто же можетъ дати (Киево-Печерський патерик); Придоша бо неслыханьнии безбожнии моявитяне, рекоми татарове ихъ же добрѣ ясно никто же свѣсть, кто суть (Син. сп. I Новгород. літ.); ни огонь можетъ вжещи его ни желѣзо его приметъ (Лавр. літ.).

Ця синтаксична особливість, зважаючи на обмеженість прикладів, треба думати, була не дуже поширена у давньоруській мові.

В обмеженій кількості аналогічні приклади засвідчені й пам'ятками старої української мови. Приклади:

Николи от ня, а ни от коруны поскоѣ некоторою хитростю отстати (Присяжна грам. кн. Дмитра Ольгердовича Брянського на вірність кор. Ягеллу, Ядвизі та короні польській, 1388 р.); Ани один мог ся научити тоє пѣсни (Крехівський апостол, XVI ст.); Егожъ ни желѣзо не сѣчетъ, ни огонь жжетъ («Александрія», XVI ст.); Лѣпше есть ани аза знати... (І. Вишенський); Я анѣ письма читалъ, анѣ отъ людей мудрихъ не чувалъ («Слово о збуреню пекла», XVII ст.); Пообѣцуюемъ... же ани полемъ, ани моремъ не будемъ вступовати, ни одинъ неприятель въ панство турецкое будетъ съ пилности вступовати (Універсал Б. Хмельницького, 1650 р.); Сія галера не блудить, Ни світом нудить, Ни много людю царського має, Ни за великою добиччу ганяє (Дума про Самійла Кішку); Ей,

¹ Такий спосіб вираження заперечення акад. Л. А. Булаховський вважає книжним (церковнослов'янським). Але відсутність частки *не* в деяких випадках у давньоруських пам'ятках, на думку акад. Л. А. Булаховського, може бути і фактом, який відбиває живу мову, фактом, що має паралелі до ще недавнього в північноросійських говорах пропуску частки *не* в таких конструкціях, як *Нехто ему велел* і под. Див. Л. А. Булаховський, Исторический комментарий к русскому литературному языку, 1950, стор. 346.

то-то же козака *ні* *отець*, *ні* *мати* оплакала (Дума про трьох братів)¹.

В сучасній українській мові, де такі конструкції не зберігаються, замість них вживаються звороти з обома заперечними частками — *не* при дієслові-присудку і *ні* при слові, зв'язаному з присудком, наприклад: *Щоб жить — ні в кого права не питаюсь* (П. Тичина); *Ніколи ні перед ким не відступить* мій рід з цього Дніпрового берега, з цих колгоспних полів (О. Довженко).

Такі звороти досить широко відомі вже були і в старій українській мові, наприклад: А тоє провиненье и шкоду, учиненую Александромъ... *ніколи... не упоминати* на в'їки в'їчний (Догов. грам. польськ. єпископів і вельмож з молдавським воеводою Стефаном, 1433 р.); Отъпроводили корованъ оный мановцами, куды *ніколи* з вековъ купцы не хоживали (Оп. Кан. з., 1552 р.); Змия ему *ничого* не зашкодила (Крехівський апостол, XVI ст.); Пустогварь... жодних укораскъ в том *не маєт* поносить *ни от кого* (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Аналогічні звороти були і в давньоруській мові: *И не видѣша никого же* (Іпат. літ.); *Не бысть помочи ему ни откуду же* (Там же); А сторожи постави от товаръ и, дабы к нимъ *никтоже не пришелъ* (Там же); *Не бѣ* бо има помощи *ни от кого же* (Там же).

Залишок старієї конструкції без частки *не* при дієслові-присудку див., наприклад, у Т. Шевченка: *Ніхто любив мене, вітав, і я хилився ні до кого* («Гріє сонце»).

Порівн. і в говорах російської мови: *Ничто* им *давать*; *Эта никто* тебе виноват (Курсько-орловські говори).

2. Якщо в реченні було декілька заперечних членів (в складі підмета чи залежних членів речення), то частка *ні* в давньоруській мові вживалася починаючи з другого заперечного члена: *И не послуша сего Володарь ни Василко* (Лавр. літ.); *Аще поѣхати будяше обрину, не дадеше въпрячи коня ни вола* (Там же); *Не едемъ на конихъ ни на*

¹ Наводячи аналогічний приклад («Вийди, Татарко, жіночка мила, Та угости нас з дороги; Лиш *ні* дорога мене *втомил*, *ні* кінь мій *змутив* си ноги, Но він добичу не оціненну, Дорогі несе подарки» — Климкович, Татарка), Л. А. Булаховський гадає, що такі випадки «становлять, мабуть, відбиття книжного впливу (церковнослов'янського або латинського)». (Див. Л. А. Булаховський, З історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них, «Наукові записки» Київського держ. університету ім. Т. Г. Шевченка, т. V, в. 2, 1946, стор. 39.)

возѣхъ (Там же); *Не хоцемъ Стополка ни сѣа его* (Іпат. літ.); *Не хоцемъ сѣа* твого, *ни бра, ни племени* (Там же); *Не бысь ту брата Брячяслава ни другаго Всеволода* (Сл. о полк. Іг.).

Конструкції наведеного типу в давньоруській мові, звичайно, не єдині: в паралель до них тут вживалися й конструкції з часткою *ні* при кожному заперечному членові:

Бѣ страшно побоище, *яко не видали ни оци, ни дѣти* (Новгор. літ.); *Помышленье в серци моемъ не было ни на Стополка, ни на Деда* (Лавр. літ.); *Не даша Петрови ни повоза, ни корма* (Іпат. літ.); *И не оставихо* у него *ни челядина, ни скотины* (Повч. В. Мон.); *Ни богатства ми, ни убожества, гѣ, не даи же ми* (Сл. Д. Зат.).

Конструкції без частки *ні* (підсильний варіант *ані*) при першому заперечному членові речення були і в старій українській мові: *Не займати намъ королевь земль ни его люди* (Догов. грам. литовсько-руських князів з польськ. кор. Казіміром Великим і мазовецьк. князями Земовітом та Казіміром, 1352 р.); *не смѣют* взѣти *мыто ни грош* (Пільговий лист господаря Стефана Воронєцькому монастирю, 1472 р.); *Воды ани колодеза* въ замьку *нетъ* (Опис Кан. з., 1552 р.); *А Самко в'ехалъ до свого табору, юже не маючи бунчука а нѣ булави* (Літ. Сам.); *Бѣднимъ людемъ помочи не дали компаніи нѣ средюки*, которіє стояли коло Днѣпра (Там же); *Скибенько... жадного виводу не далъ о волу анѣ о пчолах* (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Колѣи а нѣ жоно* его не припоминали (Там же).

Однак в старій українській мові поширенішими були конструкції з часткою *ні* при кожному заперечному членові речення, наприклад: *А вживаючи того дворища, не надобѣ ни воина, ни яловицѣ платити* (Грамм. кор. Казіміра слугі своєму Івану, після 1349 р.); *А в то не надобѣ уступатися ни унукумъ еѣ, ни племеню еѣ* (Купця Петра Радієвського в Ганни Радивонкової на землю і ін., 1359 р.); *Еще ни печей, ни коминовъ, ани лавъ* у нихъ (Оп. Моз. з., 1552 р.); *Козакъ, нѣ маючи нѣ зброи, нѣ ишишака*, Стигаєть татаръ (К. Сакович, XVII ст.); *Нѣчого минѣ по таком овчару, же нѣ мнѣ, нѣ собѣ* не приспособить (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Свого бою не оповещал анѣ духовним, анѣ людми общими* (Там же); *Безъ карети и за мѣсто не поехалъ а нѣ самъ, а нѣ синове* его (Літ. Сам.).

Для сучасної української мови такі конструкції стали вже нормою: Нехай *ні жар, ні холод* Не спинить вас (І. Франко); Не шкодували оборонці Арсеналу *ні праці, ні крові* (О. Довженко); Ця хвиля охопила все його тіло, і вже не чув *ні пострілів, ні посвисту* куль, *ні перестуку* копит, *ні небезпеки* бою (М. Стельмах).

Але архаїчні заперечні конструкції, в яких частка *ні* виступає починаючи з другого заперечного члена, в літературних творах української мови не зникли й до наших часів: Не будеш *цапом, ні козою* (І. Котляревський); Не чуть *плачу, ні гармати*, Тільки вітер віє (Т. Шевченко); Те військо не мало ясных *корогов, Ні панцерів* срібних коштовних (Л. Українка); І кожний з нас те знав, що *слави* нам не буде, *Ні пам'яті* в людей за цей кривавий труд (І. Франко); Море, о море! — метою святою для мене є вічно служити тобі. Не знаєш роздвоєнь, не знаєш *застою, ні сліз, ані схлипувань* в кислій журбі (П. Тичина); *Степанида, ні Тамара, ні інші учні*, що її знали, не забули (О. Копиленко); І не буде вже *сінокосу* тоді, *ні риби* (О. Довженко); ...не буде *сонця, ані ясных днів* (С. Васильченко).

3. У реченні з двома чи трьома заперечними присудками в давньоруській мові при першому з них ставилась частка *не*, при інших — *ні*, наприклад: ...не *ядять* бо *ни птѣю ни моляя* (Лавр. літ.); Ни крива ни права не *убиваите ни повелѣваите* убити его (Повч. В. Мон.).

Це ж припускалося і в ранній період розвитку української мови: А хто на рокъ *не станеть а ни вкажеть*, тотъ *стратилъ* тогды (Грам. галицьк. старости Петраша, 1401 р.); ...Стефанъ *воевода помочи и рады* напротиву намъ и коруны нашеи *не чинилъ а ни давалъ* (Догов. грам. кор. Ягелла з молдавськ. воєводою Стефаном, 1433 р.).

Сучасною українською мовою ця особливість стародавнього синтаксису втрачена: в сучасній українській мові частка *не* вживається не тільки при першому, але й при інших заперечних присудках: *Не вернеться* чорнобривий, *Та й не привітає*, *Не розплете* довгу косу, *Хустку не зав'яже* (Т. Шевченко); *Всі танцюють*, а *Галайда Не чує, не бачить* (Т. Шевченко); *Не сварився, не завважав*, мовчки лежав на ліжку, *курив, щось думав...* (С. Васильченко).

4. Частка *ні* в давньоруській мові мала не тільки заперечне, але й підсиленне значення. Вживання її в значенні підсиленого заперечення здебільшого не збігається з су-

часним в українській мові. Наприклад: Онъ же ему *ни отвѣта* не дасть (Іпат. літ.); Не смѣша *ни коня* пояти в руцѣ (Повч. В. Мон.); Всякъ *видить* у друга *сучецъ* во очию, а у себе *ни бревна* не *видить* (Сл. Д. Зат.).

Такому *ні* в наведених прикладах у сучасній українській мові відповідає частка *навіть*. Звороти ж з часткою *ні* (аналогічні давньоруським) — Назад *ні кроку* друзі не ступили (М. Рильський) — трапляються рідко.

§ 50. Синтаксичне вираження приналежності

1. Найпоширенішим способом вираження приналежності в давньоруській мові була форма присвійного прикметника: Аже кто *убиеть князя мужа...* то *вирьвную* платити, в чьей же *вьрви* голова *лежить* (Руська Правда); Не хочемъ у себе *държати дѣтши Дмитровыхъ* (Син. сп. І Новгород. літ.); И ти *изрядиша* полковъ б: *Игоревъ полкъ* середѣ, а по праву брата его *Всеволожь*, а по лѣву *Стѣславль*, *сыновця* его... и *другии полкъ Ярославль* (Іпат. літ.); И *придоша отроци Володимирови* и *повѣдаша* ему *всю рѣчь Рогънѣдину* и *дѣчерь Рогъволожу* (Лавр. літ.); *Дремлетъ* въ полѣ *Ольгово* *хороброе гнѣздо* (Сл. о полк. Іг.); *Ярославнынъ гласъ* *слышеть* (Там же);

Наскільки широко в давньоруській мові вживався присвійний прикметник, можна бачити з того, що, наприклад, в «Слові о полку Ігоревім» з усіх форм присвійності, що тут представлені, на долю прикметників припадає 76,1%, а в «Повѣсти временныхъ лѣт» вони по відношенню до інших форм присвійності становлять 85%¹.

Надто широке використання присвійних прикметників у давньоруській мові, на думку О. О. Потєбні, пояснюється тим, що прикметник у ті часи, відрізняючись більшою конкретністю, був ближчий до іменника, ніж тепер. Лише в процесі дальшого розвитку мови, коли він набуває характеру більшої абстрактності, присвійність ширше стала виражатися родовим відмінком іменника — засобом конкретнішим, ніж прикметник².

¹ Див. С. Я. Макарова, Родительный падеж принадлежности в русском языке XI—XVII вв., «Труды» Института языкознания АН СССР, т. III, 1954, стор. 28.

² А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. III, стор. 510.

Досить широко використовувався присвійний прикметник і в старій українській мові. Приклади: ... отступается ... по *Еуфимково село*, от *Еуфимкова села* до *Маркова става* [Догов. волинськ. кн. Дмитра (Любарта) з польськ. кор. Казіміром, 1366 р.]; Дорош втож взяв з *рук Стефанових Ромашкову шаблю* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Припровадили з собою *тѣло Тимошево* (Літ Сам.).

В українських грамотах XIV — першої половини XV ст., зібраних В. Розовим¹, цей спосіб вираження приналежності посідав основне місце (65%).

2. Приналежність у давньоруській мові виражалася також родовим відмінком іменника чи присвійного займенника: Самъ же Изяславъ князь правляше *столь оца своего Ярослава* Киевъ (Післямова до Остромирового євангелія); Преставися Всеволодъ... *внукъ Володимера* (Лавр. літ.); Были *плъци...* *Ольга* Святъславлича (Сл. о полк. Іг.); Немизъ кровави брезъ не бологомъ бяхуть посѣяни, посѣяни *костми рускихъ сыновъ* (Там же); ...уладилъ со *сновци его* (Іпат. літ.).

Те ж і в старій українській мові: Се я, князь Юрія, *снѣ Даніліа* Холмского... придали єсмо... (Грам. галицьк. старости Петра Влодковича Схарбиновського, 1404 р.); То *снозжат Филона небожчика* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Только *кожух* старый того же *козака* Семенови, що коня доглядав, далисмо (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Запалено *Михайла Шевця хату* (Там же).

3. У давньоруській мові вживався і третій спосіб вираження приналежності — давальний відмінок [dativus possessivus]: Копье летѣ сквозѣ *уши коневу*, удари въ *чюги коневу* (Лавр. літ.); И бы *очи ему*, яко невреженѣ (Син. сп. І Новгор. літ.); И у *Глѣбови чади* пояхомъ дружину свою всю (Повч. В. Мон.); Чему, господине, простре горячую свою лучю на *ладѣ вои?* (Сл. о полк. Іг.)².

¹ Проф. Вол. Розов, Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в., т. I, К., 1928.

² У науковій літературі давальний приналежності часто розуміється дуже широко. Таким його кваліфікують і в прикладах типу «*храмъ молитвѣ*», «*Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ*», «*цены билетам*» і под. Див., наприклад: С. П. Обнорский, Очерки по истории русского литературного языка старшего периода, 1946, стор. 116, 165; Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, 1956, стор. 438—439; И. В. Устинов, Очерки по

Давальний приналежності відомий був і в старій українській мові. Приклади: ...потвердили брата нашего єсмо данье короля Владислава *святому Ивану церкви* (Грам. кн. Свидригайла, 1443 р.); *Сотникови* пакъ нѣякому *слуга* былъ немоцень велми и хотель умерети (Пересопницьке євангеліє, XVI ст.); Монастыръ былъ светое пречистое Гнилецкий, и тому *монастыру озера и сѣножати* бывали, нитязли отъ татаръ запустели (Оп. Київськ. з., 1552 р.); Татарове, учувиши о той войнѣ, з боку гледили, *ко[то]рому нога* послизнется (Записка С. Мужилівського, 1649 р.); Тогда Александръ, зрозумѣвши *повѣсть матцѣ* своей, и рече... («Александрія», XVIII ст.).

Із цих трьох стародавніх способів вираження приналежності в сучасній українській літературній мові використовуються насамперед два способи: родовий відмінок іменника (цей спосіб широко вживається особливо в науковому та публіцистичному стилях), присвійного займенника та присвійний прикметник: *Базиліан школу*, Де учились *Гонти діти*, Сам *Гонта* руйнує (Т. Шевченко); Через 5 днів застрайкували робітники машинобудівного *заводу Гретера і Криванека* і ряду інших підприємств (Історія Української РСР, т. I, К., 1953, стор. 603); *Хомин автомат* був теж обплетений квітами та стрічками (О. Гончар); Сивий *чуб його* вітер розвіває (С. Васильченко).

Звучення сфери вживання присвійного прикметника в сучасній українській мові, крім сказаного вже (див. стор. 169), пояснюється ще й такими його недосконалостями: по-перше, тим, що він не вживається по відношенню до понять у множині, він не може означати приналежності до кількох осіб (порівн: *братова книжка*, але *книжки братів*); по-друге, ним не приймаються означення до назви особи володіючої (порівн.: *сестрина книжка*, але *книжка моєї сестри*); по-третє, він не утворюється від імен з прикметниковими суфіксами, як, наприклад, *Калінін*, *Орлов*, *Коцюбинський*. Все це робить ясним причини обмеженого тепер вживання присвійного прикметника в порівнянні з родовим відмінком, як більш зручним, більш досконалим способом вираження приналежності.

русському языку, ч. I, Историческая грамматика русского языка, 1959, стор. 277. Ми до давального приналежності відносимо лише такий приіменний давальний, що означає особу чи істоту, якій щось належить. В такому давальному може бути й назва узагальненого володаря чи володаря юридичного, як, наприклад, монастир, місто, країна і т. д.

Ширше присвійний прикметник виступає в діалектах української мови.

Третій стародавній спосіб вираження приналежності— давальний відмінок — не таке вже рідкісне явище в мові художньої літератури аж до наших днів: *Волосся йому розкудочене* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Зблідла, як хустка, і очі їй засяли, і сльози покотились* (М. Вовчок); *Борода йому була гладко виголена* (П. Мирний); Він обережно вийняв з *рота собаці* мокру од слини хустку (М. Коцюбинський); І на *щоках їй* розквітли дві червоні плями (І. Микитенко); *Давидові серце* отак тільки — тук... (А. Головко); *Спина йому збігалася брижами* (О. Гончар); *Очі їм* розширюються від жаху (О. Гаврилюк); Мартин скотився з сідла під *живіт коневі* (Н. Рибак).

Діалектально, особливо в західноукраїнських говорах, давальний приналежності вживається ширше, ніж у літературній мові.

Для літературної мови наших часів давальний приналежності — конструкція вже архаїчна, відмираюча, що, як правило, заміняється звичайною вже і в давньоруській мові синонімічною конструкцією «у (в) плюс родовий відмінок»: *У тієї Катерини* Хата на помості (Т. Шевченко); *Очі у неї* склепилися, руки опустилися, як у сонної (С. Васильченко); *Серце в Прохора* билось повільно й глухо (І. Микитенко).

Порівн. і давньоруське: *Луци у нихъ* напружені, тули отворені, сабли ізъострени (Сл. о полк. Іг.); *Родися у Ярослава снѣ*, и наре ім'я ему Володимерь (Лавр. літ.).

§ 51. Складносурядне речення

1. Складносурядні речення в давньоруській мові були безсполучникові, наприклад: *Ночь мркнетъ, заря свѣтъ запала, мъгла поля покрыла, шекоть славій успе, говоръ галичъ убуди* (Сл. о полк. Іг.); *Трубы трубятъ въ Новѣградѣ, стоять стязи в Путивлѣ* (Там же).

Складносурядні безсполучникові речення здавна зберігаються і в українській мові: *Гринь даєть ведро меду.*

Морхина даєть двѣ ведрѣ меду, из Некрашевшины потора ведра меду (Роз'їжджа старости житомирськ. Жидомонта і пана Каленика Скипорю на село Тулино, бл. 1458 р.);

Помалу синя імла рідшає, яснїшає, східний край неба обливається широким усміхом світання, світова зірка блідне й тремтить, догоряючи (М. Коцюбинський).

Безсполучникові складносурядні речення посідають у давньоруських, а також і в староукраїнських пам'ятках письменства, особливо в мові ділових документів, порівняно з сполучниковими складносурядними реченнями скромне місце. «Будучи для усної мови безумовно більш раннім синтаксичним явищем, безсполучникове складне речення знаходить своє поширення в письмовій мові лише на певній стадії його культурного розвитку... Потрібна велика культура, велика майстерність у побудові складних конструкцій у письмовій та усній мові, щоб при довгому викладі уникнути різного роду з'єднуючих та посилальних засобів», — слушно зауважує Е. І. Каратаєва¹.

2. У сполучникових складносурядних реченнях давньоруської мови компоненти їх з'єднувалися сполучниками:

а) е д н а л ь н и м и (*і, а, да, та*); *И приспѣ осень, и помяну Олегъ конь свои* (Лавр. літ.); *Ничить трава жалощами, а древо съ тугою къ земли преклонилося* (Сл. о полк. Іг.); *Суть гради ихъ и до сего дне, да то ся зваху от грекъ Великая Скуфь* (Лавр. літ.); *Оттуда паки на лѣто Володимерю опять, та посла мя Стославъ в Ляхы* (Повч. В. Мон.);

б) п р о т и с т а в н и м и (*а, да, но, і, ано, атѣ*): *Дѣти бѣсови кликомъ поля прегородиша, а храбрии русици преградиша чръленими щиты* (Сл. о полк. Іг.); *Святини бо по вѣрѣ умроша, да живи суть о Христѣ* (Киево-Печерський патерик); *Уже мнѣ мужа своего не крѣсити, но хочю вы почтити наутрия предъ людьми своими* (Лавр. літ.);

Земля наша крѣчена, и нѣ у насъ учителя (Там же); *Ярославъ... измавъ... я [новгородьцѣ] вся посла исковавъ по своимъ городомъ... и приде вѣсть въ Новѣгородъ, бяше же новгородьцевъ мало, ано тамо изымано вячьшие мужь, а мньшее они разидошася, а иное помърло голодомъ* (Новгор. І літ.); *Поѣди, княже, к городу, ат мы бѣемся сами со Изяславомъ* (Лавр. літ.);

в) р о з д і л о в и м и (*ілі, а любо*): *Аще будетъ нога цѣла или начьнетъ храмати, тогда чада смирять* (Руська

¹ Э. И. Каратаева, К вопросу о развитии бессоюзного предложения в русском языке, «Ученые записки» Ленинградского гос. университета им. А. А. Жданова, серия филологических наук, вып. 14, 1949, стор. 40.

правда); Приказано будѣте добрымъ людѣмъ, а *любо* грамотою утвердять (Смоленськ. грам., 1229 р.).

У старій українській мові складносурядні речення були також як безсполучникові, так і сполучникові. Компоненти останніх поєднувалися сполучниками:

а) е д н а л ь н и м и (*i, a, да, та*): Морозъ жито поморозилъ в саміе цвѣти, *и* былъ голодъ великій (Київськ. літ., XVII ст.); А при томъ были и судѣи и свѣдки... *а* иныхъ много было при томъ добрыхъ людий (Грам. кн. Федора Любартовича, 1411 р.);

б) протиставними (*а, але, но, да, та*): Пес сукно стережет, *а* сам в нем не ходит («Пересторога», поч. XVII ст.); А мыта не примышляти, *но* какъ изъ вѣка пошло (Договір волинськ. кн. Дмитра з польськ. кор. Казіміром, 1366 р.); И на уздавныхъ листохъ не стоить уписано тоє дворище Пысковича, што на Любши и на Гугни, *але* тоє дворище Пысковича стоить уписано на кролевськомъ листѣ (Грам. кн. Федора Любартовича, 1411 р.);

в) р о з д і л о в и м и (*ілі, любо, а любо, або*): А хто ся имѣ уступа у моє придає... *любо* хто имѣ держа по моєм животѣ... (Вкладна грам. кн. Долголата Долголатовича монастирю Миколи Пустинського на землю Конона Товстоліського, 1427 р.); Тежъ уставуемъ, естлибы хто волного человека або сына своего з голоду продалъ въ неволю *або* сам ся для голоду далъ, таковый листъ не маєть держанъ быти (Литовський статут, 1529 р.); Либо утаилося то от тебѣ, Скарго, *или* не имѣешь вѣдомости о томъ (І. Вишенський).

У пам'ятках української мови в складносурядних реченнях трапляються полонізми: протиставний сполучник *леч* та розділовий сполучник *альбо*: На монастирь хтѣли вдарити и ударили были, *лечъ* козаки не подалеку были (Львівськ. літ., XVII ст.); Отголь значится, иж *альбо* Петръ святой в Римѣ не былъ, *албо* Павелъ святой не былъ («Пересторога», поч. XVII ст.). З літературного вжитку ці сполучники вийшли десь у XVIII ст.

Із стародавніх сполучників складносурядних речень у сучасній українській мові зберігаються:

а) сполучники е д н а л ь н і (*i, а* також *та*): Цілий день парило, як огнем, сонце, *і* в місті стояла неймовірна задуха (С. Васильченко); А я стояв, дивувався, *Та* аж страшно стало (Т. Шевченко).

б) сполучники протиставні (*а, та*): Вже пізно, *а* спати не хочеться (В. Собко); Хотіли забродити розбитъ наш народ — *Та* ми оточили кругом їхній зброд (П. Тичина).

Сполучник *да* в єднальній функції тепер буває в північних говорах української мови, звідки зрідка потрапляє і в мову художніх творів: Хмара мчить *да* туча мчить — Сніг летючий колив'яно Коливаючись мовчить (П. Тичина).

Протиставні сполучники *да*, а також *но* не властиві сучасній українській літературній мові. Сполучник *да* знаходимо у мові окремих письменників XIX ст., а сполучник *но* не тільки в письменників XIX ст., але іноді випадково й у деяких сучасних: Віл щось почав був говорити, *Да* судді річ його з починку перебили (Є. Гребінка); Мабуть, вони б і ночували тут, *да* не дозволяли на це міські порядки (М. Вовчок); Не будете по смерть в Риму; *но* що тебе там будуть знати, твоє імення вихваляти, *Но* ти не радуйся сьому (І. Котляревський); І я тепер не раз і гнувся, *но* мій терпець вкінці пропав (І. Франко); Розлучений поляк підкинув до ока мушкет і стрельнув, *но* Півень продовжував стояти в тій же позі (П. Панч).

Не збереглися в сучасній українській мові протиставні сполучники *да, ано, і*, розділові *ілі, а любо* та єднальний *а*. Замість розділових сполучників *ілі, а любо* в українській мові вживаються сполучники *або* та *чи*, а замість протиставних *да, ано, і* — сполучник *але*. Сполучник *але* відомий в українській мові ще з XIV ст.: ...Было на двое, *але* я далъ за одно (Жалув. грам. польськ. кор. Казіміра слугі своєму Іванові, 1349 р.).

Єднальний сполучник *а* зрідка зберігається і тепер у білоруській мові, наприклад: Быў слесар лугански *А* сталь ён каваў і песни-вяснянкі Пра волю спяваў (Зб. «Двенадцать песен»).

У давньоруській мові широко вживалися складні речення, компоненти яких з'єднувалися повторюваним приєднальним сполучником *а* (рідше сполучником *і*). Така будова створює тепер враження просто «нанизування» одного речення на друге. Це, звичайно, своєрідні структури, яких складносурядними в сучасному розумінні назвати не можна, якщо мати на увазі не два речення, а більш-менш великий уривок тексту. В них приєднуються не споріднені, близькі, з'єднані між собою поняття, а далекі, неоднорідні. Приєднувані за допомогою сполучника *а* (зрідка *і*) речення носять характер додатка, який додає щось нове, причому

те, що додається, буває органічно не зв'язане з попереднім, а виступає як протилежне сподіваному, чи навіть тоді, коли одно з речень повинно бути підлеглим іншому. Така побудова — вияв менш розвиненої і менш чіткої думки порівняно з мисленням людини наших часів. Прикла-

ди: Том лѣ вода бѣше велика в Волховѣ, а снѣгъ лежа до Яковля дні, а на осень уби морозъ вѣрьшь всю и озимицѣ,

и бы голодь, и чересь зиму рѣжи осминка по полугрвнѣ (Син. сп. I Новгород. літ.); Стрыи ти умерлъ, а по Ольга ти послали, а дружина по городомъ далече, а княгини сѣдить въ изумѣньи с дѣтьми, а товара множество у нея (Пат. літ.); Хотѣлъ быхъ ѣхати на вежа половѣцькия, а оѣи наши дале суть, а иныхъ старѣишихъ нѣтъ, а мы будева за старѣишая, а поѣди ко мнѣ вборзѣ (Там же); Печаль жирна тече среди земли рускыи, а князи сами на себе крамолу коваху, а поганіи сами побѣдами нарищуще на рускую землю (Сл. о полк. Іг.).

Така синтаксична риса властива була й старій українській мові: А городовъ у рускои земли новыхъ не ставити,

ни сожьженого не рубити, доколя миръ стоит за 2 лѣ, а Кремянець держати Юрю Наримонътовичю от князини

литовськихъ и от короля за 2 лѣ, а города не рубити (Догов. грам. литовсько-руськихъ князів з польськ. кор. Казіміром Великим та мазовецькими князями Земовітом і Казіміром, 1352 р.); Сторожу отъ поля на валу у воротъ Золотыхъ повинньи держати мещанежъ, а теперъ сторожи тое у воротъ Золотыхъ нетъ, а дають мещане сторожовъщины тое воеводи на годъ по 15 копъ грошей (Оп. Київськ. з., 1552 р.); Того жъ часу войска запорожського з Сѣчи на килка тисячей по указу царскомъ пошло до Пскова, и полкъ Гадяцкий увесь, а компанія и сердюки тамъ зимовали, а полки отпушени до городовъ (Літ. Сам.); Ходилем в лѣсь по вяза и знайшолем Юрка, волховая вершина вбила, а два дубки небожчик подрубал, а дерево отскочило и на бокъ отвернулося, и ям том ознайменовал Лескови (Полт. акт. кн., XVII ст.); Повели вола... просто у двор до Грицка Пѣтушенка, а он тогдѣ спал, и ми его збудили, и я тогдѣ у его у яслах спал, и з ним вола у его дворѣ Пѣтушенковом приховали, и он, Пѣтушенко, взял собѣ

лемѣш и наперсток с коси, а косу поламали на шматки на стал (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.).

Стародавня синтаксична особливість — «нанизування» речень за допомогою повторюваних приєднальних сполучників у сучасній українській літературній мові втратила вже свої позиції, хоч у мові художніх творів подібні до деякої міри конструкції зрідка трапляються. Подібні вони до стародавніх конструкцій тим, що окремі незалежні речення в них поєднуються повторюваним сполучником *а*, але те, про що говориться в цих реченнях, органічно зв'язане між собою і становить один вислів, одну картину. Приклади: Он гай зелений похилився, А он з-за гаю виглядає Ставок неначе полотно, А верби геть понад ставком Тихесенько собі купають Зелені віти... (Т. Шевченко); У долині село лежить, понад селом туман дрижить, а на горбі край села стоїть кузня немала. А в тій кузні коваль клепле, а в коваля серце тепле, а він клеплє та й співа, всіх до кузні іззива (І. Франко); Вітри гудуть, а ясени скриплять, а матері дримається (С. Васильченко); А темна ніч узори сині пише, А гості веселяться, а чарки Круг столу ходять, а Густав меткий Нові до жартів прикладає жарти (М. Рильський); А ліси зеленіли напрочуд мирно, а села, пролітаючи, мигтіли привітно, а шосе блищало в далечинь, як сонячна дорога опідні на морі (О. Гончар); А вже гуси летять, гусенят очка сірі, А вже квітка весну розгляда на підгір'ї, А вже дума моя десь на Нарочі плава, Золотавими веслами гонить човни, А багаття рибальського перша заграва Світить, світить мені з далини (М. Нагнибіда).

Частіше аналогічні конструкції вживаються в діалектах та фольклорі. Приклади: Ковалі одчинили їм дванадцятиро дверей залізних, вони влетіли, а двері самі собою зачинились, а змія сіла коло кузні і давай вогненным язиком двері пролизувати (Казка «Іван мужичий син»); А вози риплять, а ярма бряжчать, а воли ремигають, а попереду отаман у сопілочку грає (Нар. пісня).

§ 52. Загальні відомості про складнопідрядне речення

1. У давньоруській мові складнопідрядні речення ще не мали достатньо розвиненої й диференційованої системи сполучників, системи, яка є в сучасних східнослов'ян-

ських мовах. Це виявляється зокрема в тому, що той самий сполучник підрядності міг тут вживатися в різних функціях, з різними значеннями. Так, наприклад, сполучники **яко** й **оже** часто з'єднували з головним підрядні речення: і означальні, і додаткові, і причинні, і наслідкові, і мети, і порівняльні й ін. Приклади речень з **яко**:

1) Се же слышавъ папѣжь римьскыи, похули тѣ, иже ропышуть на книги словеньскыи, река: «Да ся исполнить книжное слово, **яко** въсхвалять ба вси язъци (Лавр. літ.) — сполучник **яко** з'єднує з головним підрядне означальне речення;

2) І услыша Новгородѣ, **яко** Стопѣлкѣ идетъ къ нимъ (Син. сп. І Новгор. літ.) — сполучник **яко** з'єднує з головним підрядне додаткове речення;

3) Новгородьци же... створиша вѣче на посадника Дмитра и на браю его, **яко** ти повелѣша на новгородьцихъ сребро имати (Там же) — сполучник **яко** з'єднує з головним підрядне причинне речення;

4) І отыниша тыномъ всѣ около, **якоже** инии гради имаху (Там же) — сполучник **яко** з'єднує з головним підрядне порівняльне речення;

5) Хотя погубити безбожныя сѣи Измаиловы куманы, **яко** да отмыстятъ крѣвь крѣстьянскую (Там же) — сполучник **яко** з'єднує з головним підрядне речення мети;

6) И **яко** быша на озѣре Серегери, приставися... Мартурии (Там же) — сполучник **яко** з'єднує з головним підрядне часове речення;

7) Потомъ наиде дѣжгъ, **яко** не видехомъ ясна дни ни до зымы (Там же) — сполучник **яко** з'єднує з головним підрядне наслідкове речення.

Приклади речень з сполучником **оже**:

1) Онъ услышавъ, **оже** идуць на нь (Там же) — **оже** приєднує до головного підрядне додаткове речення;

2) Нѣ лють бяше путь, **оже** купляху по ногатѣ хлѣбъ (Там же) — **оже** приєднує до головного підрядне наслідкове речення;

3) **Оже** мы, братіе, симъ не поможемъ, тѣ си имуть предати ся къ нимъ (Там же) — **оже** приєднує до головного підрядне речення умовне;

4) А се вы повѣдаю, дѣти моя, труд свои, **оже** ся есмь тружалъ, пути дѣя и ловы 13 лѣ (Повч. В. Мон.) — **оже** приєднує до головного підрядне означальне речення;

5) Дивно имя (= «мені»), дружино, **оже** лошади жалуете (Лавр. літ) — **оже** приєднує до головного підрядне підметове речення;

6) Князи же здумавше вси: «Не крѣпко бьются дружина ни половци, **оже** с ними не ѣздимъ сами» (Там же) — **оже** приєднує підрядне причинне речення;

7) Поидевѣ на нѣ, **оже** и проженевѣ (Там же) — **оже** приєднує до головного підрядне речення мети.

Багатозначність сполучників підрядності, слабка диференціація їх (свідчення ще недостатньої розвиненості складнопідрядного речення) — явище, характерне не тільки для давньоруської, а й для будь-якої мови раннього періоду її розвитку. Диференційована система сполучників підрядності, спеціалізація їх лише в одному значенні — це результат розвитку абстрагуючої діяльності людського мислення. «Сполучник підрядності на цих ранніх етапах розвитку літературної мови, — пише Л. П. Якубинський, — виступає скоріше як загальний показник підрядності (гіпотаксису) в порівнянні з сурядністю (паратаксисом)»¹.

Залишки стародавніх синтаксичних відношень, коли функції того ж самого сполучника були надто широкі, логічно нерозчленовані, спостерігаються ще й тепер в українській мові. До таких сполучників, які зберігають широке і різноманітне значення залежного відношення, належать у першу чергу сполучник чи сполучне слово **що**, за допомогою якого приєднуються до головного і причинні, і означальні, і порівняльні, і допустові, і наслідкові, і часові, й інші підрядні речення.

Діалектально така стародавня особливість відмічається, наприклад, і в сполучному слові **де**. Як зауважує Й. О. Дзєнзелівський², в українських говірках Нижнього Подністров'я сполучне слово **де**, крім підрядних речень обставин місця та означальних, часто використовується і для поєднання з головним підрядних підметових та присудкових речень.

Порівн. і в російській мові сполучник **что** з його полісемантичністю.

Стародавній полісемантизм сполучників підрядності широко, значно ширше, ніж у східнослов'янських мовах,

¹ Л. П. Якубинський, История древнерусского языка, 1953, стор. 267.

² Й. О. Дзєнзелівський, Цитована праця, стор. 76.

проявляється, наприклад, у польській мові, і характерно, що цей полісемантизм виявляється насамперед у тих сполучниках, які є найстародавнішими¹.

2. Особливістю складнопідрядного речення давньоруської мови є й те, що між його компонентами могли вживатися сполучники і сурядності, і підрядності разом, паралельно один одному: *Яко полѣзе въ двери, и подъяста и два варяга мечьми подъ пазусѣ* (Лавр. літ.); *Егда веселишися многими*

брашны, а мене помяни сѹ хлѣбъ ядуща (Сл. Д. Зат.);

Оже на ны приде, а мы ся с ни бьемъ (Іпат. літ.); *Егда будетъ туча велика, и находятъ дѣти наши глазкы стекляные* (Там же); *Аже соколъ къ гнѣзду летить, а въ соколца опутаевѣ красною дивницею* (Сл. о полк. Іг.)².

Такі конструкції є перехідними від сурядних до підрядних, бо вони сполучають риси як сурядності, так і підрядності. У даних реченнях залежна частина приєднується до головної сурядним сполучником *а* або *і*. Наявність такого сполучника, незважаючи на те, що підрядна залежність тут уже має своє граматичне оформлення, свідчить про недостатньо розвинутий підрядний зв'язок.

Аналогічні речення зберігаються і в старій українській мові: *Какъ оцѣ нашъ, как оци ваши были за одно, послы сылали межи собою, а мы такоже хочемъ с вами быти* (Грам. хана Тохтамиша, після 20.V 1393 р.); *А кто въсхочеть женѣ моеи и дѣтѣ мой служи, и они служа сѣ ты имѣни женѣ моеи и дѣтѣ мой* (Грам. київськ. кн. Андрія Володимировича, 1446 р.); *Як з Охтирки ехали, и спиткав обох у Лохвицѣ на греблѣ Иван Мѣзко* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); *Естли грамота от его милости пана гетмана до мене будетъ, и я его заразъ выдамъ* (Лист полтавськ. полковника Пушкаря белгородськ. воеводі І. Пронському,

¹ Див., наприклад, Я. В. Мацюсевич, Особенности сложноподчиненного предложения польского языка, «Научные записки» Ленинградского гос. университета им. А. А. Жданова, Серия филологических наук, № 156, в 15, 1952, стор. 205.

² Як відмічає Є. С. Істрина, такі конструкції проходять майже через увесь синодальний список І Новгородського літопису. (Див. Е. С. Істрина, Синтаксические явления Синодального списка І Новгородской летописи, «Известия» Отделения русского языка и словесности АН, т. XXVI, 1921, стор. 223.)

1650 р.); *А хто и в Константиновѣ увойшоль, и тѣ не удержались в Константиновѣ* (Літ. Сам); *И если ж бы то такъ было, а чому ж ихъ тутъ... не споминаеть* («Апокрисис», XVII ст.).

Перехідна структура від сурядності до підрядності речень в давньоруській мові поширена була особливо в часових реченнях. Сурядний зв'язок при передачі часових відношень міг затримуватися тому, що потреба в підрядних конструкціях тут у певній мірі компенсувалася дієприкметниковим зворотом, своєрідно вживаним у давньоруській мові. Як говорить О. О. Потєбня, «особове дієслово в стародавній мові обов'язкова умова лише повнозначного, першорядного присудка, і в присудках другорядних, залежних, дієприкметник сам по собі є саме з сіб позначення їх залежності. Залежне речення з дієприкметников-присудком є щось проміжне між членом простого речення і розвинутим підрядним реченням з особовим дієсловом (vb. finit.) в присудку»¹.

Конструкції, в яких співіснують підрядні і сурядні сполучники, тепер відомі у нас лише в діалектній та фольклорній мові: *Собаки як звели гавкотню, а сини спали, посхвачувались і давай стрілять* (Сумська обл.); *Як сказав це, та зараз і побіг* (И. Рудченко, Народные южнорусские сказки, I, 60); *Тільки що одчинив дверці, а собаки так і кинулись до скрині* (П. Чубинський, II, 145).

Порівн. і в говорах російської мови: *Если где-ка родные, и поеду туда. Кады она упала, и он прямо заревел*².

Складне речення, в якому підрядні відношення оформлюються сурядним сполучником *а*, широко відомі в польській мові, наприклад: *Ledwie inżynier oddalił się, a robotnicy, dotąd noszący cegłę, mieszający wapno i pomagający murarzom, przerwali pracę i podeszli do Woczaга* («Ледве інженер віддалився, а робітники, що носили цеглу, розмішували вапно і допомагали мулярам, припинили роботу і підійшли до Бочара»³.

У давньоруській мові (як пізніше і в старій українській мові) вживалися не тільки названі конструкції, в ній взагалі превалювали речення складносурядні (па-

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 220.

² А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, Изд-во АН СССР, 1953, стор. 35.

³ Див. А. В. Мацюсевич, Цитована праця, стор. 216.

ратаксихні). Так, наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» сурядність абсолютно переважає підрядність¹. Таке ж явище спостерігається і в «Повчанні Володимира Мономаха»² і в інших давньоруських пам'ятках. Перевага паратаксисту над гіпотаксистом — характерне явище східнослов'янського синтаксису аж до XVII ст. Лише з цього часу починають рости і поширюватися складнопідрядні речення, які в сучасних східнослов'янських мовах посідають значно ширше місце, ніж у давньоруській мові. У багатьох випадках, де давньоруська мова задовольнялася сурядністю (паратаксистом), зараз використовується підрядність (гіпотаксис). Див., наприклад, переклад сучасною українською мовою давньоруського речення «В се же лѣто родися у Мьстислава сѣъ, и нарекоша имя ему Володимѣрь» (Іпат. літ.) = «В цей же рік народився у Мстислава син, якого назвали Володимиром».

Перевага паратаксисту над гіпотаксистом у давньоруській мові, а також у сучасних територіальних діалектах приводить до загально визнаної в мовознавстві думки, що паратаксис — первинна форма зв'язку речень, гіпотаксис же — явище пізніших часів. З'являється гіпотаксис на вищому етапі розвитку людського мислення і мови. Це відбувається вже тоді, коли людина стала усвідомлювати зв'язки залежності між явищами об'єктивної дійсності, а не тоді, коли ще всі зв'язки між явищами зовнішнього світу відбивалися в голові людини лише як зв'язки співіснування. Розвиток усвідомлення зв'язків між явищами об'єктивної дійсності проходить «...від співіснування до каузальності і від однієї форми зв'язку і взаємозалежності до другої, більш глибокої, більш загальної»³.

Що гіпотаксис — явище пізніше за паратаксис, про це свідчать і гіпотаксичні сполучники, які нерідко досить ясно вказують на своє порівняно недавнє походження від інших частин мови (здебільшого від займенників і прислівників), в той час як сполучники складносурядних речень належать переважно до первинних утворень.

Сполучники підрядності з'являються і оформлюються лише з дальшим розвитком підрядності. На ранньому ж

етапі розвитку складнопідрядного речення підрядних сполучників і сполучних слів ще не було, а існували лише сполучники сурядності, оскільки сурядність передувала формам підрядного (гіпотаксичного) зв'язку речень. Походження гіпотаксисту із паратаксисту тепер може вважатися доведеним¹.

Утворюється гіпотаксис на основі паратаксисту, через перетворення одного з незалежних речень у підрядне. Досягалося це тим, що в одно із сурядних речень вводився сполучник підрядності. Таким є, наприклад, речення «Яко полъзе въ двери, и подъяста и два варяга мечьми подъ пазусъ» (Лавр. літ.), в якому, коли усунути сполучник **яко**, утворюється звичайна сполучникова складносурядна конструкція з типовим сурядним сполучником **і**.

Процес переходу речень складносурядних у складнопідрядні можна простежити на фактах не лише давньоруської, а й сучасної української мови, яка іноді пережитково зберігає етапи цього процесу. Це можна бачити зокрема на складнопідрядному реченні типу «Він вигрібає з багаття жарину, прикурює від неї таку цигарку, що вона ніяк не може вміститися в мундштуку» (А. Шиян), яке, коли випустити в ньому сполучне **що** (воно з'явилося тут пізніше), перетвориться формально на складносурядне².

Складнопідрядне речення виникає, звичайно, не тільки на базі складносурядного. Воно може утворюватися і на основі простого речення. Як зауважує О. О. Потєбня, складнопідрядне речення «Половци же услышавше Русь, оже пришли на нь, ради быша» (Лавр. літ.) саме і виникло на основі простого речення «Половци услышавъше Русь пришьдъшя», в якому дієприкметник («пришьдъшя») розвинувся в підрядне речення з сполучником: «оже пришли на нь»³.

Поширення складнопідрядних речень, безперечно, не усуває вживання складносурядних речень. Користуються складносурядними реченнями тоді, коли треба висловити зв'язки співіснування, а не залежності, або коли треба

¹ Див., наприклад, Г. С. К н а б е, Еще раз о двух путях развития сложного предложения, «Вопросы языкознания», 1955, № 1, стор. 113.

² Див. «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського, ч. II, 1951, стор. 191.

³ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 322.

¹ Див. С. П. Обнорский, Цитована праця, стор. 175.

² Там же, стор. 64.

³ В. И. Ленин, Философские тетради, ОГИЗ, 1947, стор. 193.

зберегти за кожним із сполучуваних висловлень його власну значимість: Реве Дніпро, й лани широкополі Медами пахнуть, колосом шумлять (А. Малишко); Щоб виробляти, люди вступають у певні зв'язки і відносини, і тільки через ці суспільні зв'язки і відносини існує їх відношення до природи, має місце виробництво (К. Маркс і Ф. Енгельс, Соч., т. 5, стор. 429).

Однак це не значить, що складносурядні речення в сучасній українській літературній мові повинні превалювати над складнопідрядними, як це рекомендували українські буржуазні націоналісти. Тенденційна основа такої «настанови», скерована на те, щоб збіднити та архаїзувати українську мову, цілком ясна.

Загальноприйнятю теорію про первинність паратаксисту і вторинність гіпотаксисту, про те, що гіпотаксис вирастає з паратаксисту, дехто з мовознавців в останні часи відкидає. Так, наприклад, Т. П. Ломтев, заперечуючи Л. П. Якубинському (див. його рецензію на працю останнього «История древнерусского языка» в журн. «Вопросы языкознания», 1953, № 6, стор. 120—128), вважає, що коли б складнопідрядні речення являли собою подальший розвиток складносурядних, то таке ж повинні були б являти собою і сполучники підрядності, чого припускати ніяк не можна, бо сполучники підрядності своїм походженням не зв'язані з сполучниками сурядності. На базі сурядних відношень між реченнями, гадає Т. П. Ломтев, можуть бути лише такі сполучники, які обслуговують зв'язок тільки сурядний, і тому введення в одно із сурядних речень сполучників підрядності не може бути первинним етапом в утворенні складнопідрядних речень. На думку Т. П. Ломтева, і паратаксист і гіпотаксис є елементами нової якості, і обидва вони виникли на одній основі, але різними шляхами. «Складносурядні речення, — говорить Т. П. Ломтев, — в більшості випадків виникали на базі граматичного зв'язку слідування речень повістєвого модального плану... Складнопідрядні речення в більшості випадків виникали на базі граматичного зв'язку слідування речень повістєвого модального плану і речень непрямих модальних планів». Див. також і працю Т. П. Ломтева «Очерки по историческому синтаксису русского языка», 1956, стор. 488—498.

§ 53. Складнопідрядне безсполучникове речення

У давньоруській мові поруч з сполучниковими складнопідрядними реченнями існували і безсполучникові речення такого ж типу, наприклад: Не бѣше лъзѣ коня напоити: На Лыбеди печенѣзи (Лавр. літ.); Наѣхаша дорогу ихъ — поѣхаша по дорозѣ по нихъ (Іпат. літ.); Ту пирѣ докончаша храбрїи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю рускую (Сл. о полк. Іг.); Не ходи, княже: убыють тя (Лавр. літ.).

Від давньоруської мови такі речення успадковані й українською мовою: Миѣ его (тютюну) не треба: я его не тяну (Полт. акт. кн., XVII ст.); У море сліз не посилала: сльозами моря не долить (Т. Шевченко); Підняв шапку — човни стали (Т. Шевченко).

Даний тип складнопідрядного речення старіший за сполучникову конструкцію такого ж речення. Про це ясно говорить поширеність цього типу речень в сучасних народних говорах і особливо в усній народній творчості. Однак, як і безсполучникові складносурядні речення порівняно з сполучниковими конструкціями, безсполучникові складнопідрядні речення в пам'ятках не тільки давньоруської, але й української мови поширені були слабо з тих же причин, що й безсполучникові складносурядні. Див. стор. 173.

§ 54. Складнопідрядне сполучникове речення

У давньоруській мові були підрядні речення підметові, додаткові, причинні, часові і ін. Всі ці підрядні речення приєднувалися до головного речення за допомогою різних сполучників та сполучних слів, з яких не всі збереглися в наступній історії східнослов'янських мов.

§ 55. Підрядні речення підметові

Підрядні речення підметові у давньоруській мові з'єднувалися з головним за допомогою займенників *кто, что* і ін.: *Кто* ми ближнии, тотъ добръ (Іпат. літ.); Се не добро, *еже* малъ городъ около Києва (Лавр. літ.); Се все, *что* ны еси даль, не наше, но твое (Повч. В. Мон.).

У старій українській мові підрядні підметові речення з'єднувалися з головними за допомогою займенників *кто,*

що (вони утворилися фонетично з давньоруських *къто*, *чьто*): *Хто* не усхочеть далѣи миру держати, тотъ отповѣсть (Догов. грам. литовсько-руських князів з польським кор. Казіміром Великим і мазовецьк. князями Земовітом та Казіміром, 1352 р.); *Хто* убъетъ лося або вепра або свинью, тотъ на замокъ даеъ плече (Оп. Моз. з., 1552 р.); Такъ усе, *що* живо, поднялося въ козацтво (Літ. Сам); Тыи, *що* монастирѣ лупили, за Днѣпромъ (Львівськ. літ., XVII ст.); *Хто* свою познал — брал, а мою шаблю Тимош Скнара взялъ (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Сполучні слова **хто**, **що** при підрядних підметових реченнях зберігаються і в сучасній українській мові.

§ 56. Підрядні присудкові речення

Ці підрядні речення, добре відомі сучасній українській мові (Він такий, *що* в неозорім полі уночі обійде хуртовину — А. Малишко), в пам'ятках давньоруської мови трапляються рідко; наприклад: Мнози бо манастири от црѣ и от боярѣ и от батѣства поставлени, но не суть тацѣ, кацѣ суть поставлени слезами, пощеньемъ, мѣтвомъ, бдѣньемъ (Лавр. літ.).

57. Підрядні речення додаткові

Із головним ці підрядні речення в давньоруській мові з'єднувалися за допомогою сполучників та сполучних слів **яко**, **кто**, **что**, **оже**, **аже** чи **ажь**, **же** (рідко), **абы**, **како**, **где**¹: Повѣдаша Стѣславу, *яко* придоша грѣци с поклономъ (Лавр. літ.); Рюрикъ же поча думати с мужми своїми, *како* бы дати волость Всеволоду (Іпат. літ.); Слыша Володимеръ галичскыи, *оже* идеть Мьстиславъ Изяславичъ (Там же); И посла ко Всеволоду, повѣдая ему, *ажь* Романъ прислалъ ся ко Олговичемъ (Там же); Изяславъ... блюда того, *абы* ся не снялъ с Володимеромъ галичъ-

¹ О. О. Потебня («Из записок...», ч. IV, стор. 227) наводить один приклад підрядного додаткового речення з сполучником *же* з Іпатієвського списку літопису: *вы бы есте мнѣ повѣдалѣ, же дотоль ити, але тут же твердить, що же «не властиве для російської мови».*

На думку О. О. Потебні, сполучник **яко** вважати слов'янізмом не можна. (Див. А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. I—II, 1888, стор. 430.)

скимъ (Там же); Не на мнѣ та кровь будетъ, но на виноватомъ, на томъ, *кто* будетъ криво учиниль (Там же); Самъ твориль, *что* было надобѣ (Повч. В. Мон.); Слышалъ есмь, *аже* Ярославъ идеть на Новгородъ со всею силою своею (Син. сп. I Новгород. літ.); Новгородци не вѣдяху, *где* князь идеть (Там же)

У старій українській мові при цих підрядних реченнях вживалися сполучники та сполучні слова **аби**, **аже**, **оже**, **кто** чи **хто**, **что**, **што** чи **що**, **як**, **яко**, **який**, **которий**, **чий**, **куди**, **де**, **якоби**, **будто**, **ніби**. Останні три сполучники вводять підрядні речення, забарвлені відтінками непевності або сумніву. Цікаво відзначити, що ні Л. Зизаній у своєму «Лексиконі», ні П. Беринда в «Лексиконі» сполучників **будто** і **якоби** не подають зовсім. Сполучника **будто** не дають і пам'ятки до кінця XVII ст. Приклади: ...дасть тому дичьство, *кто* его потяжеть (Догов. грам. литовсько-руських князів з польськ. кор. Казіміром Великим і мазовецьк. князями Земовітом

та Казіміром, 1352 р.); Чинимо то свѣдо... *оже* пано Петр, воево^д Молдавы, зять и приятѣль нашъ, пожичило на^д 4 тисячѣ рубліи фряжського сребра (Закладна кор. Ягелла воеводи молдавськ. Петру на Галич, 1388 р.); вѣрну быти и послушну с тымъ со всѣмъ, *чи*[м] мя жаловали (Грам. сіверськ. кн. Федора Любартовича, 1393 р.); Тако земляне

исмолвивши ся и старци и визнали, *аже* по Лисичии бро^д земля црквная (Грам. самборськ. старости Сташка Давидовського перемишльськ. єпископу Іллі, 1422 р.); Чинил оповид помененый в року семъ вышписаномъ, *аже* корова была вклепаная... (Полт. акт. кн., XVII ст.); А белая рыба вся тому, *кто* езь бьетъ (Оп. Київськ. з., 1552 р.); Береть староста теперишний отъ того, *кого* у вязеньє, хотя невинного, осадить (Оп. Черк. з., 1552 р.); И просил Роман Овсяный, подданный его королевской милости, слобожанин киевский, сам отъ себе и от всехъ слобожанъ киевскихъ, *абы* тая жалоба и поведане ихъ въ книги замковіє записано было (Жалоба жителів київськ. слободи на київськ. воеводу кн. К. К. Острозького, 1586 р.); Читаючи хроніки польскіє, знайдешъ о томъ достаточнѣ, *якѣ* поляци рускіє паньства пообсѣдали («Пересторога», поч. XVII ст.); Игнат... сказав, *що* купив овую телицю у Яреми Дубовиченка (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Каленик Безрученко

свѣдчил, *якобы* сѣно Лукяна Кривого перевозил (Полт. акт. кн., XVII ст.); Шляхтичѣ на короля негодовали, глаголюще, *яко* велми онъ симъ миротворениемъ поблажилъ козакомъ (Літ. Вел.); ...другіе малодушествують, говорячи, *будто* тоє его злого сина начинаніє зашкодить порадкамъ нашимъ... (Там же); І здавалося, *нѣби* з ханомъ и не било его (Там же); узриши на семь узлѣ, *чи* суть латина ученици (І. Вишенський); Видишь ли, *въ* *якой* латиници содомской седиши! (І. Вишенський); разумель есми, *который* духъ ему шепталъ (І. Вишенський); Видиши ли, сестро Домникиє, *куды* разумѣнье неправое низпадаєть (І. Вишенський); Повинно намъ то показати, *гдѣ*... обѣтнику тую сполнилъ (З. Копистенський).

У стародавньому українському письменстві при підрядних додаткових реченнях вживалися і сполучники-полонізи *іж*, *жеби*, *же*¹: Доносимъ до вѣдомости, *иже* не пооднократъ отъ маестрату Кієвского доходить до насъ скарга (Охранна грам. Б. Хмельницького київск. міщанам, 1655 р.); Старался король польскій усѣма силами, *жеби* от Хмельницкого орду оторвати (Літ. Сам.); Выделем своима очима, *же* над Григорихою спячою Авѣрамовъна Вовдя в пеленѣ грошѣ лечила (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Із сполучників підрядних додаткових речень старої української мови в сучасній українській мові не збереглися *оже*, *аже*, *яко*. Рефлексами сполучників *оже*, *аже* є західноукраїнські *ож* (*ош*) та *аж*: А я собі погадала, *аж* собака бреше на вовка (Я. Головацький, IV, 500); Журилися сусідочки, журилися люди, *ож* мой головоньці віночок не буде (Там же); Коли я ти кажу, *ош* нікому не укажу, та не укажу нікому (Закарпатська обл.).

Сполучник *аби*, що іноді трапляється в літературних творах при підрядних додаткових реченнях (Тимофій Заброта того і жде, *аби* в сінях, у темряві, огріть кийком хазяйського сина Левка — К. Гордієнко), для сучасної української літературної мови не є нормативним. Зберігається він у говірках та в розмовному просторіччі.

¹ У науковій літературі існує і така думка, що сполучник *же* не полонізм, а загальнослов'янське явище. Див. наприклад, О. П. Б л и к, З історії сполучників підрядності в українській мові, «Наукові записки» Київського держ. педагогічного інституту ім. О. М. Горького, т. 29, 1958, стор. 21.

§ 58. Підрядні речення причини

При цих реченнях в давньоруській мові вживалися сполучники *яко*, *зане*, *занеже*, *понеже*, *бо*, *оже*, *оли*: Яви ми зракъ лица своего, *яко* глѣсь твои сладокъ и образъ твои красєнь (Сл. Д. Зат.); Онъ же тоя ради вина не смѣя ити в Галичъ, *яко* вѣрѣшетъ волѣхвомъ (Іпат. літ.); Срубѣ

на немъ городъ и нарече имя ему Каменѣць, *зане* бы земля камена (Там же); Оттуду же ву татарѣхъ не смѣють его

нарєщи гра^д Козлескъ, но гра^д злыи, *понеже* бишася по семь недѣль (Там же); Сію же наричуть белжанѣ злу ноць, сия *бо* ноць злу игру имъ сыгра (Там же); Даю землю свою всю брату своему Мьстиславу, а тобѣ не дамъ, *оже* мене не слушаєшь, оца своего (Там же); Здумаша Олгови внуци на половци, *занеже* бяху не ходили томъ лѣ^т (Лавр. літ.); Не мози и держати въ градѣ, *оли* то створятъ ти зло, *яко* и сде (Там же).

У старій українській мові при цих підрядних реченнях вживалися давньоруські сполучники *бо*, *понеже*, *занеже* та варіант сполучника *занеже* — *зануж*, а також *задля того же*: Тогды панъ Данило не добылъ на воитѣ того дворища, што на Гугни, *зануж* не у свое убивалъся (Грамм. Федора Любартовича, 1411 р.); ...взнали, *аже* влѣдчии

люде слѣдъ гонятъ по Лисичии брѣ^д и удають тополничаномъ, *занеже* тополничане имѣють с уладкою границу, а стрѣлковци не имѣють (Грамм. самборск. старости Сташка Давидовського перемишльськ. єпископу Іллі, 1422 р.); Того року дорожнета великая била в Полци и у Литвѣ, *бо* не било урожаю на збожже (Літ. Сам.); Утекай, сину, згинєш, *понеже* на тебе дѣла певние єсть (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.).

У мові стародавнього українського письменства при підрядних причинних реченнях вживалися і сполучники-полонізи *іж*, *поневаж* та *же* в сполученні з різними вказівними елементами, а також сполучник-слов'янізм *ібо*: За ними погналися рускии воины, але ихъ не догнали, *иже* кони мамаєвы добрыи были, непотомлены («Книга о побоищи Мамає...», XVII ст.); Одному орди далъ учинити отсѣчь, *поневаж* самъ не хотѣлъ вернутися (Літ. Сам.); Стрѣлци московскіє не хотѣли присягати *задля того*, *же* старшій братъ заставалъ у лѣтѣ осминадцати (Там же); Не

налѣгай своє серце, человекє, *ибо* рлягми тебе много привлече (Вірш. харківськ. архімандрита Онуфрія, XVII ст.).

В сучасній українській мові за винятком сполучника **бо** всі сполучники, які вживалися при підрядних причинних реченнях у старій українській мові, вийшли з ужитку. Сполучник **понеже** в байці Є. Гребінки «Медвежий суд» (*Понеже* вил признався попеластий, що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті, так за такі гріхи його четвертувать), рідко вживаний уже навіть у XVIII ст., поданий автором для пародіювання канцелярської мови.

§ 59. Підрядні речення місця

У давньоруській мові ці підрядні приєднувалися до головних речень за допомогою сполучних слів *где* чи *кде*, *куда*, *камо* (слов'янізм): *Где* то мы стояли, ту нѣ воды ни гребле высокы (Іпат. літ.); *Куда* не ходяше путем по своимъ землямъ, не даите пакости дѣяти отрокомъ ни своимъ, ни чужимъ (Там же); *Камо* Туръ поскачяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, тамо лежать поганянь голувъ половецкыя (Сл. о полк. Іг.).

За допомогою цих же сполучних слів *куда* и *где* підрядні речення місця приєднувалися до головного речення і в старій українській мові: *Куда* хочеть, туды поидеть [Догов. волинськ. кн. Дмитра (Любарта) з польськ. кор. Казіміром, 1366 р.]; Мещане сено на себе косять, *где* хотять (Оп. Моз. з., 1552 р.).

Слов'янізм **камо**, що вживався при підрядних реченнях місця в давньоруській мові, українською мовою не успадкований. Сполучні слова *где*, *куда* в сучасній українській мові фонетично змінилися в *де*, *куди*.

§ 60. Підрядні речення часу

У давньоруській мові при цих підрядних реченнях вживалися сполучні слова **дондеже** (слов'янізм), **яко**, **когда**¹,

¹ У літописах приклади вживання *когда* в підрядних реченнях часу поодинокі. Ю. Ф. Карський не подає жодного прикладу на *когда* з літопису за Лаврентіївським списком («Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи», «Известия по русскому языку и словесности», АН СССР, 1929, т. II, кн. 1, стор. 62). Є. С. Істрина наводить лише один приклад цього сполучного слова з Синодального списку і Новгородського літопису («Синтаксические явления Синодального списка и Новгородской летописи», «Известия ОРЯС», т. XXVI, 1923, стор. 195), а Л. А. Булаховський зовсім не відмічає його серед сполучників підрядних часових речень («Исторический комментарий к русскому литературному языку», 1950, стор. 329—332).

коли, **оли** (= «доки», «коли»), **донеле**, **донележе**, **како**, **єдва** чи **одва**: *Коли* пожреть синиця орла, *коли* каменіє вєсплавлетъ по водѣ и *коли* иметь свинія на бѣлку лаяти, тогда безумныи уму научится (Сл. Д. Зат.); *Яко* упишася деревляне, повелѣ отрокомъ своимъ пити на ня (Лавр. літ.); И не вдаша имъ путивличи, *дондоже* приде Изяславъ (Іпат. літ.); Перебуди же у мене Киевѣ, *доколѣ*

же приде Ростиславъ (Там же); *Одва* же установи людье Ростиславъ и одаривъ многыми дарми и води я къ хресту, а самъ иде съ Всеволодомъ и съ Володаремъ и съ всею братьєю на Рогъволода къ Дрьютьску (Там же); Толи не буди мира межи нами, *оли* же камень почнетъ плавати, а хмель грязнути (Там же); Данилови же гонящу по полов-

це, *донележе* конь его застрѣленъ бы (Там же); Азъ мстила уже обиду мужа своего, *когда* придоша Киеву (Лавр. літ.); А Стослава посадиша въ владичьни дворѣ и с мужи его, *донеле* будетъ управа с оцѣмъ (Син. сп. І Новгород. літ.); А онъ про то не бързо отрядивъ его, нѣ посади и въ Печерьстѣмъ монастыри, *дондеже* Гюрги придеть (Там же); *Како* придуть гость латинеский у городъ с Волока, дати имъ княгини поставъ частины, тиуну на Вѣльцѣ дати рукавицѣ, аж бы товаръ пьревѣлъ без держания (Смоленськ. грам., 1229 р.).

У старій українській мові ці підрядні речення з'єднувалися з головним за допомогою давньоруських сполучних слів **коли**, **оль** («доки») (вживалося в ранній період старої української мови) та невідомих у давньоруській мові сполучних слів **поки**, **доколя**, **поколѣ** чи **покуля**, **доки**, **скоро**, **як**, **аж**: А городовъ у рускои земли новыхъ не ставити, ни сожьженого не рубити, *поколя* миръ стоить

за 2 лѣ (Догов. грам. литовсько-руських князів з польськ. кор. Казіміром Великим і мазовецьк. князями Земовітом та Казіміром, 1352 р.); А мнѣ королеви помагати, *оль* на годъ минеть Дмитриевъ днѣ (Догов. волинськ. кн. Дмитра з польськ. кор. Казіміром, 1366 р.); *Коли* тои

лихьи Бекбула побѣглъ, тогда вси люди, вся рать на бѣгъ повернулися (Грам. хана Тохтамиша, після 20. V 1393 р.); *Поки* Татьяна з нами зоставала в Смѣлой, поти вцалѣ и пчла зоставала; *скоро* теж пошъла к мужу к Бѣлазору — и пчолу того ж часу вибито (Полт. акт. кн., XVII ст.); Того жъ часу и Любечъ зоставалъ зъ жолнѣрами въ обло-

женю отъ козаковъ, ажъ розказання зайшло отъ гетмана Хмельницького, жебы отступили отъ Любеча (Літ. Сам.); Янъ Казимѣръ, король польскій, скупилъ войска коронніе, якъ уже трава стала (Там же); А поколя поспѣшали войска запорожские и татарские, Демко Многогрѣшній учинилъ згуду с княземъ Ромодановскимъ (Там же); Такъ ажъ до весни зоставали, *покуля* ханъ з Криму з ордами при-тягнулъ (Там же).

У пам'ятках українського письменства при таких підрядних реченнях трапляються і сполучні слова — полонізми *кгда* та *алижъ* («доки») (останне ймовірно перейняте з старої польської мови): *Кгда* войшодем у мѣсто, зараз татаре... того коня взяли (Пирят. акт. кн., XVII ст.); А города Луцьска блюсти ми, а никому не дати, *алижъ* осподарь мо[и] великии король возьметъ, коли усхочеть (Присяжний лист кн. Фед. Данилійовича, 1386 р.).

Сполучні слова *поки*, *доки*, *скоро*, *як* при підрядних реченнях часу зберігаються і в сучасній українській мові. Такі ж, як *доколя* чи *поколя* належать тепер до рідкісних діалектних, наприклад: *Покуль* тих хрестув наставиш, то упрііш (Ровенська обл.).

§ 61. Підрядні речення мети

Ці підрядні речення в давньоруській мові з'єднувалися з головним сполучниками *яко*, *да*, *аби*, *что*, *атъ*, *оже*, *даби* (слов'янізм): Хотя погубити безбожнѣя сны Измаиловы куманы, *яко* да отмъстятъ крѣвь крѣтянську (Син. сп. I Новгород. літ.); [Данило] посла сна си Шварна, *да*

объедеть гра, *да* никтоже не утечетъ от нихъ (Іпат. літ.); Сторожи постави от товаръ и, *дабы* к нимъ никто же не пришель (Там же); Игорь... пристави к нимъ Олега, сновца своего, Стослава, *абы* како довести полкъ цѣль (Там же); И сомя шоломъ, погнаше опятъ к полкомъ того дяля, *что* быша познали князя и возвратили ся быша (Там же); Посли ко Всеславу, *атъ* призвавше льстью ко оконцю пронзуть и мечемъ (Лавр. літ.); Поидевъ на нь, *оже* и проженевъ (Там же).

У старій українській мові при цих підрядних реченнях вживалися сполучники *аби*, *шtbody* (або *щобы* чи *щоб*): На то все послали есмо се и нашъ ярлыкъ и с нашею пе-

чатью золотою, *аби* то крѣпко было (Грам. хана Тохта-миша, після 20.V 1393 р.); Тогды има то село замѣни, продати тако доброму, яко и самъ, *шtbody* могль намъ

с того службу написанную служи во всѣхъ наших при-годахъ (Жалув. грам. кор. Ягелла слугі своєму Ходку Чемеричу, 1399 р.); Я чоловік все робити знаю та волкі ловити, *щобы* овец не псовали (Інтермедії до драми Я. Гаватовича, 1619 р.); Заставу коло границы подъ Рослав-лемъ поставилъ, *щоб* ти поганци лехи... не проехали (Лист сотника К. Прокоповича брянськ. воеводі Мещер-ському, 1649 р.).

У мові стародавнього українського письменства при підрядних реченнях цього типу вживалися і сполучники-полонізми *иж би*, *жеби* та слов'янізм *даби*: Свѣдомо чинимъ всякому симъ нашимъ листомъ... кому жъ будетъ того потребно, *иж би* добре вразумѣл (Грам. вел. кн. Свидригайла Ленку Зарубичу, 1433 р.); Там же и ханъ з солтанами и усѣми мурзами присягалъ козакомъ, *жебы* ихъ не отступити в той войне (Літ. Сам.); Будемъ отъ нихъ боронитися, *поки* насъ станеть, *дабы* в наши козацкіе города и не заглянули (Чернігівськ. літ., XVII ст.).

Порівн. і діалектне: Зимлю треба обробляти, *жиби* родила (Закарпатська обл.).

З староукраїнських сполучників мети в сучасній українській літературній мові зберігається *щобы*: ...падають усі в ноги радянським лікарям, *щобы* ті прийняли і врятували маленьку Ержі (О. Гончар). Але в такій формі цей сполучник трапляється дуже рідко. Звичайно він вживається в скороченому вигляді — *щоб*.

Сполучник *аби* при підрядному реченні мети тепер в українській літературній мові вживається рідко. Ширше він відомий у говірках та фольклорі, наприклад: Ходи так, *аби* на полуденок бив дома (Закарпатська обл.); Я ношу в сад або на річку, *аби* воно не плакало (Нар. казка).

§ 62. Підрядні речення способу дії

У давньоруській мові ці підрядні приєднувалися до головного речення за допомогою сполучників *яко* (*аки*, *акі*), *як*, *неже*, *нежели*: Яко же бо олово гинеть, часто разливаемо, тако и члкъ приемля многия бѣды (Сл. Д. Зат.); И сядеть, *акы* горлица на сусѣ древъ жалѣючи

(Повч. В. Мон.); И възложи на ня дань от плуга, як же оць его ималь (Іпат. літ.); Луче ны есть умрети у Царяграда, *нежели* съ срамомъ отъйти (Син. сп. I Новгород. літ.); Братіе и дружино! луце жъ бы потяту быти, *неже* полонену быти (Сл. о полк. Іг.).

У старій українській мові в таких випадках вживалися сполучники *яко, як, ніж, нѣжели* чи *нежели*, а в ранній період її історії — *как*: А слухати ми господаря

своего великого коро во всемъ, *как* ми повелить (Грам. кн. Федора Данильевича на вірність кор. Ягеллу, бл. 1386 р.); Екскордіумъ (початок) найлѣпшое будетъ, гды оное з самої феми (теми) учинишъ, *яко* я в обоих казаньяхъ своихъ... учинилемъ (І. Галятовський, XVII ст.); Богатири зас рускии вышли з дубравы и кинулися на татаръ, *якъ* ясныи соколы на журавлевъ («Книга о побоищи Мамая...», XVII ст.); Не лѣпшъ самимъ поѣсти, *нижъ* жебраку дати (Драма про Олексія чоловіка божого, XVII ст.); Дал нам обадва гай... пожиточнѣйшиє нѣжели тіє пятнадцать пай (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

При підрядних реченнях цього виду в пам'ятках старої української мови трапляється і сполучник *нижли*,

ймовірно полонізм: ...гдръ нашъ кроль Владиславъ, напре^д реченни, ближши есть к тому мѣсту к Тычину и к тымъ селомъ и ко вше волости Залѣскої, *нижли* тыи пани Ядвига и еи дѣвка Алжбѣта (Судна грам. галицьк. єпископів і бояр, 1404 р.).

Сполучники *нежелі, нижли* та *яко* при таких підрядних реченнях в сучасній українській мові не вживаються.

§ 63. Підрядні речення наслідкові

У давньоруській мові ці підрядні речення приєднувалися до головного за допомогою сполучників *яко, оже, ато* та *іже*: И раслабѣша кости его, *яко* не мощи ни на кони сѣдѣти (Успенський збірник, XII ст.); Но лють быше путь, *оже* купляху по ногатѣ хлѣбъ (Син. сп. Новгород.

І літ.); Се уже Игоря есте убили, *ато* похороні тѣло его (Лавр. літ.); Наполни до върха, *іже* бы въ неи числомъ 3000 и 30 (Новгор. І літ.).

У старій українській мові в цій функції вживалися сполучники *ажѣ (аж), оже, що, так што* чи *так що*: Тогда Аксак пришолъ такъ тайно на насъ, *ажѣ* не было намъ никакоѣ вѣсти а ни слова (Грам. хана Тохтамиша, після 20. V 1393 р.); Мы ихъ сказнили, *такъ што* опять не будутъ намъ пакостити (Там же); И сталася буря великая на мори, *аж* ся лодя покривала волнами (Пересопницьке євангеліє, XVI ст.); Моръ былъ великій въ Львовѣ, *що*, мовити, и птахъ, якъ летѣвъ презъ мѣсто, впаль и здохъ (Львівськ. літ., XVII ст.); Розбили списковое войско, *такъ що* ихъ мало увойшло (Літ. Сам.); [Козаки] онимъ докучали, *ажъ* мусяли ся здати (Там же).

У мові стародавнього українського письменства при цих підрядних реченнях трапляються і сполучники-полонізми *іж* та *же*: По самий Ілвовъ и Сокольъ звоевали, *іжъ* вся Полща боялась (Київськ. літ., XVII ст.); Усе войско вигублено, *же* мало хто з того погрому увойшолъ (Літ. Сам.).

В сучасній українській літературній мові наслідкові підрядні речення поєднуються з головними сполучниками *так що (так що й)*, зрідка — *що*. Структури з *аж* можливі тільки в розмовній мові.

§ 64. Підрядні речення умовні

У давньоруській мові ці підрядні з'єднувалися з головним сполучниками *аще* (слов'янізм), *оже, ажѣ*, чи *ажъ, аче, іже, а лі* та сполучними словами *коли* і *пакы лі* (=«коли ж»): *Аще* его опутаевѣ красною дѣвицею, ни нама будетъ сокольца, ни нама красны дѣвице (Сл. о полк. Іг.): *Аже* украдетъ кто бобръ, то 12 грѣвнъ (Руська правда); *Ажъ* убѣть мужъ мужа, то мѣстити брату брата (Там же); *Аче* будетъ княжъ мужъ или тивуна княжа, *аче* ли будетъ русинъ, любо гридъ, любо купецъ, любо тивунъ боярескъ, любо мечникъ, любо изгои, любо словенинъ, то 40 грѣвнъ положити за нь (Там же); *Оже* ны будетъ не бивши ся, возворотитися, то соромъ ны будетъ (Іпат. літ.); *Коли* будетъ межи нами усобица, не воевати ляхомъ руское челяди, ни Руси лядскої (Там же); *Оже*, брате, твоя обида, то не твоя, но моя обида, *пакы ли* моя обида, то твоя (Там же); *Еже* есмь обѣщаль, то ти буди (Лавр. літ.); *Іже* ли не поидеши с нами, то мы собѣ буде^м,

а ты собѣ (Повч. В. Мон.); *А ли* ти лихое, да то ти сѣдять (Там же).

Сполучники *аже, оже* та сполучні слова *пак лі, коли* при таких підрядних реченнях вживалися і в старій українській мові. Зрідка тут виступав і сполучник *щоби*: *Аже* поидеть угорський король на Литву, польському королеви помагати, *аже* поидеть на Русь, што Литвы слушаеть, королеви не помагати (Догов. грам. литовсько-руських князів з польськ. кор. Казіміром Великим, 1352 р.); ...хочю дати, *оже* Б[ог]ъ дасть (Зобов'язання єпископа луцького Іоанна дати кор. Ягеллу 200 гривень і 30 коней за одержання галицьк. митрополії, 1398 р.); *Пак ли* не імѣмь ему заплатити на тотъ днь, яко ту написано, тогда мы в то днь без никоторые отволоки имаемь ему дати нашъ городъ Сняти, и Коломью, и Покутскую землю (Грама кор. Ягелла молдавськ. воеводі Олександру, 1411 р.); *А що би* болшей в приший часъ могло бити вѣстей, донесеть то моя повольная пріязнь вашей милости (Лист Кочубея полк. Новицькому, 1679 р.); *Коли б* не ярина, гречка и просо, то люде б зъ голоду помирали (Хмельницьк. літ., XVII ст.).

Порівн. і діалектне: *Щоби* его вовки з'їли, десь би затрубили (Я. Головацький, II, 328); *Щоб* я тебе не любила, То б я тебе не будила (П. Чубинський, V).

У мові стародавнього українського письменства при цих же підрядних реченнях трапляються і полонізми *кгда* (*кгда бы*): На шесть годинъ были, *кгда бы* не дощъ (Львівськ. літ., XVII ст.);

У мові грамот, листів та в прозі XVI—XVIII ст. нерідко вживаються і сполучники *єсли* чи *єстлі* (*єстлі би*) та *єжелі* (*єжелі б*): *А єстлі бы* не одного коня полоняникъ вывелъ, не маеть староста в него брати болшь, нижли только одного коня (Оп. Черк. з., 1552 р.); *Єсли* што противъ кого мають, нехай говореть (Крехівський апостол, XVI ст.); *Єсли* ваше рейментарское зычливое вамъ предложеніе в розмыслъ собѣ возмете... то цѣлость наша... и впредь можетъ быти охоронена (Гетьм. універсал, 1682 р.); *А єжели* самъ недужалъ, то слугу паробка посилалъ (Літ. Сам.). Л. А. Булаховський про вживання цих сполучників у старій українській літературній мові пише: «Є поважні підстави гадати, що, як і до російської

літературної мови, обидва ці сполучники до писемних джерел української мови потрапили з польської. Усним шляхом відміна *єсли*... зайшла до деяких західноукраїнських говірок»¹.

В пам'ятках старої української мови як сполучник-відповідник до умовного в першій частині речення іноді трапляється сполучник *іно*: *Пакъ ли* жена моя Марія поидеть замужъ, *іно* зять мой Михайло Васильевичъ, и сестра моя княгиня Марія, и сестриници мое, дѣти ихъ, отложать за вся тая именя триста копы грошей готовыхъ широкихъ (Підтвердж. грама Казіміра Ягелловича Митьку Немирі на маетки, 1452 р.); *А єсли* будуть кони чужогородъовы, *іно* тотъ, хто выгналъ, маеть старосте дати отъ коней по 12 грошей (Оп. Черк. з., 1552 р.).

Тексти, в яких цей сполучник зустрічається, як зауважує Л. А. Булаховський², мало не завжди дають привід заплідозрювати більший або менший білоруський вплив.

У сучасній українській мові умовні сполучники *аже, оже, єслі* та сполучне *пак лі* не вживаються.

§ 65. Підрядні речення допустові

У давньоруській мові ці підрядні з'єднувалися з головним реченням сполучниками *аще* (слов'янізм), *хотя, хоть*, зрідка—*яко*: *Аще* и поляне звахуса, но словенская рѣ бѣ (Лавр. літ.); *А* за искомилца 12, такоже и за кормилицю, *хотя* си буди холопъ, *хотя* си роба (Руська правда); *Хоть* тяжко головъ кромѣ плечю, зло ти и тѣлу кромѣ головы (Сл. о полк. Іг.); Не въсхотѣ противитися брату своему любве ради Христовы, *яко* великымъ вои держа въ руку своею (Казання про Бориса і Гліба, XII ст.).

У старій українській мові ці підрядні речення з'єднувалися з головним сполучниками *хотя, хоть* та *хоч*, зрідка — *як* та *любо* (сполучного *аще* тут уже не було): *Хотя бы* триє члѣвци сѣдили на лану, а *любо* 4, одну колоду дають ись лану (Звіт судді перемишльськ. Костька кор. Ягеллу, написаний між 1386—1418 р.); *А* дають

¹ Л. А. Булаховський, З історичних коментарів до української мови. Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них, «Наукові записки» Київського держ. університету ім. Т. Г. Шевченка, т. V, в. 2, 1946, стор. 51—52.

² Там же, стор. 59.

неводничому, *хотьбы* волочилъ або не волочилъ, въ кож-
дый годъ съ кожного села по безмену пшона а по грошу
(Оп. Моз. з., 1552 р.); *Хоть би* еще десять разъ такъ вели-
кое было войско, нога би ихъ не войшла (Львівськ. літ.,
XVII ст.); Оному гетманство подтврдишь в Переяславлю,
любо на тое войско и не позволяло (Літ. Сам.); *Хоч* троха
съ столици Москву посланковано, але царь Шуйский болей
таборомъ не сталъ (Київськ. літ., XVII ст.); *Хоча* й син
козацкій, тую жъ панщину мусѣль робити и плату давати
(Літ. Сам.); ...и вже розсѣявши в Полтавѣ плевелы, же
будто всеконечне Василій Кочубей мѣеть быти у насъ
у Полтавѣ, *якъ* еще дитя молодое, полковникомъ и безъ
всѣхъ насъ общой ради (Суплика полчан полтавських на
судду Петра Кованьку, 1714 р.); А онъ *любо* зъ женою
своею тамъ былъ, еднакъ, скоро оглядѣль мѣста того,
чили двора своего, теда заразъ жону опять виправиль
до Яссь и самъ маеть тудыжъ за нею ѣхати або чи южъ
и не поѣхалъ (Гетьм. лист. полковн. Новицькому, 1682 р.).

У сучасній українській літературній мові сполучники
як, *хотя* та *любо* при підрядних допустових реченнях
не зберігаються. Вживаний ще письменниками XIX ст.
сполучник *хоть* для сучасної української літературної
мови вже застарів, наприклад: *Хоть* мене ніхто не пере-
умить, та слова тії мене ображали (М. Вовчок).

§ 66. Підрядні означальні речення

У давньоруській мові ці підрядні з'єднувалися з го-
ловним реченням сполучними словами *іже* (в різних
фонетичних та морфологічних відмінах), *оже*, *что*,
гдѣ, *ідеже*, *коли*, *который*, *якый* чи *акый*, *яко*,
наприклад: От него родившюся Кончаку, *иже* снесе Сулу,
пѣшь ходя, котель нося на плечеву (Іпат. літ.); Онъ же
Вятичь не съступяшеть, но даяшеть имъ 4 города, *яже*
и преди нарекохомъ (Там же); Но ты толико не забывай
своего слова, *еже* еси реклъ (Там же); И от Царяграда
прити в Понтъ море, в *неже* втече Днѣпръ рѣка (Там же);
Якъ уставиль Изяславъ въ своемъ конюсѣ, *егож[e]* убили
дорогобудыци (Руська правда); Створи же Рюрикъ Ростиславу
велми силну свадбу, *ака* же несть бывала в Руси (Іпат. літ.);
А се вы повѣдаю, дѣти моя, трудъ свои, *оже*
ся есмь тружалъ, пути дѣя и ловы 13 лѣ (Повч. В. Мон.);

Иде... править товарозъ, *что* поималъ на Тържъку (Син. сп.
І Новгород. літ.); І узрѣша... свинью великую, *которая* бѣше
вразилася въ возники новгородьскыя (Там же); И не бѣ
двора, *и деже* не горяше (Лавр. літ.); Сѣдѣше Кии на горѣ,

гдѣ же ныне увозъ Боричевъ (Там же); Бѣ сѣча зла, *яка*
же не была в Руси (Там же); Се же слышавъ папежъ

римьскии, похули тѣ, *иже* ропыщуть на книги словень-
ския, река: «Да ся исполнить книжное слово, *яко* въсхва-
лять бѣ вси язъци» (Там же).

Потрібно зауважити, що підрядні означальні речення
з сполучними словами — вказівними займенниками *іже*,
яже, *еже* були поширені в давньоруській літературній
мові, і особливо широко представлені вони в літописах
і взагалі в пам'ятках книжної мови. У грамотах же вжи-
валися ці речення із сполучними словами — займенни-
ками питальних коренів. Це дає право думати, що в живій
давньоруській мові були розвинуті підрядні означальні
конструкції з сполучними словами, які походять з пи-
тальних коренів, і що останні почали витіснити вказівні
займенники у даній функції ще до часу виникнення давньо-
русських пам'яток письменства. Закінчився цей процес
в основному до XV ст.¹

У старій українській мові при підрядних означальних
реченнях вживалися сполучні слова *што*, *кто*, *как*
чи в пізніших їх фонетичних варіантах — *що*, *хто*, *як*,
а також *который* чи *котрый*, *який*, *коли*, *где*, *чий*:
А тонъ листъ далъ панъ Васко на ты же пѣнязи, *што*
на пана старостинѣ листу лежа (Боргова Васька Мошон-
чича на сто кіп грошей Ів. Гулевичу, 1421 р.); А потрава
онимъ всякій звѣрѣ, *що* есть на свѣтѣ (Літ. Сам.); Вѣдаи
то каждый члѣвкъ, *кто* на тыи листъ посмотришь (Догов.
грам. литовсько-русських князів з польськ. кор. Казімі-
ром і ін., 1352 р.); Тогда узрите игрушку короля вѣры
папы римского, *кто* владѣеть надъ православными, дур-
ною Русью и въ неволи будучими греками (Ів. Вишенський);

Стефанъ... просиль на ...слубуючи намъ... такую и боль-
шую вѣру, *какъ* намъ передкове его воеводы указывали

¹ А. И. Сумкина, К истории относительного подчинения в
русском языке XIII—XVII вв., «Труды» Института языкознания АН
СССР, т. V, 1954, стор. 200.

(Догов. грам. кор. Ягелла з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.); Тоти старци... указали старую границу... до Лїсоцкой дороги, *которая* идетъ и Зудичева до долины (Грамм. кн. Федора Любартовича, 1413 р.); Натрафили на чоловѣка, *у которого* отняли пасѣку, *которая* всей землѣ польскогъ начинила бѣди (Літ. Сам.); ...есми выправиль и посагъ такий, *який* пристойть ей, даль (Заповіт волинськ. воеводи кн. О. Ф. Чарторийського, 1569 р.); А на тотъ часъ, *коли* езь стоить, невольню жадному у волости на Припяти езу бити (Оп. Моз. з., 1552 р.); Шпихльирь, *где* порохи селитры ховають, трехъ сажонъ, в середине обложенъ глиною увесь (Оп. Київськ. з., 1552 р.); Волочить озера тые врадникъ с половины с тѣми, *чий* неводъ (Оп. Черк. з., 1552 р.).

У староукраїнських пам'ятках при підрядних означальних реченнях трапляється і сполучне слово *іже*, що як вияв старокнижної традиції живій українській мові тих часів вже, безперечно, не властиве було, наприклад:

И отписаль есмь своєї женѣ... выслуги, *іже* есмь выслужилъ

на свой гдарехъ (Грамм. київськ. кн. Андрія Володимировича, 1446 р.); По зданию Чигирина от Дорошенка, *іже* юже и самъ поддался его царскому величеству (Літ. Сам.); Явное показалось злодѣйство на Максима Скуберенка и Юрка, сусѣда его, *іже*... покрали гречку (Борисп. акт. кн., XVII ст.).

У мові стародавнього українського письменства при підрядних означальних реченнях зустрічаються і сполучні слова-полонізми *іж*, *же*, *жеби*, наприклад: А мешане, *іжъ* подачки на замокъ и на подыймованье пословъ дають, про то не повинни ездити на поле алижъ съ самимъ старостою (Оп. Черк. з., 1552 р.); Найдовалися таковые люди, *же* звели пана воеводу кївского для згоды з гетманомъ короннымъ («Пересторога», поч. XVII ст.); Дали такую рацію народу посполитому, *жеби* позволили оному писатися тымъ способомъ (Літ. Сам.).

Дослідження історії використання засобів зв'язку підрядного означального речення з головним показують, що в пам'ятках давньоруської мови найбільш поширеним було *іже*, в староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст. найчастіше використовувалося *што*, в XVI—XVII ст.—

которий (*котрий*). В українських грамотах XIV—XV ст. *што* посідає понад 60%, *которий* (*котрий*) — близько 20%. В пам'ятках XVI—XVII ст. за загальними підрахунками вживання сполучного слова *которий* (*котрий*) складає 60—70%, *што* — 20—30%¹.

Сполучні слова, вживані при підрядних означальних реченнях старої української мови, за винятком *іже*, зберігаються і в сучасній українській мові. Сполучне *где* фонетично змінилося в *де*.

Сполучне слово *котрий*, широко відоме не тільки у XVIII, але до певної міри і в XIX ст., в сучасній українській літературній мові посідає незначне місце. У наші часи воно зустрічається (і то зрідка) лише в окремих письменників. Сталося це тому, що займенник *котрий* у розмовній мові здавна узвичаївся з розповідально-числовим значенням (Беріть собі *котру* хочете — М. Вовчок).

У сучасній українській мові головними формальними показниками підрядних означальних речень є паралельно вживані сполучні слова *що* та *який*. Досконалішим із них є останнє, бо воно, маючи категорію роду, числа та відмінка, виразніше, ясніше, ніж *що*, оформлює зв'язок підрядного означального речення з головним. Через це бувають випадки, коли зв'язок між підрядним і головним реченням оформлюється тільки за допомогою сполучного *який*. Наприклад, у реченні «Колгоспники одержали високий урожай півторафунтової мічурінської антонівки, якого досі не бачили» смисл не дозволяє замінити *якого* на *що*, бо тоді фраза стане двозначною. У реченні «...урожай... антонівки, *що* досі не бачили» сполучне слово може бути віднесене до слова *антонівки*, внаслідок чого зовсім зміниться смисл (вийде, що говориться не про урожай, а про сорт антонівки, якого ніби не бачили колгоспники)².

«Якщо сучасна художня проза (як драматургія, а також поезія), — пише О. А. Скоропада, — не може обійтись без *який* (при паралельному *що*), то це ще більшою

¹ Див. О. А. Скоропада, До історії розвитку підрядних сполучників в означальних реченнях, «Питання українського мовознавства», книга друга, Вид-во Львівського держ. університету, 1957, стор. 98, 100.

² Ф. П. Медведєв, Синонімічні сполучники підрядності в сучасній українській мові, «Труди філологічного факультету Харківського держ. університету ім. О. М. Горького, т. II, 1952, стор. 25—26.

мірою стосується жанру наукових творів, публіцистики, ділової мови тощо, де вживання цього сполучного слова доходить до 75% і не падає нижче 58% (при обернено пропорційальному спаданні *що* — 35—15%)»¹.

Вимагаючи не вживати сполучного слова *який* у сучасній українській літературній мові, українські буржуазні націоналісти мотивували це тим, що воно, мовляв, за своїми формальними особливостями близьке до російського *который*. Але намагання цих «мовознавців» і в цьому питанні, як бачимо, безпідставні, антинаукові.

При розгляді структури давньоруського підрядного означального речення слід звернути увагу на такі речення, в яких повторюється іменник головного речення, пояснюваний цим підрядним реченням: Рюрикъ же поча думати с мужи своїми, како бы ему дати *волость* Всеволоду, ко-

торые же *волости* у не просиль (Іпат. літ.); Днѣпръ втечь в Понетское *море* жереломъ, еже *море* словеть Руское (Лавр. літ.); Приходившо ему ко црю, яко же сказають, яко велику честь приялъ от *цря*, при которомъ приходивъ

цри (Там же); Тѣмже и словеньску *языку* учитель є Павелъ, от негоже *языка* и есмо Ру (Там же).

Повторення іменника головного речення в реченні підрядному означальному — риса, властива й старій українській мові: ...к *дорозѣ*, котрая *дорога* идеть из Дѣдочичь до Баличь (Грам. кн. Федора Любартовича, 1413 р.); Тая *сторона*, котрая *сторона* дель рушати будетъ, маеть записати стороне противной заруку тысячу копъ (Акт про розподіл маєтностей між князями Олександром та Іваном Чарторийським, 1547 р.); Отъ тоє долины дорогою по леву до *руды*, котрая *руда* Николскую землю делить (Інвентар замка і містечка Буремль, 1573 р.); Бралъ у меня зъ уряду *возного*, котрый *возный*, тамъ бывши, созналъ (Луцька книга, XVI ст.); Далем тоє сукъню *Кондратови*, котрый *Кондратъ* мене заступав (Полт. акт. кн., XVII ст.); Позналъ власную свою *шкапу*, якая *шкапа* й пропала (Борисп. акт. кн., XVII ст.); И тіє реестра в *книги* пописали, которіє *книги* одни на Москву повезени,

¹ О. А. Скоропада, До історії розвитку підрядних сполучників в означальних реченнях, «Питання українського мовознавства», книга друга, Вид-во Львівського держ. університету, 1957, стор. 109.

и другіє воеводамъ подани (Літ. Сам.); Гроши знайдено межі дворищами на *улицѣ* бувшой, якою *улицею* до воды хоужували у берегъ (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.).

Повторення означуваного іменника головного речення в підрядному означальному реченні пояснюється тим, що сполучне слово в такому випадку ще не набуло достатньої сили для того, щоб чітко виражати підрядність. Такі підрядні речення ще слабо зв'язані з головним і мають у собі ще деяку самостійність — свідчення того, що підрядність у них остаточно ще не оформлена.

Підрядні означальні речення, в яких сполучне слово підсилюється повторенням означуваного ним іменника головного речення, невідомі сучасній українській мові, але, наприклад, в польській мові вони добре зберігаються ще й тепер¹.

Способи вираження відносної підрядності при допомозі відносних займенників, як це маємо тепер, звичайно, не первісні, бо відносна підрядність не відразу знайшла для себе ці способи. Як говорить Ф. Корш², відносні речення в усіх мовах становлять явище досить пізње, а тому, коли з'явилась потреба в таких реченнях, у жодній первісній мові не було ще в наявності засобів для їх вираження. Відносних займенників, що оформлюють таку підрядність, в слов'янських діалектах стародавньої доби теж не було ще. Вони утворилися пізніше із вказівних та питальних займенників.

Найстародавнішою конструкцією є та, в якій відносний зв'язок не має спеціального граматичного оформлення, а виражається або шляхом зіставлення окремих відрізків мови чи речень, або повторенням у другій частині цілого означуваного імені, або заміною означуваного імені в другій частині вказівним займенником. Конструкції останнього типу новіші за попередні. О. О. Потебня писав з приводу їх: «Хоч такі звороти в слов'янських та інших мовах беруть свій початок з глибокої давнини, але оскільки в них займенник цілком заміняє іменник попереднього речення (що припускає пам'ять про попередній акт мислі при проведенні акта наступного, причому обидва акти відносно тісно зв'язані), то ці звороти за характером

¹ Я. В. Мациусевич, Цитована праця, стор. 197—198.

² Ф. Корш, Способи относительного подчинения, М., 1887, стор. 14.

новіші за попередні, в яких в силу повторення іменників при займеннику зв'язок наступного з попереднім слабкіший, інакше — наступне більш самостійне»¹.

Конструкції з означальними підрядними реченнями, зовнішньо оформлені, як сурядні, є перехідними від складносурядних до складнопідрядних речень. О. О. Потєбня називає їх «паратаксичними підрядними реченнями»². Паратаксичні відносні речення існували і в давньоруській, і в старій українській мові, хоч поширення їх у пам'ятках письменства стародавніх часів невелике. Приклади з давньоруської мови: Чюдь пресѣдять к морю Варяжьскому, по сему же морю сѣдять варязи (Лавр. літ.); Стоить же столпъ поприща от горѡ камень, а на нѣмь орель камень

(Іпат. літ.); [И] съ сими со всѣми приде Олегъ на коне и на кораблѣ, и бѣ числомъ кораблеи 2 тысячи (Лавр. літ.). Приклади з старої української мови: Меру медовую зовуть колодою, а въ колодѣ двѣ кадѣ (Оп. Моз. з., 1552 р.); Ходилем в лѣсъ по вяза и знайшолем Юрка, волховая вершина ебила (Полт. акт. кн., XVII ст.); Мѣючи я там же березникъ з дубиною по дорогу, а тая дорога есть отъ рова взявши до берега (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

Тепер такі конструкції ширше трапляються в фольклорі та говірках, рідше — в літературній мові. Приклади: Був собі козак Голота, Не боявся ні огню, ні води, ні лиха, ні всякого болота (А. Метлинський); Ой, маю я коня вороного, Перескочить дороженьку з чарами (Я. Ф. Головацкий, Нар. песни, I, 136); А там стоить кінь — мідна грива, коло мідного стовпа прив'язаний мідною уздечкою (І. Рудченко, Народные южнорусские сказки, I, 103); Ой у полі, в широком роздоллі, Там стояли чотири дубочки, Схилилися верхи до купочки (Нар. пісня); У одній жінки був син парубок, і він раз у раз сидів на печі (І. Рудченко, Народные южнорусские сказки, I, 85); По дорозі вони зустріли ще багатько людей, ішли шукати щастя (Говірки Нижнього Подністров'я); Есть каріі очі — як зироньки сяють (Т. Шевченко); Коло гаю, в чистім полі, На самій могилі, Дві тополі високіі, Одна одну хилить

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, ч. III, стор. 331—332.

² Там же, стор. 323.

(Т. Шевченко); А понад ним зеленіють широкіі села, А у селах у веселих і люди веселі (Т. Шевченко); Ключ од дров був у сторожа, а сторож пішов цього вечора додому (С. Васильченко); Степ і вітер. Степ і тиша. Степ і сонце. Цілина. Виїжджає в степ бригада, а в бригаді новина (Л. Первомайський); Рoste боїв невичерпана повість, і в ній Охриму дано сторінки (А. Малишко); На дні деяких розчакнутих вибухами ям повиступала навіть підгрунтова вода, і нею користувалися тепер брандспойтники, гасячи пожежі (О. Гончар).

Частина з поданих типів речень не властива сучасній українській літературній мові. Сюди належать насамперед ті, в яких зв'язок виражається зіставленням окремих частин речення, в меншій мірі — конструкції з повторюванням у другій частині означуваного імені першої частини. Конструкції ж, у яких іменник першого речення не повторюється в другому, а замінюється в ньому особовими займенниками він, вона, воно, вони (див. два останніх приклади), є звичайними і для сучасної літературної мови.

§ 67. Підрядне означальне речення і дієприкметниковий зворот

Як відомо, підрядне означальне речення в силу його синонімічності до дієприкметникового звороту в сучасних східнослов'янських мовах при потребі замінюється дієприкметниковим зворотом. Ця можливість замінювати підрядне означальне речення дієприкметниковим зворотом ще в XIX ст. наштовхнула декого з мовознавців на неправильну думку про те, що нібито дієприкметниковий зворот і виник з підрядного означального речення. Такого погляду дотримувалися не тільки, наприклад, М. І. Грек та І. І. Давидов, але навіть і такі видатні лінгвісти, як О. Х. Востоков та Ф. І. Буслаєв. Під впливом Ф. І. Буслаєва, який найбільше трактував таке розуміння історії дієприкметникового звороту¹, вчення про дієприкметниковий зворот як про підрядне скорочене речення в дореволюційні часи викладалося в нас не тільки в середній, але й у вищій школі. Ця традиція була настільки сильна, що вчення про «скорочене підрядне речення» в деяких по-

¹ Ф. І. Буслаєв, Историческая грамматика русского языка, ч. II, 1863, стор. 37—39.

сібниках для вищої школи відбивалося навіть і в пореволюційні роки.

Однак, як показує історія, підрядні означальні речення і дієприкметникові звороти — це зовсім різні конструкції, які не мають між собою нічого спільного ні в джерелах, ні в часі походження їх. Інакше кажучи, історичного зв'язку чи історичної спадковості між дієприкметниковими зворотами і підрядними означальними реченнями не було і немає. Дієприкметникові звороти старіші за підрядні означальні речення. Отже, думати, що дієприкметниковий зворот є скорочене підрядне речення, яке виникло з підрядного означального речення, як гадав Ф. І. Буслаєв, не можна.

Вчення про «скорочене підрядне речення» перший піддав серйозній критиці О. О. Потебня. Зупиняючись на цьому питанні, О. О. Потебня писав: «Ні дієприкметник, ні інфінітив, ні іменник не виникли з підрядних речень (яких і не було), але з самого початку є члени простого речення»¹. «Доля правди, закладена в терміні «скорочене речення», полягає лише в тому, що коли прийняти *vb. finitum* = присудок за одиницю для виміру предикативності, то виявиться, що одні члени простого речення більш наближаються до цієї одиниці, другі — менше. Так, дієприкметник ближче до дієслова, ніж іменник і прикметник, але ця близькість не досягає тотожності з особовим дієсловом»². Термін «скорочене підрядне речення» незручний. Він зобов'язаний своїм походженням помилковій теорії, що коли логічному судженню відповідає не речення, а члени речення, то це стало лише внаслідок деякого затьмарення закону (судження = речення), який колись панував в усій силі. Одне з двох: або відомий уривок мови є речення, і тоді він містить у собі особове дієслово, хоч би й опущене, або він не є речення, а тільки його частина»³.

§ 68. Пряма мова

Пряма мова — характерне явище давньоруської мови в усіх її жанрах. У цьому легко переконатися, прочитавши хоча б такі уривки давньоруських пам'яток:

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. III, стор. 353.

² Там же, ч. I—II, стор. 118.

³ Там же, ч. I—II, стор. 117—118.

1. и повѣдаша шльзѣ яко деревляне придоша. и позвае шльга к собѣ [и ре имѣ] добри гостѣе придоша. и рѣша деревляне придохомъ княгине. и ре имѣ шльга да глѣ что ради придосте сѣмо. рѣша же деревляне посла ны дервьска земля. рѣкуше сице мужа твоего убихомъ. баше бо мужъ твои аки волкъ. восхищаа и граба. а наши князи добри суть. иже распасли суть деревську землю. да поиди за князь нашъ за малъ. бѣ бо има ему малъ.

князю дервьску. ре же имѣ шльга люба ми естъ рѣчь ваша. оуже мнѣ мужа своего не крѣсити. но хочю вы почитити наутриа передъ людьми своими. а нынѣ идѣте в лодью свою. и лазите в лоды величающе сѣ. азъ оутро

послю по вы. вы же рѣцѣте не едемъ на конѣ. ни пѣши идемъ. но понесѣте ны в лодѣ (Лавр. літ.).

2. Млѣвить Гзакъ Кончакови: «Аже соколь къ гнѣзду летитъ, соколича рострѣляевѣ своими злачеными стрѣлами». Рече Кончак ко Гзѣ: «Аже соколь къ гнѣзду летитъ, а вѣ соколца опутаевѣ красною дивичею». И рече Гзакъ къ Кончакови: «Аше его опутаевѣ красною дѣвичею, ни нама будетъ сокольца, ни нама красны дѣвице, то почнутъ наю птици бити вѣ полѣ половецкомъ» (Сл. о полк. Іг.).

Пряма мова у давньоруський період з'єднувалася з словами автора:

1) за допомогою попередження: Рѣша деревляне к Ользѣ: «Кдѣ суть дружина наша, ихъ же послахомъ по тя». Она же ре: «Идетъ по мнѣ съ дружиною мужа моего» (Лавр. літ.);

2) за допомогою сполучника **яко** (показник того, що між прямою й непрямою мовою розмежування тоді ще не було, що тут, власне, відбувається переростання прямої мови в непряму): И присла ко Асколду и Дирови гля, *яко гость есмь* [и], идемъ в Греки от Ольга и от Игоря княжича (Лавр. літ.); И присла вѣ Новгородъ, *яко не хочю у васъ княжити* (Син. сп. I Новгород. літ.); Рѣкуше тако, *яко копимъ сребро и соболи* (Там же).

Перший спосіб передачі прямої мови є типовим і для сучасної української літературної мови: і відповів їм комісар частини: «Це ескадрильї нашої дочка» (Л. Зимний).

Другий спосіб — введення прямої мови за допомогою сполучника **яко** — невідомий українській мові не тільки тепер, але і в ранній період її розвитку. Замість сполучника **яко** в пам'ятках української мови в аналогічних випадках виступають сполучники **ажє** та **що** або сполучники-полонізми **же** та **іж**: А п^н Микъ Дѣдошицкии

отповидѣл, *ажє єсть то моє к Дѣдошицѣ поле и дѣбрава Сяхово* (Грам. кн. Федора Любартовича Мику Дідошицькому, 1428 р.); *Выдалъся сам, иж он маєт штось на Кирилла мовячы, же ты будешъ у мене* («Пересторога», поч. XVII ст.); *Дѣвка повѣдаєтъ, ижъ мене Кравецъ, прозвискомъ Кашка, направил, абы-мъ село выпалила* (Пирят. акт. кн., XVII ст.); *Теди-м им порядне висказалъ, що нась козаки на тирлѣ распудили розно* (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Порівн. і в діалектній мові: *Вовк повідає, же я тобі коня з'ім* (І. Верхратський, Говір батюків).

Така побудова, але тільки вже з сполучником **що**, трапляється і в письменників аж до наших днів: *Еней кричить, що я Нептуну півкопи грошей в руки суну, аби на морі шторм утих* (І. Котляревський); Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку та й думають, *що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків* (Т. Шевченко); Перше говорив, *що й хати нові поставлю у три віконця* (М. Вовчок); *Іван Семенович знав мого батька і сказав, що на Степаниду в суд подамо і з хати виженемо* (О. Копиленко).

Однак такий спосіб передачі прямої мови тепер не є літературним, ширше відомий в розмовній та діалектній мові: *Казав мені, що будемо, Харитинко, добре жити* (Харківська обл.); *Дома сказав, що більш ніколи не поїду* (Дніпропетровська обл.).

Атрибут писемної мови, непряма мова, як доводив О. М. Пешковський, не властива живій російській мові і тепер. «Об'ясняється это именно тем, — говорить О. М. Пешковський, — что у нас не выработаны формы косвенной речи. Стоит только попробовать передать мало-мальски распространенную прямую речь косвенно («Осел, уставясь в землю лбом, говорит, что изрядно, что сказать не ложно, его без скуки слушать можно, но что жаль, что он не знаком с их петухом, что он еще бы больше навос-

трился, когда бы у него немного поучился»), чтобы убедиться, что косвенная передача речи русскому языку не свойственна. Вот почему мы и соскакиваем постоянно с косвенной речи на привычную нам прямую... разграничение прямой и косвенной речи находится у нас на самой ранней стадии развития»¹. Зауваження О. М. Пешковського до російської мови цілком стосується й живої мови української, бо в цьому відношенні, як в ряді інших синтаксичних моментів, українська мова від мови російської абсолютно нічим не відрізняється.

§ 69. Порядок слів у реченні

Давньоруський порядок слів у реченні мав чимало рис, які не збереглися в сучасній українській мові. Найбільш характерні риси порядку слів тут є такі:

1. Підмет у дієприкметниковому звороті: *Створив же миръ Стославъ съ греки*, поїде в лодяхъ къ порогомъ (Лавр. літ.); *Пришед Добрына Новгороду*, постави кумира надъ рѣкою Волховомъ (Там же); *Пославши Ольга к деревлянномъ, рѣ имъ* (Там же).

Дане явище пояснюється тим, що дієприкметник тоді був означенням до підмета і входив у його групу.

Ця конструкція широко вживалася і тоді, коли активний нечленний дієприкметник перетворився в дієприслівник (підмет у дієприслівниковому звороті). Для української мови цей зворот був характерною рисою аж до XIX ст.: *Видивши мы службу намъ верную...* дали есмо пану Немири Резановичу и записали тья имени (Жалув. грам. Казіміра Ягелловича Немирі Резановичу, 1452 р.); *Вирвавшись змия от тепла*, вкусила его за руку (Крехівський апостол, XVI ст.); *И такъ идучи Хмелницкій городами от Любара*, многихъ козаковъ по городахъ заставалъ на залогахъ (Літ. Сам.); *Посватавши Сидор Бурносенко у Кононуцѣ дѣвку*, прийшов у Булатци до Романа (Пирят. акт. кн., XVII ст.); *Увиши люциперъ Марка у будинокъ*, Ставъ заразъ прохатъ сидати («Пекельний Марко», XVIII ст.).

Речення з такою побудовою є часте ще навіть у письменників першої половини XIX ст.: *Уздрівши Низ труп*

¹ А. М. Пешковскій, Русский синтаксис в научном освещении, 1938, стор. 431—432.

Евріала, од ярості осатанів (І. Котляревський); *На їх я глядячи*, мов ярий віск розтав (П. Гулак-Артемівський); *Пізнавши шкapa шлях додому*, Смикнула раз, другий — і хлопця понесла (Є. Гребінка); Ну, *набравши Охрім води...* дума (Г. Квітка-Основ'яненко); *Розбивши вітер чорні мхари*, ліг біля моря одпочить (Т. Шевченко)¹.

Тепер такі звороти, ставши архаїзмами, вийшли вже з літературного вжитку, хоч поодинокі, дуже рідкісні приклади їх ще іноді трапляються в мові художньої літератури. Див., наприклад, у С. Васильченка: *Оставивши Настя сама в хаті*, кинулась поратись, сіла коло столу й склала на грудях руки («Солов'ї»). Також у П. Тичини: *Взявши і я тут свій гобой*, що, як маля, весь шум оркестру тонко пронизавши, заплакав,— знов поклав його, а сам тремтів я... («Перше знайомство»).

Ширше відомі такі звороти в говірках української мови, наприклад: *Пострибавши вовк декілька метрів на трьох ногах*, став просити лисичку (Київська обл.).

Порівн. і в російських письменників першої половини XIX ст.: По крайній мере, мне казалось иногда, что, *сидя ты со мной*, не в духе... (Грибоедов); *На ель ворона взгромоздятся*, Позавтракать совсем было уж собралась (Крылов).

2. У давньоруській мові поширений був інверсійний порядок слів — кероване слово ставилося перед керуючим іменником: оже иметь на желѣзо по свободныхъ *людии речи...* (Руська правда).

Такий порядок слів властивий був і старій українській мові: А писалъ великого *князя* Швитригайла *писарь* Юшко (Жалув. грам. вел. кн. Свидригайла Ольгердовича Іванові Мушаті, 1445 р.); ...услышали *звонувъ* великихъ *квгалтѣ* (Львівськ. літ., XVII ст.); И любу великихъ *господарей* нашихъ *силы* валечны и сильны суть своихъ границъ... (Лист Кочубея полк. Новицькому, 1686 р.).

Тепер в українській мові такий порядок слів буває лише тоді, коли кероване слово підкреслюється: Я *есть* народ, якого *Правди сила* Ніким звойована ще не була (П. Тичина).

¹ У Т. Шевченка зареєстрований лише один приклад такої конструкції.

3. Прикметник-означення без стилістичної мети в давньоруській мові вживався не тільки препозитивно, а й постпозитивно¹: А *конюхъ старыи* у стада 80 грвнѣ (Руська правда); А се я, Всеволодъ, далъ есмь *блюдо серебрно* (Мст. грам., бл. 1130 р.); И налѣзоша *воль силенъ...* и возложи [на] нѣ *желѣзо горяче* (Іпат. літ.); Мьстиславъ... *дары* ему дасть *великыи* и *конь* свои *борзыи сивыи* (Там же); Петръ оття ему *руку десную* (Там же).

В «Слові о полку Ігоревім», наприклад, із 275 випадків вживання членного прикметника в функції означення прикладів з прикметником у постпозиції налічується всього 60². Прикметник-означення тут обов'язково вживається в постпозиції лише за умов експресивного навантаження: «за *землю русскую*, за *раны Игоревы*», «були *вѣчи Трояни*», «минула *лѣта Ярославля*».

Нестилістична інверсія прикметника-означення відома і старій українській мові: ...далъ есмь ему *ловища уюновая* (Жалув. грам. польськ. кор. Казіміра слугі своєму Іванові, після 1349 р.); Івашко Дѣдошицкии положилъ свои *листы граничныи* (Грам. кн. Федора Любартовича, 1413 р.); *Стражу польную часу лѣтняго* только для пашни держать (Оп. Вінн. з., 1552 р.); З доброй воли моеи продадем пну Семену Яременкови, *войтови полтавскому*, *ниву мою власную* (Полт. акт. кн., XVII ст.); Много *войска козацкого* почало ся горнутися (Літ. Сам.); Батій, царь *татарскій...* воевалъ *землю рускую* (І. Галятовський, XVII ст.).

Постпозитивний прикметник-означення в пам'ятках старої української мови посідає досить значне місце. Так, наприклад, у грамотах XIV — першої половини XV ст., зібраних В. Розовим³, за нашими підрахунками, він

¹ На думку Л. А. Булаховського, це, мабуть, наслідок церковнослов'янського впливу, що в свою чергу відбиває грецький вплив. (Див. Л. А. Булаховський, Исторический комментарий к русскому литературному языку, 1950, стор. 358.) З думкою Л. А. Булаховського не погоджуються В. І. Борковський та П. С. Кузнецов, які вважають, що постпозиція прикметникового означення в давньоруських пам'ятках — явище самобутнє. (Див. «Русский язык в школе», 1951, № 2, стор. 76.)

² С. П. Обнорський, Цитована праця, стор. 170.

³ Проф. Вол. Розов, Українські грамоти, XIV в. і перша половина XV в., т. I, К., 1928.

становить 46%, а в літописах XVII ст., як свідчить С. П. Бевзенко¹, переважає над препозитивним.

Конструкція з прикметником-означенням у постпозиції без стилістичного наміру зберігається тепер лише в говірках української мови: Колода привалила *карлика малого* (Закарпатська обл.); Скакали пуд *дудочки аріхаву* (Сумська обл.).

У літературній мові таке явище зумовлюється лише стилістичною потребою: *В Китаї вільному, в Корей героїчний*, Як благодатний грім всесвітньої весни, Народів *голоси* підносяться *величні* В пориві *спільному*: Геть паліїв війни! (М. Рильський).

4. У давньоруській мові при сполученні іменника з кількісним числівником прикметник-означення ставився не перед іменником, а після нього: Створи *дві глави златі* (Лавр. літ.); Створи *дві краєві златі* (Іпат. літ.).

Те ж і в старій українській мові: Ис кожного кметя по *два гроша широкая* у княжу комору давати (Жалув. грам. кн. Володислава Опольського своєму слугі Володиміру Волошину, 1377 р.); ...имаєть давати *сто грошиков малых* (Жалув. грам. кор. Ягелла слугі своєму Івану Волошиновичу, 1407 р.); Даєть на то з дому *каждого на годъ по 2 гроша полских* (Оп. Вінн. з., 1552 р.).

У сучасній українській літературній мові звичайне місце прикметника-означення в таких випадках не після іменника, а перед ним: Ми йдемо серед поля. *Три білих вічарки* і я (М. Коцюбинський). Трапляються і приклади старої конструкції: *Дві тополі високі* — одна одну хилить (Т. Шевченко); *Два метелика білих* один за другим злітають звідкись на тихі трави (М. Коцюбинський). Але такі приклади відмічаються рідко.

5. Назва по батькові в давньоруській мові ставилася не лише після, але й перед особовим ім'ям: Бѣжа *Игоревичъ* Дѣдъ съ *Володаремъ Ростиславичемъ* (Лавр. літ.); В то же время *Стобланичъ* Игорь, внукъ Олговъ, поѣха из Новагорода... пойма и со собою... *Стобланича Олговича* (Іпат. літ.).

Назва по батькові перед особовим ім'ям вживалася і в старій українській мові: ... видѣвъ и знаменавъ службу...

¹ С. П. Бевзенко, Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст., «Наукові записки» Ужгородського держ. університету, т. IX, 1954, стор. 193. Див. також і цитовану працю І. З. Петличного, стор. 85.

Богуша *Оверкича Тимоха*... (Жалув. грам. вел. кн. Свидригайла Тимофію Богушу, 1438 р.); Выделем своима очима, же над Григорихою спячою *Авзрамовѣна* Вовдя в пеленѣ грошѣ лечила (Полт. акт. кн., поч. XVIII ст.).

Такий порядок слів не властивий сучасній українській літературній мові, хоч у художніх творах він ще іноді трапляється, наприклад: Печеного гарбуза піднесла *Йосипівна* Олена (Г. Квітка-Основ'яненко); Веди до себе, *Федоровичу* Трохиме (Г. Квітка-Основ'яненко); І от *Григорович* Тарас Пшеничну кидає зернину (М. Рильський).

6. Відокремлена прикладка в давньоруській мові вживалася або зараз же за пояснюваним нею іменником (як і тепер у східнослов'янських мовах), або, віддаляючись від нього, виступала в кінці речення. Приклади: Се я, *Всеволодъ*, даль есмь... (Мст. грам., бл. 1130 р.); Се *сѣтри, Стрибожи внуци*, вѣють съ моря стрѣлами на храбрѣя плѣкы Игоревы (Сл. о полк. Іг.); але: Бѣ бо у него воевода Волѣчии Хвостъ, и посла и Володимеръ передъ собою *Волѣчьа Хвоста* (Лавр. літ.); Ярославъ ходи на ятвязѣ, *снъ Стополчъ* (Іпат. літ.); Выведе князьгину свою к собѣ, *дѣчерь Мьстиславлю* (Син. сп. І Новгород. літ.).

Аналогічні приклади маємо і в старій українській мові: Дали есмы отмѣну за Пекули... што же *Мишь Мужикови* держалъ та дворища у Тѣшькови, *королювъ* слуга (Грам. Яна Тарновського, 1398 р.); ...узялъ есмь у пана *Ивашка* сто купъ у *Гулевича* (Заємний лист Васька Мошонича, 1421 р.); *Отець* его зналъ *Иванъ Жигалка* (Борисп. акт. кн., XVII ст.); Була, мовить, я за своим *музиком* першим, законно повѣнчавшись, за *Яцком* (Пирят. акт. кн., поч. XVIII ст.).

Такий відрив прикладки від означуваного нею слова тепер можливий лише в поезії: Він став над смертю, *воїн Сталінграда* (М. Бажан).

7. У давньоруській мові, відриваючись від свого іменника, в кінці речення міг виступати і прикметник-означення: Зажъжена бѣ *церкы* от грома *варязкая* (Син. сп. І Новгород. літ.); Ляхове же *врата* одва угасиша *градская* (Іпат. літ.).

Порівн. і в старій українській мові: Стрѣлцовъ килко... оповѣдали *раду* князя Хованского *злую* (Літ. Сам.).

У сучасній українській мові такий порядок слів не зберігається. В поезії ж він, звичайно, можливий і тепер: Хіба їм можна одцвісти, Коли зоря горить **рожева** (М. Рильський).

8. У давньоруській мові могли відриватися один від одного й однорідні члени речення: Оже придеть *кръвавъ* муже на дворъ или *синь*, то видока ему не искати (Руська правда); А *пути* от Новагорода всѣ засекоша и *рѣку Тъхѣрцю* (Син. сп. і Новгор. літ.); *Ни питью, ни ѣденю* не лагодите *ни спанью* (Повч. В. Мон.).

Те ж і в старій українській мові: То есмы вчинили *Игнатови Черневѣ*, дали есмы отмѣну за Пекулі и *его брату Самоилови* у Тѣшковичехъ (Грам. Яна Тарновського, 1390 р.); Хоча й якого значного *козака* забили или *человѣка*, то тое в жартъ повернено (Літ. Сам.).

Тепер така побудова буває можлива або в діалектах: Іздив на зарубки, *глину* підвозив і *писок* (Ровенська обл.), або в поезії: Я буду вас за подвиг прославлять,— ідїть *батькам* на допомогу й *жінці*, дітей спішіте визволять (П. Тичина).

9. Для вираження певної кількості предметів у давньоруській мові вживалося словосполучення «кількісний числівник плюс іменник»: ...биша ся *з дни* (Лавр. літ.). Та поруч існували й словосполучення, в яких спочатку виступав іменник, а кількісний числівник ставився після нього: И ти изрядиша *полковъ 6* (Іпат. літ.); Приставиша к нему *сторожовъ 15* (Там же); Уби *вперевъ шесть* (Там же); *Птенца 2* прилетѣста (Лавр. літ.).

Те ж маємо і в старій українській мові: А дано пушкару робити на порохъ ручный солетри а серки *17 фунтовъ* (Оп. Остерськ. з., 1552 р.), але: Еще въ томъ селѣ *чоботары два* и *коваль одинъ* (Оп. Вінн. з., 1552 р.); Продад муж муй *овец десят* и зараз тие *купъ усмъ тобѣ* отдал (Полт. акт. кн., XVII ст.); ...на урадѣ гетманства *роковъ пятнадцать* зоставалъ и мѣсяць (Літ. Сам.).

Такий спосіб означення певної кількості предметів тепер буває лише в мові фінансових операцій, в інших же випадках він вживається на означення не певної, а приблизної кількості предметів: За хвилину на порозі стала дівчина *років п'ятнадцяти* (О. Гончар). На означення ж певної кількості предметів у сучасній українській мові використовується словосполучення «кількісний числівник плюс іменник»: *Двадцять років* відбачив (О. Гончар).

10. У давньоруській мові іменник, керований діеприкетником, міг відриватися від останнього іменником, з яким цей діеприкетник узгоджується: *Послании* же сли *Игоремъ* придоша к Игореви со слы гречьскими (Лавр. літ.).

Те ж і в старій українській мові: ...тоть же возный видѣлъ *пободований* дворъ *презъ пана Радзиминского* на кгрунтъ з посесьей заставной протестантовой... (Заява шляхтича Войтеха Лесецького, 1646 р.).

В сучасній українській мові така побудова не зберігається. Порівн.: Боеприпаси, *доставлені Хомою* для роти, були розподілені порівну між усіма мінометними підрозділами полку (О. Гончар).

11. Прийменники **дѣля** (для) і **ради** в давньоруській мові вживалися в постпозиції: *Азъ славы дѣля* не бѣжах (Іпат. літ.); *Сего ра* покушася написати всякъ съузъ срца моего (Сл. Д. Зат.).

Конструкції такого характеру зберігаються і в старій українській мові: *А того дѣля* приказуемы дѣтемъ нашимъ... (Догов. грам. кор. Ягелла з молдавськ. воеводою Стефаном, 1433 р.); *Того ради* перечеркнули сей записъ, бо сіе мененіе пай зменяли (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

У старій українській мові ці прийменники вживалися і в препозиції: А на томъ болоте Ораною придано жъ ему *для сена* моркговъ дванадцетъ (Жалув. грам. кн. А. Курбського Демиду Остковичу, 1571 р.).

Прийменник **ради** в сучасній українській мові звичайно вживається в препозиції, хоч в архаїчних зворотах він може бути і в постпозиції, наприклад: Бій для нього був якимсь собі, ненюдійством, *ради котрого* Вася не давав пощади ні собі, ні своїм підлеглим (О. Гончар); А покохалися, як стій... Та не гадайте, *бога ради*, Що я малюю примітив (М. Рильський).

Прийменник **для** тепер в українській мові відомий лише в позиції перед іменником: Я б хотів і співать і горіти *для народу* віки і віки (В. Сосюра).

Порядок слів з постпозитивним прийменником **дѣля** (для) заховався у застарілому слові *богадільня*.

Перестановка прийменників **для** і **ради** з постпозиції в препозицію зв'язана, мабуть, із зміною в значенні їх, бо якщо раніше ці прийменники мали значення і причини і мети, то пізніше (приблизно з XIX ст.) вони виступають уже майже тільки в значенні мети.

12. Причинний сполучник **бо** в давньоруській мові тільки зрідка ставився на початку підрядного причинного речення: Ругахуся тому невѣрнымъ, бо вѣра хрѣянска уродство есть (Лавр. літ.). Як правило ж, цей сполучник виступав після першого повнозначного слова цього речення: Деревляне убиша Игоря и дружину его,

бѣ бо ихъ мало (Лавр. літ.); Проси ^ммира у Руси, яко крѣпко имуть битися с нами, мы бо много зла створихо русскѣи земли (Там же); Игорь полкы заворочаетъ, жаль бо ему мила брата Всеволода (Сл. о полк. Іг.).

Таке вживання сполучника **бо** засвідчено й пам'ятками української мови навіть у XVI—XVIII ст.: ...свѣтчу бо вамъ (Крехівський апостол, XVI ст.); Сего ради и не пишемъ повѣстей его, онъ бо самъ подлинно скажетъ про то все (Грам. Б. Хмельницького, 20. VII 1654 р.); И кушнѣръ всякимъ людемъ велми есть надобенъ и так же през ремесло каждому угоденъ, кожи бо овчїе он в квасу виробляетъ (Климентій Зѣновїевъ сынъ, XVII — поч. XVIII ст.); Я гонюся за Звѣздардомъ, свѣтъ бо мнѣ безъ него немилїй (Новела Боккаччіо в українському переказі, XVII — поч. XVIII ст.).

Однак для старої української мови, як про це свідчать її пам'ятки, таке явище не було вже характерним, тому що сполучник **бо** вже в найдавніших пам'ятках, як правило, виступає не на другому, а на першому місці підрядного причинного речення¹. Приклади: И оставили есмы Воитка

при Сулимовѣ, бо Войте за другую половину да 40 ко (Грам. руськ. старости Івана Срімського Войтку Сулимовському, 1412 р.); ...маемо о томъ вечные молчания мети, бо намъ изъ жоною моею... отецъ нашъ... досить учинилъ (Розписка Василя Богдановича Чижа про одержання ним приданого від кн. Ф. М. Чарторийського, 1537 р.); Татаромъ стала помѣшка в Криму, бо запорожиѣ з Сѣркомъ кошовимъ ходили в Кримъ (Літ. Сам.); Того

¹ У цьому питанні моя думка розходиться з думкою, наприклад, Й. О. Дзендзелівського, який гадає, що причинний сполучник **бо** не на початку підрядного речення — звичайне явище для мови літературних пам'яток аж до XVI—XVII ст. (Див. Й. О. Дзендзелівський і й, Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я, «Діалектологічний бюлетень» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, в. V, 1955, стор. 77.)

ради перечеркнули сей запис, бо сіє мененіє пая зменяли (Пирят. акт. кн., XVII ст.).

У такій позиції сполучник **бо** закріпився і в сучасній українській мові: Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти (Л. Українка).

Але в говірках нашої мови цей сполучник зрідка спостерігається й після першого повнозначного слова причинного підрядного речення, наприклад: Іван має прияті, сказав бо вчора, що має їхати в Адес с колхозними помідорами (Говірки Нижнього Подністров'я). Та це припускається і в художньому жанрі літературної мови: Тішся, дитино, поки ще маленька, ти ж бо живеш навесні (Л. Українка).

13. Особливістю давньоруської мови було й те, що підрядне означальне речення в ній могло виступати не зараз же слідом за означуванім іменником головного речення, а відділятися від нього якимсь членом чи групою членів головного речення або навіть цілим реченням і більше. Такі підрядні означальні речення являють собою проміжний тип між підрядними означальними з повторюванім у них означуванім іменником головного речення і підрядними означальними реченнями сучасних східнослов'янських літературних мов. Приклади: В се же лѣто волхвъ явися Ростовѣ, иже вскорѣ посьбе (Лавр. літ.); Приѣхаша слуги его к нему въ Каменѣчъ, иже были в Ляхохъ на воинѣ с татари (Іпат. літ.); А полочанѣ пустиша, которихъ изъимали с княземъ ихъ (Син. сп. І Новгород. літ.); Рогънѣдѣ, юже посади на Лыбеди, идеже ныне стоить сельце Предѣславино, от неяже роди 4 бѣны (Лавр. літ.).

В українській мові такий порядок слів відомий аж до XIX ст.: ...городища и урочища на рѣчкѣю **Каменцею** и от верховины ее, которая впадаетъ в Днѣстръ (Грам. київськ. кн. Семена Олександровича, 1459 р.); Ровѣ тежъ у воротъ отъ кухни давно почать копати и не докопанъ, черезъ которого переездъ ку паркану лацный (Оп. Моз. з., 1552 р.); Книг словенских великими склепами знайдешъ замкненнихъ, которих на свѣтъ не выпустят («Пересторога», поч. XVII ст.); Того жъ року Опара из Медведовки обозвался старшимъ на гетманство и по орду послалъ, до которого татаръ немало вишло (Літ. Сам.); А заруку волно їну полковнику межи нами положит, якую сам позволит (Полт. акт. кн., XVII ст.); Невѣста дала мнѣ вивезти, що на сей бок Днепра хотѣла

ити (Пирят. акт. кн., XVII ст.); Продад Петрови Ярошенку млинъ отцевский, на гребль Пърятинской стоячий, которий млинъ купилъ у Ярошенка панъ Семенъ Вакуленко (Пирят. акт. кн., XVIII ст.).

Але як у давньоруській, так і в старій українській мові мали місце і структури, в яких підрядне означальне речення виступає безпосередньо після пояснюваного ним слова головного речення: Заяша стадь множество и вежа, которѣ бѣхуть осталиси в лузѣ (Іпат. літ.); ...указали старую границу... до Лѣсоцкои дороги, котрая идеть и Зудичева до долины (Грамм. кн. Федора Любартовича, 1413 р.); Листъ далъ панъ Васко на ты же пѣнязѣ, што на пана старостѣнѣ листу лежа (Заємний лист Васька Мошончича на сто кіп грошей, даний ним Іванові Гулевичу, 1421 р.); Атаманъ Микита Вареникъ даеть на замокъ меду полтретя ведерѣца, которыхъ в кади 15 входитъ (Оп. Київськ. з., 1552 р.); Синъ мой не має жодное справи до того поля, которое я при собѣ и при теперешнемъ мужу своем Васку zostавую (Борисп. акт. кн., XVII ст.).

Як показують дослідження, в пам'ятках ділової української писемності така структура вже переважала¹, а в сучасній українській літературній мові вона вже є нормою: Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою, та голодні, негодовані кози, що блукали круг неї з жалібним плачем (М. Коцюбинський).

Структура, що в ній підрядне означальне речення виступає безпосередньо після означуваного ним члена головного речення, досконаліша за ту, в якій таке речення віддаляється від пояснюваного ним члена головного речення. Досконаліша тому, що на сприйняття викладеного в ній змісту витрачається менше уваги й часу, ніж тоді, коли це підрядне речення віддалене від пояснюваного слова головного речення. Недаремно О. О. Потебня зауважує, що «якість викладу полягає в економії часу»².

Порядок слів, при якому підрядне означальне речення віддаляється від означуваного ним члена головного речення, у сучасній українській літературній мові можливий лише

¹ Див. Т. С. Ярмоленко, Сложноподчиненное предложение в памятниках деловой украинской письменности XVI в., Автореферат канд. диссертации, Киевский гос. университет им. Т. Г. Шевченко, К., 1955, стор. 11.

² А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. III, стор. 338.

у віршах або в ритмізованій прозі, де він умотивовується ритмом мови: Того лиха Не було ніколи, що в Умані робилося (Т. Шевченко); Чия то могила в полі при дорозі, Що над нею калинонька цвіте при морозі? (Л. Українка); Ти нам шлях показала, який під зірницями блиска (А. Малишко); Це був такий багатий їх інтимний скарб, цілий світ недоторкано чистий і невичерпний, що його варто було пронести протягом життя (О. Гончар).

У неритмізованій прозі такий порядок слів можливий тільки тоді, коли при пояснюваному членові головного речення є постпозитивне означення: Перед його очима виразно виступав Попенко — сухий, довгобразий, з жовтими плямами на виду, що босий ганяє по городу (П. Мирний); Було це в той день урочистий, в який народився наш Ленін (О. Гончар).

Без будь-яких умов, як і в стародавні часи, підрядне означальне речення може віддалятися від означуваного ним члена головного речення тепер лише в діалектній мові: Люблю читать, уже всі книжки перечитала, що в нас є (Черкаська обл.); Снопи в'яжут, якы газда розкаже (Лемківські говірки). Див. і в діалектній мові, наприклад, боцмана Бухти з п'еси О. Корнійчука «Загибель ескадри»: «Смирно! У послідній раз, щоб чистим отдать корабль морю, которий гибнет за революцію...»

Порівн. і в говірках російської мови: Девки званили по тилихвону, котори с ей были (Курсько-орловські говори).

14. У давньоруській мові підрядні означальні речення, майже як норма, вживалися постпозитивно. Але з сполучним словом **который** ці речення трапляються і в препозиції. Це такі речення, в яких, крім сполучного слова — відносного займенника, є ще й означуваний ним іменник. Приклади: *Котори дѣцькыи дѣтии ихъ дѣлать*, то тому взяти гривна кунъ (Руська правда); *Оже котори купецъ, шедъ кдѣ любо с чюжими кунами, и истопиться любо рать възметь, любо огонь*, то не насилити ему, ни продати (Там же); *Которая бы ему волость любя, ту же бы взялъ* (Іпат. літ.); *Да котори же гражанѣ выидоша из града и бяхуться, ходяще по Римьскому болоту*, то тѣ и избыша плѣна... (Там же).

Аналогічні конструкції (не тільки з сполучним **которий**) відмічаються і в пам'ятках старій української мови. Чимало їх мають пам'ятки особливо XIV—XV ст. Законо-

мірно меншу кількість таких прикладів дають пам'ятки кінця XVII — початку XVIII ст. Приклади: *Што у рускомъ правѣ сѣдять кмети у зѣмьскомъ, ис тѣхъ брали есмы ис подимья по колодѣ вовса* (Звіт судді перемишльськ. Костька кор. Ягеллу про збір податків та витрату королівських грошей, 1386—1418 р.); *Котори жь городы лежатъ межи нашею землею рускою и волоскою*, даємы и дали есмы ему на вѣки (Догов. грам. кор. Ягелла з молд. воеводою Стефаном, 1433 р.); *А которые козаки... служатъ в местехъ в наймехъ бояромъ або мещаномъ*, тын старосте колядки давати ани сена косити не повинни (Оп. Кан. з., 1552 р.); *Що за мед взял гроши*, за кгрунт оддал (Полт. акт. кн., XVII ст.); *Якое мѣлем сѣно у полю*, тое давно юж перевозил (Пирят. акт. кн., XVII ст.); *Которую яму под нами были выкопали*, сами в ню ся обвалили (Лист Б. Хмельницького, 1648 р.).

У письменників XIX ст. такі конструкції теж трапляються, але це вже тільки залишки традиції: *Що була скотинка*, позбував... (Г. Квітка-Основ'яненко); *Яка була мерзла земля*, зараз уся порозтавала (Г. Квітка-Основ'яненко); *Которий козак стрічався*, то усе козак заклопотаний, *котра козачка проходила*, то все козачка розтурбована, у тривозі (М. Вовчок); *Які були в околиці старі діди*, то розказували, що й змалку знали його (О. Стожоренко).

Те ж і в фольклорі: *Котра корова багато реве*, то та мало молока дає (Прислів'я).

Порівн. і в говорах російської мови: *Котора дєвица без пояса*, у тои украли лапотѣ¹.

У пам'ятках старої української мови відмічаються і такі препозитивні означальні речення, в яких сполучне слово — відносний займенник виступає без означуваного ним іменника, причому в головному реченні означуваний іменник також відсутній, а його функцію виконує займенник у називному відмінку: *А которые на Вышгородѣ ходять землєю або водою*, тые дають отъ копы по 4 гроши (Оп. Київськ. з., 1552 р.).

І такі архаїчні фрази зустрічаються ще в письменників XIX — початку XX ст., але це вже тільки слабкий відгомін традиції: *Що позичила вогню*, та звалася Ганною,

а друга Мариною (І. Нечуй-Левицький); *Котра ж мени найбільший жалъ серцю завдавала*, То тая не любила мене і не кляла (Л. Українка).

Фрази наведеного типу являють собою нову якість в історії формування підрядного означального речення, яке, втративши свою атрибутивну функцію, набуває значення підрядного підметового.

Препозитивні підрядні означальні речення є більш архаїчний тип синтаксичної структури, і зв'язаний він з таким історичним періодом розвитку мислення людини, коли події відбивалися у мові в такому порядку, в якому вони проходили в реальному житті: якщо дія, виражена підрядним реченням, проходила раніш від дії, вираженої головним реченням, то підрядне виступало перед головним реченням, якщо ж — пізніше, то підрядне ставилося після головного речення. «Звикши до постпозитивності підрядних з *котрий* і т. п., — говорить О. О. Потебня, — ми не розмежовуємо двох випадків, істотно різних: одного, коли в підрядному зображенні сприйняття більш пізні, ніж у головному (наприклад, дождю бившу и тучи велици, и пшеница с водою многою смѣшана спаде, юже събравше, насыпаша сусъки велия — Іпат. літ., 200), і другого, коли зміст підрядного, за часом сприйняття, переує змісту головного. Нам здається природним порядок: «я бачив людину, яка приходила...» і «коли вона приходила», між тим, як це є перекручення первинного порядку ради вираження підлеглості підрядного. Первинніше (яка, коли і ін.): «коли людина приходила, (і) я (ту, її) бачив»¹.

Отже, теперішній порядок — підрядне означальне речення в постпозиції — явище не завжди первинне. Сучасна постпозитивність підрядних означальних речень є продукт загальної тенденції розвитку підрядності; як говорить О. О. Потебня, є «прагненням до об'єднання головного і підрядного речення, прагненням позбавити залишків самостійності підрядне речення і виразніше представити другорядність його значення»².

Більшість розглянутих випадків порядку слів, властивих давньоруській, а також і старій українській мові, наочно показує, що достатнього контакту між синтаксично

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, ч. III, стор. 342.

² Там же, стор. 343.

¹ А. Б. Шапиро, Очерки по синтаксису русских народных говоров, Изд-во АН СССР, 1953, стор. 107.

зв'язаними членами речення в ті часи ще не було. Див., наприклад, конструкції з відірваним від присудка підметом у дієприкметниковій чи дієприслівниковій групі; конструкції, в яких супровідні члени (прикладка та прикметник-означення), а також приєднані сполучниками паралельні члени речення подаються не слідом, безпосередньо, а десь далі, наче б додатково до повідомлення, вже відповідним чином закругленого. Див. також і конструкцію з препозитивним підрядним означальним реченням — конструкцією, в якій підрядне, не позбавлене залишків самостійності, недостатньо ще виражає другорядність свого значення.

Українська мова, як і кожна мова, що удосконалюється в своєму розвитку, не знає тепер таких конструкцій. Цим конструкціям у сучасній українській літературній мові відповідають конструкції більш організовані, здатні передавати думку ясніше, ніж це було в давньоруській, а також у старій українській мові.

Стислий огляд історії найважливіших явищ синтаксичної системи української мови свідчить, що тут не тільки збереглася стара основа, але відбулися і певні зміни. Внаслідок змін, які сталися протягом століть, у синтаксисі сучасної української літературної мови майже не залишилося конструкцій з подвійними відмінками; більше місця, ніж у минулому, посів зв'язок керування; зникло повторення прийменників при означенні та прикладці; набагато поширилися прийменникові звороти; значно ширше, ніж у стародавні часи, стали вживатися номінативні та складнопідрядні речення; більшого значення для вираження синтаксичних зв'язків набув порядок слів у реченні і ін.

Із літератури:

Андрейчин Л., Грамматика болгарского языка, М., 1949.

Бевзенко С. П., Спостереження над синтаксисом українських літописів XVII ст., «Наукові записки» Ужгородського держ. університету, т. IX, 1954.

Белоруссов И., Дательный самостоятельный падеж по памятникам церковнославянской и древнерусской

письменности, «Русский филологический вестник», 1899, № 1—2.

Белоруссов И., Синтаксис русского языка в исследованиях А. А. Потебни, 1902.

Бернштейн С. Б., О построении сравнительной грамматики славянских языков, «Вопросы языкознания», 1954, № 2.

Бернштейн С. Б., Станишева Д. С., Ходова К. И., Гадолина М. А., Малаховская Л. С., Булыгина А. М., Тихомирова Т. С., Творительный падеж в славянских языках, Изд-во АН СССР, 1958.

Бова-Ковальчук Л. П., Говірки південної Житомирщини..., зб. «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», Вид-во АН УРСР, 1954.

Борковский В. И., Синтаксис древнерусских грамот, Львов, 1949.

Борковский В. И., Безличные предложения в древнерусских грамотах XIV—XV вв., «Известия» АН СССР, Отделение литературы и языка, т. IX, в. 5, 1950.

Борковский В. И., Вопросы исторического синтаксиса русского языка, зб. «Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию», Изд-во АН СССР, 1952.

Борковский В. И., Сложносочиненные предложения в древнерусских грамотах, «Доклады и сообщения» Института языкознания АН СССР, т. X, 1956.

Борковский В. И., Придаточные предложения времени в древнерусских грамотах, «Известия» АН СССР, Отделение литературы и языка, т. XVI, в. 6, 1957.

Борковский В. И., Бессоюзные сложные предложения в древнерусских грамотах, «Труды» Института языкознания АН СССР, т. VIII, 1957.

Борковский В. И., Синтаксис древнерусских грамот. Сложное предложение, Изд-во АН СССР, 1958.

Брахнов В. М., Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспольщині, Київської області, «Діалектологічний бюлетень» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, 1953, в. 3.

Брахнов В. М., Придієслівне безприйменникове вживання відмінкових форм у говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині, «Діалектологічний

«Наукові записки» Одеського держ. педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського, т. XVIII, випуск філологічний, 1957.

Якубинский Л. П., История древнерусского языка, 1953.

Ярмоленко Т. С., Складнопідрядне речення в пам'ятках ділової української писемності XVI ст., Автореферат канд. дисертації, К., 1955.

Ярошенко В., Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV ст., «Збірник Комісії для дослідження історії української мови», ч. I, К., 1931.

Список скорочень

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. I, 1863, т. II, 1865.

Бібл. рос. — Библиотека российская, историческая, содержащая древние летописи и всякие записи, ч. I, СПб., 1767.

Борисп. акт. кн., XVII ст. — Местечко Борисполе в XVII веке. Акты мѣскаго уряда, 1612—1699 гг., с предисловием А. В. Стороженка, вид. журн. «Киевская старина», К., 1892.

Воскр. літ. — Воскресенський літопис, «Полное собрание русских летописей»¹, т. VII, 1866.

Зб. Свят., 1073 р. — Збірник Святослава, 1073 р. (вид. фотолітографічно «Обществом любителей древней письменности», СПб., 1894).

Зб. Свят., 1076 р. — Збірник Святослава, 1076 р. (вид. Шиманським, Варшава, 1887 р.; 2-е вид., Варшава, 1894).

Іпат. літ. — Іпатіївський список літопису, ПСРЛ, т. II, в. I, вид. 3-е, 1923.

Київськ. літ., XVII ст. — Київський літопис, XVII ст.

Лавр. літ. — Лаврентіївський список літопису, в. I, Повість временных лет, вид. 2-е, Л., 1926.

Літ. Сам. — Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, издана Киевской временной комиссией для разбора древних актов, К., 1878.

Літ. Вел. — Самійло Величко, Сказаніе о войне казацкой з поляками, вид. Археологічної комісії АН УРСР;

або «Лѣтопись событий в юго-западной России в XVII вѣкѣ. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720», издана Киевской временной комиссией для разбора древних актов, К., 1851.

Львівськ. літ., XVII ст. — Львівський літопис, XVII ст.
Межигірськ. літ., XVII ст. — Межигірський літопис, XVII ст.

Мст. грам., бл. 1130 р. — Мстиславова грамота, близько 1130 р.

Новгор. I літ. — Новгородская I летопись старшего и младшего изводов, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950.

Никон. літ. — Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью, ПСРЛ, т. IX, СПб., 1862.

Олекс. літ. — Олексіївський літопис.

Оп. Вінн. з., 1552 р. — Опис Вінницького замка, 1552 р.

Оп. Кан. з., 1552 р. — Опис Канівського замка, 1552 р.

Оп. Київськ. з., 1552 р. — Опис Київського замка, 1552 р.

Оп. Моз. з., 1552 р. — Опис Мозирського замка, 1552 р.

Оп. Остерськ. з., 1552 р. — Опис Остерського замка, 1552 р.

Оп. Черк. з., 1552 р. — Опис Черкаського замка, 1552 р.

Оп. Чорн. з., 1552 р. — Опис Чорнобильського замка, 1552 р.

Пирят. акт. кн., XVII ст. — поч. XVIII ст. — Актові книги Пирятинського міського уряду XVII — початку XVIII ст. (Див. Стороженки, Фамильный архив, т. 6, К., 1908.)

Повч. В. Мон. — Повчання Володимира Мономаха — пам'ятка XII ст., написана відомим київським князем Володимиром Мономахом. Дійшла до нас у Лаврентіївському списку літопису.

Полт. акт. кн., XVII ст. — Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в., под редакцией и примеч. В. Л. Модзалевского, изд. Полт. губ. ученой архивной комиссией. Выпуск 1, Справы поточные 1664—1667 гг., рік видання 1912; Выпуск 2, Справы вечистые 1664—1671 гг., рік видання 1912; Выпуск 3, рік видання 1914.

Псковськ. літ. — Псковський літопис.

Радзів. літ. — Радзівілівський список «Повѣсти временных лѣт».

¹ Далі скрізь скорочується, як ПСРЛ.

Син. сп. I Новгор. літ.— Синодальний список I Новгородської летописи, список XIII—XIV ст., виданий у знімку Археографічною комісією — Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку, СПб, 1875.

Сл. о полк. Іг.— Слово о полку Ігоревім.

Сл. Д. Зат.— Слово (або «Моление», або «Послание») Даниїла Заточника. Изд-во АН СССР, 1932.

Смоленськ. грам., 1229 р.— Договора грамота Смоленського князя Мстислава Давидовича з Рігою і Готським берегом 1229 р., дійшла в декількох списках, два з них — сучасні договорі; видана в літографічному знімку Сахаровым (Образцы древней письменности, СПб, 1849, табл. XI).

Хмельницьк. літ., XVII ст.— Хмельницький літопис, XVII ст.

Чернігівськ. літ., XVII ст.— Чернігівський літопис, XVII ст.

З М І С Т

	Стор.		Стор.
Від автора	2	§ 30. Прийменник <i>кромъ</i> . . .	130
§ 1. Вступ	3	§ 31. Прийменник <i>межи</i> . . .	131
§ 2. Просте двоскладне (дво- членне) речення	4	§ 32. Прийменник <i>на</i>	131
§ 3. Просте ускладнене ре- чення	4	§ 33. Прийменник <i>над</i>	136
§ 4. Підмет	13	§ 34. Прийменник <i>о</i>	137
§ 5. Простий присудок	17	§ 35. Прийменник <i>около</i>	141
§ 6. Складений присудок	19	§ 36. Прийменник <i>от</i>	142
§ 7. Узгодження присудка з підметом	27	§ 37. Прийменник <i>перед</i>	144
§ 8. Односкладне (одночлен- не) речення	30	§ 38. Прийменник <i>по</i>	145
§ 9. Синтаксис відмінків	34	§ 39. Прийменник <i>под</i>	150
§ 10. Називний відмінок	35	§ 40. Прийменник <i>при</i>	151
§ 11. Подвійний називний	36	§ 41. Прийменник <i>про</i>	152
§ 12. Родовий відмінок	38	§ 42. Прислівник-прийменник <i>протиу</i>	155
§ 13. Давальний відмінок	49	§ 43. Прийменник <i>ради</i>	156
§ 14. Подвійний давальний відмінок	64	§ 44. Прийменник <i>с</i>	157
§ 15. Давальний самостійний	65	§ 45. Прийменник <i>у</i>	157
§ 16. Знахідний відмінок	71	§ 46. Прийменник <i>черес</i>	158
§ 17. Подвійний знахідний від- мінок	89	§ 47. Повторення прийменни- ків	160
§ 18. Орудний відмінок	95	§ 48. Повторення сполучни- ків	164
§ 19. Місцевий відмінок	112	§ 49. Заперечні звороти	164
§ 20. Синтаксичні функції від- мінків	115	§ 50. Синтаксичне вираження приналежності	169
§ 21. Синтаксичні функції прийменників	116	§ 51. Складносурядне речення	172
§ 22. Прийменник <i>без</i>	117	§ 52. Загальні відомості про складнопірядне речення	177
§ 23. Прийменник <i>в</i>	117	§ 53. Складнопірядне без- сполучникове речення	185
§ 24. Прислівники-приймен- ники <i>взълъ, подлъ, мимо</i>	121	§ 54. Складнопірядне спо- лучникове речення	185
§ 25. Прийменник <i>до</i>	122	§ 55. Підрядні речення підме- тові	185
§ 26. Прийменник <i>дъля</i>	123	§ 56. Підрядні присудкові ре- чення	186
§ 27. Прийменник <i>за</i>	124	§ 57. Підрядні речення додат- кові	186
§ 28. Прийменник <i>із (ис)</i>	127		
§ 29. Прийменник <i>к</i>	128		

